

३॥

Shrimad Bhagavatham
Tritiya Skandha.

III

तृतीय स्कंधः

अथ
तृतीय स्कंधः

भा • त •

९

श्रीकृष्णाय नमः ॥ तृतीये तु यस्त्रिंशदध्यायैः सर्गवर्णनं ॥ ईशेऽस्या गुणतोभासगोत्रिंशोऽसंभवः ॥ तत्र तु प्र
थमेऽध्याये वैधर्म्यरुत्वात्तायुषः ॥ निर्गतस्योद्धवेनाहो संवादः ॥ तुरुच्यते ॥ अथ तृतीयस्कन्धव्याख्या ॥ भगवद्भूत
संप्रोक्तं संहितप्रवर्णितं मया ॥ ग्राह्यं भागवतं शेषप्रोक्तं विस्तरतः पुनः ॥ द्वेधा हि श्रीभागवतसंप्रदायवृत्तिः ॥ एकं ते
संक्षेपतः ॥ श्रीनारयणब्रह्मनारदादिद्वारेण ॥ अन्यतस्तु विस्तरतः शेषसंनकुमारसांख्यायनादिद्वारेण ॥ तत्र द्विती
ये श्रीनारयणब्रह्मसंवादेन संक्षेपतः चतुःश्लोक्या श्रीभागवतं निरूपितं ॥ तदेव ब्रह्मनारदसंवादेन दशलक्षलक्ष

श्रीकृष्णाय नमः ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवमेतत्पुण्यं मे त्रेयो भगवान्किल ॥ तत्रावनं प्रविष्टेन त्यक्त्वा
सगृहमुद्धिमत् ॥ १ ॥

या किंचिद्विस्तरेणोक्तं ॥ तदेव शेषोक्तमतिविस्तरतो वक्तुं तृतीयाधारंभः ॥ तत्र तृतीये प्रथमेऽध्याये संगमश्चतु
र्भिरध्यायैस्ततोऽष्टभिः सविसर्गः सर्गप्रपञ्चः ॥ ततो विसर्गप्रस्तावेन सप्तभिर्वागदावतारः ॥ तत एकं न विसर्गसमा
हारः ॥ तत्र संगेन चतुर्भिः कपिलावतारः ॥ ततो नवभिः कपिलाख्यानमिति त्रयस्त्रिंशताध्यायैस्तृतीयस्कन्धप्रवृ
त्तिः ॥ तत्र द्वितीयांते परिमाणचकालस्य कल्पलक्षणविग्रहः ॥ यथा पुरस्ताद्वाख्यास्ये पात्रकल्पमथाष्टल्लु ॥ इति
प्रतिज्ञातमर्थं विस्तरेण निरूपयितुमिति ह संप्रसूति भगवान्शुकः ॥ एवमिति वाभ्यां ॥ रुद्धिमत्सर्वसंपुद्धिः संप्र
र्ण ९

भा० त०

२

कुरुदेवस्य युधिष्ठिरस्य देवाः द्रौपद्याश्चात्मनः स्नुषायाः स्त्रीयैरस्यैरश्रुभिः सकुचकुंकुमानि रपुस्त्रीणां
वातहृत्तवधेन हरंत्या ७ सत्यावलंबस्य सत्याश्रयस्य वनात्प्रत्यागतस्य समयेन पूर्वकृतेन दायं भागं
च मानस्य यत्पदान् अदात् नददौ तमोभ्यो हं जुषमाणः ८ यानि च नानि पुंसं भीष्मादीनां अमृताय नानि
यदा सभायां कुरुदेव देवाः केशभिर्मर्शसुतकर्मराहं तवारयामास नृपः स्नुषायाः सास्यै
हरंत्याः कुचकुंकुमानि ९ धूतैर्त्यधर्मेण जितस्य साधोः सत्यावलंबस्य वनागतस्य नया च तोद
समयेन दायं तमो जुषाणेय देजातशत्रोः ८ यदा च पार्थप्रदितः सभायां न गद्गुर्यानि जगाद क
सः नतानि पुंसाममृताय नानि यजोरुमेनेक्षत पुण्यलेशः ९ यदेव दूतो भवनं प्रविष्टो मंत्राय दृष्टः कि
ल पूर्वजेन अथाह तं न वदशां वरीयान् यन्मंत्रिणो वैदुरिकं वदंति १०

अमृतश्रीणि राजा धृतराष्ट्रः दुर्योधनो वा उरुवक्त्रमेनेक्षतो नष्टः पुण्यलेशो यस्य सः न सुखकीर्तिर्धर्मा
दिहेतुः किंतु राज्यप्राप्तिमात्रहेतुः पुण्यलेश एवात्मस्यापि नष्टत्वाद्ना दितवानित्यर्थः ९ इदानीं विदुरस्यैव
कृतं पराभवं दर्शयति षड्विः यदा पूर्वजेन धृतराष्ट्रेण मंत्राय उपदूतोः न गद्गं प्रविष्टो मंत्रं दृष्टः स न अथ अनंत
रंत राह किं मंत्रिणो द्यापि यद्वैदुरिकं विदुरवा क्यं मिति प्रसिद्धं वदंति १०

२

किंच अतिशयां तागानर्हमित्याह यद्वै प्रसिद्धं गृहं वः पांडवानां मंत्रं कृतं दौत्यकर्ता सन् अयं श्रीकृष्णः बुद्धिः स
निधानादयमिति निर्देशः पौरवेन्द्रोदुष्यो धनः तस्य गृहं हित्वा अनादृत्य एव प्रविवेश ॥ तत्र हेतुः आत्मसात्कृतं
आत्मीयत्वेन गृहीतं ॥ २ ॥ कुत्र संगमश्चासकम् ॥ ३ ॥ वरीयसि श्रेष्ठे ॥ अत्यस्यार्थस्योदयो यस्मात्तथा न तो न भवति साधु

यद्वा अयं मंत्रकृद्वा भगवानखिलेश्वरः ॥ पौरवेन्द्रं गृहं हित्वा प्रविवेश आत्मसात्कृतं ॥ २ ॥ रा **ओ वाच** ॥ कुत्र
हनु भगवता मे त्रेयसं संगमः ॥ कदा वा सह संवादेन दर्शयन् प्रभो ॥ ३ ॥ न ह्येत्यर्थोदयस्त
स्य विदुरस्यामलात्मनः ॥ तस्मिन् वरीयसि प्रश्नः साधुवादी परं हितः ॥ ४ ॥ **स त उ वाच** ॥ सख
मधिवयसि यं एषो राजा परीता ॥ प्रत्याह तं सुवकुर्विशीता त्मा श्रूयतामिति ॥ ५ ॥ श्री **शुक उ वा**
च ॥ यदा तु राजा स्वसुतानसाधु न पुष्पन्धर्मे विनष्टरुष्टिः ॥ भ्रातुर्य विष्टस्य सुतान् विवंध्रश्च

२ ए

वेश्यलाक्षा भवने ददाह ॥ ६ ॥

वादेन ॥ सतामनं मोदनेन उपवृंहितः संवर्द्धितः ॥ यद्वा साधो मे त्रेयस्य वादने तरेण श्लाघित इत्यर्थः ॥ ४ ॥
५ ॥ त्यागानर्हस्यापि गृहस्य त्यागे हेतुत्वेन कैश्चिदपराधानाह यदेत्यादि दशाभिः ॥ एतेषां वतदा सदा तत्र अयादि
त्येकादशे क्रियासंबंधः ॥ यविष्टस्य कनिष्ठस्य पांडोः ॥ विवंध्रश्च पितृहीनान् ॥ ६ ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १ ॥

भा० ॥ इत्युचिवात्तदुक्तवान् असौ क्षत्रविदुः सतां स्पृहणीयं शीलं यस्य सः कर्णदुःशसनशकुनिसदि
- ३ तेन दुर्योधनेन असक्तः तिरस्कृतः १४ तिरस्कारमाह कर्णदि दसी सुतो ह्यत्रा कानानर्हः जिसम्भ
कुटिलः जिसतामाह यस्य बलिना अनेन पुष्टस्मिन्नेव प्रतीपः प्रतीकूलः परेषां कार्ये वर्तते अतः पुण
निर्वीर्यतां मृसानः मृसन् जीवनमात्रं शेषद्वयार्थः पाठांतरं मृशानवदमंगलः १५ अत्र लब्धेः कर्ण
इत्युचिवात्तत्र सुयोधनेन प्रवृद्धकोपस्फुरिताधरेण असक्तः सत्स्पृहणीयशीलः क्षत्रासकर्ण
नुजसौवलेन १४ कर्णमत्रोपजुहावजिह्मं दास्याः सुतं यद्वलिनेव पुष्टः तस्मिन् प्रतीपः परकृत्य आसि
निर्वीर्यतामाप्नुपुरात्र मृसानः १५ सदस्यमत्युत्तराकर्णवाणेभ्यः पुणर्मर्मसुताडितोपि स्वयंधनुर्वा
रिनिधाय मायां गतव्यथायादुरुमानयानः १६ योर्वीरावप्रविशद्भिः परुषवाक्प्रेर्मर्मसुताडितोपि गत
व्यथः तत्र हेतुः मायां उरुवदुमानयान् अहो मायाया माहात्म्यमिति तामेव तत्र हेतुमन्यमानः तन्निःसा
रणात् सर्वं स्वयमेव अयात्र निजैर्गाम किं कृत्वा एते नूनं मरिष्यन्ति किंधनुषेति तस्य द्वारिधनुर्निनाय य
यद्वा भीमादिभिः संगत्य अस्माभिर्येत्यतीति माशं कीरिति धनुर्निधानं १६ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

तदेवाह अज्ञातशत्रोरिति त्रिभिः तव आग अपराधं सदमानस्य दायं प्रतीयन् देहि यत्रापराधे अनुजः सह
 तमानावृकोदररूपोऽहिः क्रोधेन च स न वर्तते यतस्मात् त्वं मलमन्यर्थं विभेदि ११ ममतादृशाः पुत्रावह
 वः संतीति गर्वं माकृशादृशाह पार्थास्तु मुकुंदः आत्मीयात्वेन गृहीतवान् स च देवः त्वापि भगवान्ननु प्राकृतः
 किंच सहस्रितीति देवैर्विप्रे देवैश्चंद्रादिभिर्वर्तमानः यतो सौतत्रैव विप्रादेवाश्चेत्यर्थः स्वपुण्यामेव सुखमाप्ते
 न त्वन्यत्र गतः किंच यदुदेवानां देवः पूज्यः यतो सौतत्रैव यदु प्रवीण इत्यर्थः किंच नृदेवेषु मंडले श्वरेषु दीयंति

अज्ञातशत्रोः प्रतीयन् दायं तितित्तो दुर्विषहंत वागः सहानुजो यत्र वृकोदरादिः श्वसन्नरुषाय त्व
 मलं विभेदि ११ पार्थास्तु देवो भगवान्मुकुंदो गृहीतवान् सहस्रितीति देवदेवः १२ स एष मूर्तोः पुरुषदि
 तास्ते गृहान्यविष्टा यमपत्यमत्या पुष्पासि कृष्णादिमुखो गत श्रीस्य जायते वं कुलकोशला
 य १३

प्रकाशं तदति नृदेवदेवा राजानः विनिर्जिता अशेषान् देवदेवा येन यतो सौतत्रैव सर्वे राजानः अतः पार्थानां दायं
 देहीति १२ दुर्योधनस्तन्मन्यतरति चेत् अत आ स एष मूर्तो दोष एव गृहान्यविष्ट आस्ते दोषत्वे हेतुः पुरुषदि
 त श्रीकृष्णदेष्टा कोसौ यन्मपत्यमत्या पुष्पासि नत्वपत्यमसौ नपत्यस्मादिति द्यपत्यं प्रादुः गता श्रीर्यस्मात्सव
 मित्या कोशति अत एव अशेषमंगलं आशुत्यज कथं पुत्रस्यान्यसत्राह कुलस्य कोशलाय त्यजेदेकं कुलस्या

प्रांस्ते स्वपुर्णाय दुदेवदेवो विनिर्जिता शेष नृदेवदेवः १२

अज्ञातशत्रोः १३

भा० त्र०

४

व १

ग १

एकस्यैव चक्रं सैन्यं यस्या एकमेव राजचिह्नं स्येतात्पत्रं यस्यांतां अजितेन श्रीकृष्णेन सहयेन २० त
त्र प्रभासे परस्परं स्पर्धयानि मित्रभूतया सह संकोराणां विनाशमश्नु एतत् परस्परं तांशो दृष्टांतः वे
यं जं वद्वि संश्रयत यद्वनतद्यथा दग्धं भवति त प्रत्यकु उद्गमाभिमुख २१ त्रितादीनामेकादश

इत्यंबुजनं भारतमेव वर्षे कालेन यो हतवान् प्रभासं तावच्छसासदिति मेकचक्रा मेकातपत्रा
मजितेन पार्थः २० तत्राथ शुश्राव सुहृदि नष्टं वनं यथावेणुजवद्वि संश्रयं संस्पृष्टया दग्ध
मथानुशोचन् सरस्वती प्रत्यगिया यत्समी २१ तस्यां त्रितस्योशन सोमने अथैरथागे रसितस्य वा
योः तीर्थं सुदासस्य वांगुहस्य यच्छाद देवस्य स आसिसेवे २२ अन्यानि चेहृदि जदेव देवैः कृतानि
नाना यतनानि विष्माः प्रत्यं सुखांकितं मंदिराणि यदृशनात्कृष्णमनुस्मरंति २३

तीर्थानि तत्र नाना प्रसिद्धानि सेवितवान् २२ द्विजदेवैर्ऋषिभिर्देवैश्च कृतानि श्रंगमंगं प्रतिवर्तंत
ति प्रत्यंगानि आयुधानि तेषु मुख्यं चक्रं तनांकितानि मूर्धन्यं हेमकुंभं पुचिद्रितानि मंदिराणि येषु
तानि नाना विधानि विष्मारायतनानि क्षेत्राणि तीर्थानि च आसिसेवे येषां चक्रांकितं मंदिरं वतां दर्शना

तत्र श्रीकृष्णस्य संश्रयं भवति २१
४

दुःसंगप्रायश्चित्तेन

ततो निर्गतस्य तीर्थोदनप्रकारमाह सदन्यष्टमिः सगजाक्या निर्गतः सन्तीर्थपादौ यस्य तस्य हरेः पदानि के
त्राण्यपुण्यविकीर्षया अन्वाक्रमतु प्रत्यपद्यत कौरवाणां पुण्यनलब्धः इति तेषां भाग्यनेवतेन रूपेण गत
मितिसूचितम् उव्यासहस्रमूर्तिर्ब्रह्मरूपाद्यनेकमूर्तिः सन्तीर्थपादयानियानि अधिष्ठाय स्थितः तानि
जगामेत्यर्थः १७ पुण्यनयासुपवनादीनि तेषु कुंजलतादिगृहेस्थानं अपंकानितोयानियेषां तेषु सरित्सु

सन्निर्गतः कौरवपुण्यलब्धो गजाक्या तीर्थपदः पदानि अन्वाक्रमतु पुण्यविकीर्षयो व्यासधिष्ठितो या
निसहस्रमूर्तिः १७ पुरेषु पुण्योपवनादि कुंजेषु पंकतो येषु सरित्सु अनन्तलिङ्गैः समलंकृतेषु च चारुती
र्थीयत तेषु अन्यः १८ गापय्यदन्नेध्यविविक्तवृत्तिः सदाश्रुतोऽधःशयनो बधूतः अलक्षितस्वरवधूतवेषो

रसुचतीर्थेषु आयतनेषु च क्षेत्रेषु कीदृशेषु अनन्तस्य लिङ्गानि चैरे हरितोषणानि १९
गौर्मूर्तिभिः सम्यगलंकृतेषु अन्यः एकाकी १८ किंच गापय्यदन्नेव तानि चैरे अचरत् मेध्यापवित्रा वित्रा
विविक्ता असंकीर्णा वृत्तिर्जीविका यस्य सदाश्रुतः प्रतितीर्थस्नातः अधःशयनो यस्य अवधूतः असंस्कृत
देहः अवधूतवेषो बल्कलादिधारी अतएव स्वरलक्षितः १९ ॥ एन ॥ राम ॥ एन ॥

भा.त.
५

वरुणाधिपतिः सेनानीः आदिसर्गपूर्वजन्मनिष्कामसंतं अभिलेभेपुत्रं लब्धवती २८ सात्वतादीना
मधिपः उग्रसेनः शतपत्रनेत्रः श्रीकृष्णः नृपासनाशां परित्यज्य प्राणभयेन दूरतस्थितः
त्यर्थः २९ हेमोम्यहरेः सुतः तेन सदृशः सदृशः साधुमुखमासे गुहंकारिकेयं अग्रे पूर्वजन्मनियोभा
कचिद्वरुणाधिपतिर्यदूनां प्रद्युम्न आसत्सुखमंगवीरः यं रुक्मिणी भगवतो भिलेभे आराध्य वि
प्राप्स्यतादिसर्ग २८ कचिद्वरुणसात्वतवृष्णिभोजदाशार्हकालमधिपः स आसत् यमभ्युषि
चच्छतपत्रनेत्रो नृपासनाशां परित्यज्य दूरत २९ कचिद्वरेः सौम्यसुतः सदृश आसत्प्रणीर
पिनोसाधुसावः असतयं जाववती व्रती ह्या देवं गुहं यो न्नि कया धृतो ग्रे ३० दोमंसकचिद्यु
युधान आसत्तयः फाल्गुना लब्धधनरहस्यः लेभेऽजसाधो हजसेवयेव गन्तदीयां यतिभिर्दु
राणां ३१ कचिद्वधः स्वस्त्यनमीव आसत्सफलपुत्रो भगवत्प्रपन्नः यः कृष्णपादां कितमार्गपां मुक्
वान्यागर्भे धृतः तं ३० युयुधानः सात्यकिः दोमंकुशलमासे फाल्गुना दज्जुना लब्धधनरहस्येन न
दीयां अधो हजसंवंधिनी ३१ सफलपुत्रोऽक्रूरः बुधो विद्वान् अतो भगवंतं प्रपन्नः अनुसृतः अतएवानमीवो

निष्ठापः भक्तो निगं यो चिष्टतबलुवत प्रमणाविभि
मं विदीर्णधैर्ययस्यसः स्वस्ति नमसासे ३२

अतिव्रज्यतिक्रम्ययावदुद्धवः प्राप्तावत्सयमपियमुनामुपेत्य २४ सविदुरः प्राक्तनयं पूर्वशिष्यं नीतिशा
स्त्रे पाठान्तरे प्राप्तावत्सयमपियमुनामुपेत्य २४ सविदुरः प्राक्तनयं पूर्वशिष्यं नीतिशा
नापोष्याणां प्रथमं तावदात्मकसमयाः कुशलं पृच्छति कदिति प्रश्ने स्वनाभौ भवः स्वनाभ्यः पादौ ब्रह्मा

ततस्त्वतिव्रज्यसुराष्ट्रसद्वं सोवीरसत्स्यान्कुलं जागृतांश्च कालेन तावद्यमुनामुपेत्य तत्रोद्धवं भा
गवतं ददर्श २४ सवासुदेवानुचरं प्रशंसं वृद्धस्यतेः प्राक्तनयं प्रतीतं आलिङ्ग्य गार्हपत्येन भद्रं स्वा
नामपृच्छद्भागवत्प्रजानां २५ कश्चित्पुरुषोऽप्युक्तं स्वनाभ्यः पादानुवृत्त्येह कलावर्तयितुं आसात
उच्यतेः कुशलं विधाय कृतदक्षिणं कुशलं पूर्य गृहे २६ कश्चित्कुरुणां परमः सुदुर्नाभः स आसीत् सुख

स्वसंगशोरिः यो वै स कुरुणां पितृवद्वहति वरान् वदान्यो वरतर्पणेन २७
तस्यानुवृत्त्या प्रार्थनया रराव सीर्योऽकुशलं मासातिवर्तते कृतदक्षिणं दत्तावसरे सर्वेषां कृतोत्सवाविति वात
यानि त्वं कुशलं वेपि ३ कश्चित्शेषणं विशिष्टं पूर्य गृहे कश्चिदासात इति प्रश्नः २८ यदनां कुशलं पृच्छति न
वभिः भागः पूज्यशोरिर्वसुदेवः यद्यभासो भगिनी भक्तौ कुंती वसुदेवस्य भगिनी श्रीतो देवकी पांडो भगिनी
तिलोक व्यवहारः वरान् वदान्यः अत्युदारः वरणां तत्पतीनां तर्पणेन संतोषणेन सह २९

भा० त
६

हेसौम्य अपि सिद्धिं किं चित् अन्ये च स सिचरंति निजस्य देहादिव्यतिरिक्तस्यात्मनो देवं श्रीलक्ष्मं अन
न्यवृत्त्या एकांतभावेन ये सम्यगनुव्रता अनुसृताः हृदी कस्य सत्यात्मा जगत्कारुदेष्टुगदादयः स
आदिर्धेयांतेपि ३५ इदानीं कुरु नृपतिप्रदिः अपि किं दोभ्यां स्ववाकुवद्वर्तमानाभ्यां विजयाच्युताभ्यां

तत्त्व्या

अपि सिद्धये च निजात्मदेवमनन्यवृत्त्या समनुव्रता ये हृदी कस्य सत्यात्मा जगत्कारुदेष्टुगदादयः स
सिचरंति सौम्य ३५ अपि सुदोभ्यां विजयाच्युताभ्यां धर्मैराधर्मः परिपाति सेतुम् दुर्योधनोऽत
प्यतयत्सभायां साम्राज्यसमर्थं विजयानुवृत्त्या ३६ किं वा कुरुनाथं यद्यमत्यमर्षी भीमो हि वदीर्घत
मं वामुचत् यस्यां क्रियातरंगभर्तसे हे मार्गगदायाश्चरतो विचित्रं ३७ ॥ ५५ ॥

अर्जुनकलाभ्यां धर्ममार्गेण धर्मो युधिष्ठिरः सेतुं धर्ममर्यादां परिपातियस्य सभायां विजयानुवृत्त्या
जयपरंपरया अर्जुनस्य सेवयेति वा एवं भूतं यस्यैश्वर्यमित्यर्थः ३६ कुरुनाथे कुरुनाथपवारिषु कुरु
षु स्वकर्तिकमघदीर्घतमं वक्रकालानुचिंतितं अहि वदत्यमर्षी भीमः किं वामुचनो वा गदाया वि
चित्रं विविधं मार्गचरतः भ्रमतः ३७

५५

देवकनामायोभोजः तस्य पुत्रादेवक्याः विष्णुः प्रजाः पुत्रो यस्य तस्या देवमातुरदितेरिव कश्चित् शिवं य
 जतिवितानरूपमर्थत्रयी यथा प्रकाशतया विभर्ति तथा दधार ३३ सात्वतानामुपासकानां कामान् देवि प्रय
 तीतिकामदुष्टः भगवत्वे हेतुः यं शब्दस्य शब्दस्य योनिं कारं आमनन्ति वेदाः कुतः मनो मन्यं मनसः प्रवर्तकं
 तत्कुत सत्वे स्यात् कर्णस्य चतुर्विधस्य तुरीयं तत्तत्तुर्थमधिदेवं चित्ताहंकारबुद्धिमनसां अतः करणभेदानां

कश्चिच्छिवं देवकभोजपुत्राविष्णुप्रजाया इव देवमातुः यावैस्वर्गार्थेण दधारदेवं त्रयी यथा
 यजतिवितानयामर्थम् ३३ अपि सिद्धास्ते भगवान्मुखं वोयः सात्वतां कामदुष्टो निरुद्धः

यमा मनन्ति स्म हि शब्दयोनिं मनो मन्यं सत्तुरीयतत्त्वम् ३४

कमेण वासुदेवसंकरणप्रद्युम्नानिरुद्धाद्यधिष्ठातारः मनसश्च शब्दयोनिं प्रसिद्धं मनः पूर्वसंवा उत्र
 रूपमिति श्रुतेः तथा अन्योत्तरात्मा मनो मन्य इति प्रसूतं तस्य ययुरेव शिः इदं चित्तापदं
 सामोत्तरपक्षरूपादिश्रुतेः तथा च शिः तायां आत्मा बुद्ध्या समेत्यर्थान् मनो यं के विचक्षया मनः का
 याग्निमाहंति संप्रेषयति मारुतं मारुतस्तस्मिन् चरन् मंदं जनयति स्वरमित्यदि ३४

एथाश्रमकार्यजीवनीत्युक्तमेवेत्याह हेसौम्यतंधतराहंजीवतमनुशोचामि तकिं यतोऽपःपतंतं तत्रहेतुः परेतायमृता
 यश्चात्रैषाण्डवेतत्युवद्रोहिरायाविदुद्वेहं द्योहकृतवान् किंच जीवतोपिभ्रातुर्ममापकृतवानित्याह येनसुहृत् भ्राताअहंवस
 पुय्याः सकाशात्त्रिपितः विवाहितः ४९ अहमवलुविस्मयः जानतोपिनस्येवदुष्पिष्टं यतस्त्वसाधरपिदुःखं प्रापि
 तामीत्यत आह सोहं हरेः प्रसादात्तस्यपदवीमादात्तस्यपश्यन्गतविस्मयः अत्रभूतलेनभ्योपलक्ष्यः गूढः सम्मुखंविष
 रमिकथंभूतस्यमर्त्यविडम्बनेनरेभ्यश्चादकैते मानुष्यानुकरणेननृणां दृशश्चित्तवृत्तीश्चालयतेः भामयतेः ४२ न

सौम्यानुशोचेतमधुपतंतं भ्रात्रे परेताय विदुद्वेहयः निर्योपितोयेन सुहृत्स्वपुय्या अहंस्वपुत्रान्
 मनुव्रतेन ४९ सोहं हरेर्मर्त्यविडम्बनेन दृशेन्नृणांचालयतेविधातुः नान्योपलक्ष्यः पदवीप्रसादा
 चरामिपश्यन्गतविस्मयोत्र ४२ नूनंनृपाणां त्रिमदोत्पथानां महामुदुश्चालयतांचमूभिः वधा
 त्प्रपन्ना त्रिजिहीर्षये शेषुपेक्षताघंभगवान्कुरुणा ४३

नुहरेः किमेवंलीलयायेनसमत्तानांवनवासदिल्लिशाभवंति स्वस्यचदोत्येव धनो घमादियराभवः
 तद्वरंतेषां अपराधानंतरमेवहननं नापराधोपेक्षेत्यत आह नूनंनिश्चितं त्रिभिर्मदोत्पथानामुदुत्तानां
 वधाहेतोः प्रपन्नानामात्रिजिहीर्षयादृशः अघसमयेएवहंतुंसमर्थीपिकुरुणा मधुमुपेक्षत तदानीमे
 वतेषांवधेसर्वदुष्टवधानस्यादित्याशयेनेत्यर्थः विद्यामदो धनमदस्तथैवाभिजेनोमदः एतेमदामद

रथययपानांमध्येयशोधः कीर्तिधारी यद्वा स्वीयानां तेषां कीर्तिप्रदः उपजाश्रयो यस्मान्न यम्यशरक
 टेनवाणसमूहेन गूढः आच्छन्नः तु तोष ३८ उत्स्वित् किंस्वित् यमोनकुलसहदेवोरे माते कीडित इत्यर्थः
 माध्रासुजावपि पृथायास्तनयो पृथायापत्रैः वृत्तौ सुपणीविवरे माते किंकत्वा परादुष्यो धनात् स्वरिवंसी
 यंराज्यं उदाय आच्छिद्यवज्रिवक्रात् इन्द्रस्य मुखात् स्वरिक्थममृतं गरुड इवेति यद्वा सुपणीविवेति यदिदो

कच्चिद्यशोधरथययपानां गंडीवधन्वोपरत्तारिरास्ते अलखितो यच्छरकटगूढो मायाकिरा
 तो गिप्रस्तुतोष ३८ यमावुतस्वित्तनयो पृथायाः पार्थे वृत्तौ पक्ष्मभिरक्षीणीव रेमात उदायमध्ये
 स्वरिक्थं परासुपणीविववज्रिवक्रात् ३९ अहो पृथापि ध्रियते भर्का रजर्विवर्येण विनापि
 तेन यस्त्वेकवीरोऽधिरथो विजिग्ये धनुर्द्वितीयः ककुभश्चतस्रः ४०

गरुडावमृतमानयेतांतर्हितदत्त अक्षीणीवेति मणीवादिगणत्वात्संधिः ३९ पृथायाः किंनु कुशलेष्ट
 खेयं यतस्तस्याः पांडुना विना प्राणधारणमेवाश्चर्यमित्याह अहो इति ध्रियते जीवति न चात्याश्चर्यं अभिका
 र्ये ध्रियते न भोगार्थं तथापि त्वाश्चर्यमेवेत्यासूतेन तथाभूतेन विना तदेवाह यस्त्विति धनुरेव द्वितीयं सह

भा० तं

८

लेन २

एतदेवैकमुत्पन्नायेन प्रपंचयति द्वाभ्यां यः पंचवर्षोऽपि बाललीलयेति कस्मिंश्चित्परिकल्पयति
कल्पनेरेव साधनेः परिचर्यी कुर्वन् मात्रा प्रातर्भीजनाद्यं प्रार्थितोऽपि तद्भीजनं नैष्यत् जरसं वृद्धत्वं
गतः प्राप्तः ॥ २ ॥ श्रीकृष्णं ध्यायन् साधुनिर्वृतः तस्यामेव तीव्रेण विवसत् पादकेन भक्तियोगेन भू-

यः पंचहायना मात्रा प्रातराशाययाचितः तन्नेष्टुद्रचयन्यस्य सपयं वात्सलीया सरुचं सेव
या तस्य कोजरसंगतः एषो वाक्तीति व्रयादुर्तुः पादावनुस्मरन् ॥ २ ॥ समुहर्तुमभूत् कृष्णं ध्या
या भूत् ॥ तीव्रेण भक्तियोगेन निमग्नः साधुनिर्वृतः ॥ ३ ॥ पुलकोद्भिन्नसर्वाङ्गो मंचनी तद्दृशा मुचः
एरण्यो ललितस्तेन स्नेहप्रसरसंस्तुतः ॥ ४ ॥ शनकैर्भगवत्लोकान्तरलोकं पुनरागतः विमृज्य नैवे
दिदुरं प्रत्याहो क्व वत्समयन् ॥ ५ ॥ उह वत्सवाच ॥ कस्मद्यमणिनिम्नो वेगी एष जगरेणह ॥ किं नु

नः कुशलं व्रयांगेत श्रीपुण्ड्रं वद ॥
शानिमग्नश्च ॥ पुलकैः कृद्भिन्नानि उज्ज्वलितानि सर्वाङ्गानि यस्य ॥ भीलं दृशा मुचः ॥ अश्रुणि मंचनं
तेन विदुरं एरण्योः कृता एतल्ललितः यतो भवति वः स्नेहस्तस्य प्रसरः पूरः तस्मिन् संस्तुतो निमग्नः ॥ ४ ॥ भग
वान्नेव लोकः तस्मान्तरलोकं वेदानुसंधानं उन्मयन् यदुक्तं तस्माद्दिभगवच्चतुर्थे स्मरणेन विस्मयं प्राप्नुक्
॥ ५ ॥ श्रीकृष्णविरहेण संतप्यमानः प्रत्याह ॥ श्रीकृष्ण एव धुनलिः सूर्यस्तस्य निम्नो वे अस्तमये सति अजग

र एषो को ललितः स एरण्योः कृता एतल्ललितः यतो भवति वः स्नेहस्तस्य प्रसरः पूरः तस्मिन् संस्तुतो निमग्नः ॥ ४ ॥ भगवान्नेव लोकः तस्मान्तरलोकं वेदानुसंधानं उन्मयन् यदुक्तं तस्माद्दिभगवच्चतुर्थे स्मरणेन विस्मयं प्राप्नुक् ॥ ५ ॥ श्रीकृष्णविरहेण संतप्यमानः प्रत्याह ॥ श्रीकृष्ण एव धुनलिः सूर्यस्तस्य निम्नो वे अस्तमये सति अजग

वि २

सर्वदुर्लभवधाद्यर्थमेव भगवतो जन्म कर्माणि नान्यथेति केमुच्यन्त्यायेनाह ॥ अजस्यापि जन्म अकर्तृरपि
कर्माणि पुंसां ग्रहणाय कर्मसु प्रवर्तये अन्यथानवेदेवं तर्हि भगवतो जन्म ॥ द्विकथा तावदास्तां को वा
न्योपि गुराणां परो गुराणां तो देहयोगं कर्म विस्तारं वा हतीति ॥ ४४ ॥ तस्मात्तदेवं भूता चित्यमाया विनोदस्य कथा
कथयेत्याह ॥ तस्य प्रपन्ना ये अखिललोकपातासंघो अन्येषां च स्वीये नुशासने स्थितानां ॥ अर्थाय प्रयाजना

अजस्य जन्मोत्पत्त्याशनाय कर्माण्यकर्तृग्रहणाय पुंसां ॥ न त्वन्यथा कोर्हति देहयोगं परो गुराणामु
त कर्मतज्ज ॥ ४४ ॥ तस्य प्रपन्ना खिललोकपातामवस्थितानामनुशासने स्वे ॥ अर्थाय ज्ञातस्य यदुष्यजस्य
वार्तां सखे कीर्तयतीर्थ कीर्तः ॥ ४५ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे तृतीय स्कंधे पारमहंसा संहितायां वैद्यासि
कविदुराक्षव संवादे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ श्रीमुकुटवाच ॥ इति भागवतः पृष्ठः क्षत्रावार्ता प्रियाश्रया ॥ प्र
तिवर्तनचोत्सेहे जीकं व्यास्मारिते स्वरः ॥ १ ॥

ययदुष्यजातस्य ॥ तीर्थसंसारतारणी कीर्तयिष्येति ॥ ४५ ॥ इति तृतीय प्रथमः ॥ १ ॥ द्वितीये कर्मविश्लेषादनुशा
सनाद्यो हवः ॥ क्षत्रे वा तच्चरित्राणि कृष्णस्यावर्णयिष्ये ॥ तदेव प्रियवार्ता पृष्ठस्या हवस्य श्रीकृष्णविरहोक्तं
व्यावेशेन प्रतिवचना सामर्थ्यमाह षड्विः ॥ इतीति ॥ स्मारित ईश्वरो यस्य ॥ १ ॥ राम राम राम राम राम राम राम ॥

तदेव विवर्णयति विभिः यन्मर्त्यलीलासु कथयिष्ये योगं स्वस्यापि विषयजनकं यतः सौभगर्हः सौभाग्यस्य परं
 पदं पराकाष्ठा भूषणानां भूषणं नृणां नित्यं ११ दशमस्तयन परमानन्दकरं त्रिभुवनस्थो लोकः प्राणिमा
 नं अयं दहानीं दहति वैश्वीकस्तनो श्रीवीचीनं संसारनिर्माणे मनुष्यानिर्माणे वायुकोशले नैपुण्यं तत्कास्तेन गतमु
 पदीयं नातः परंतस्य कोशलमस्तीत्येवं मेने तन्मूर्तेर्विधातुः सज्जत्वा नावेपितो लोकस्य दृष्टिरियमुक्ता १२ अनुरागं
 यन्मर्त्यलीलोपयिष्ये योगमायावलं दृश्यता गृहीतं विस्मापनं तस्य च सौभगर्हः परंपदं भूषणं भूषणं
 ११ यद्धर्मस्तनोर्वत एतस्ये निरीक्ष्य दृक् स्वस्त्यनं त्रिलोकः कास्तेन चाद्ये हगतं विधातुः रवीकस्तनो कौशल
 नित्यमनत १२ यस्यानुरागस्तु तदा स एव लीलावलोकप्रतिलब्धमानाः व्रजस्त्रियो हजिरनु प्रवृत्तधियो वत
 स्युः किल कृत्यशेषाः १३ स्वशान्तरूपे धितरैः स्वरूपैरभ्यर्चमाने धनुकं पितात्मा परवरेणो महदंशयुक्तो हजो पिता
 सुतोया प्रोहासो विनोदः लीलावलोकश्चैतैः स्वकृतदासारुनंतरं प्रतिलब्धो मानो याभिस्तैः हजिभिः सह अंनु प्रवृत्ता गच्छंतं
 मेवानुगताधियो यासां ताः असमापितकृत्या एव तस्युः १४ एवं भूतं विवप्रदर्शने कारणमाह स्वीयान्ये वृशानान्यशानानि च
 रूपाणि तत्र शान्तरूपेषु रतैः पीडमानेषु अनुकंपितः कृतानुकंपः आत्मा यस्य अजो पितातः आविर्भूतः महाभूत रूपेण
 नित्यसिद्ध एव अग्निर्यथा काष्ठेषु आविर्भवति तद्वत् अजस्य जन्मनि हेतुः महान् महत्तत्त्वमंशः कार्यलेशो यस्य व्यक्तस्य तना

१४
२४
२५

अनुशोचन्ताह दुर्भगोभाग्यहीनः येसहवसंतः श्रीहरिरयमिति न विदुः यथा चीरसमुद्रेजात्म
दुपंतत्रत्यामीनाः केवलं कमनीयः कश्चिज्जलचर इत्येव विदुः न त्वमृतमय इति न ह त्र यदा जले प्रजि
विंविंतं चंदयथेति ७ भाग्यहीनत्वादेव न विदुः न तु ज्ञानसामग्र्यभावादित्याह इंगितं चित्तस्य ज्ञानंतीति न

दुर्भगो वसलोको यं यदवो नितरा मपि ये संवसंतो न विदुर्हरिं मीनादवो दुपं ७ इंगितज्ञाः पुरुषोत्तम
कारमाश्रयात्वाः सात्वता मृषं सर्वभूता वासममंसत ८ देवस्य मोक्षया स्पृष्टा मेवान्यदसदाश्रितः
भ्राम्यते धीर्भूतद्वा क्येरात्मन्युपामनो ह्यौ ९ प्रदर्शयत प्रतपसाम विदुः प्रदर्शं नृणां आदायां त्राधा धस्तु
सर्विं लोकलोचनम् १०

यापुरुः अतिशयेन प्रोढानिपुणः एकस्मिन्नेव स्थाने आरमंतीति तथा एवं भूता अपि भूतानां वासं तं सात्वता मृषं सात्
तश्चेष्टममन्यत ८ येया दवा देवमायया स्पृष्टा त्याग्नाः यादवो यमस्मदंधुरिति वदंति ये च शिमुपालादयोऽसदेवा नो दे
माश्रिताः निंदंति तेषां वाक्येरात्मनि दरोऽप्राप्तमनो निक्षिप्रचित्तस्य मादृशस्य बुद्धिर्न भ्राम्यते मोहं न प्राप्यते अन्ये तु मूढा एव
त्यर्थः ९ कोसौ हरिरित्यपेक्षायामाह प्रदर्शयति न तत्र तपोयैः श्रतोऽविदुः प्रदर्शयेयं तेषां स्वविं वं मर्ति एतावतं कालं प्रक
र्षणदर्शयित्वा यो न हि नवान् लोकस्य लोचनमादाय आधियतादृशस्य अन्यस्य विलोकनीयाभावात् १०

भा० त०
१०

तदेवंपरमेश्वर्यसत्यपियदुग्रसेनानुवर्तितं तत्पुनरस्मान्नयंतं वाययतीत्याह स्वयंतुय एवंभूततस्य तर्कैकं कर्ण
नोऽस्मान्निग्लापयतीत्युत्तराणान्तयः नशाभ्यातिशयो यस्य यमपेक्षान्यस्य साम्यमतिशयश्च नास्तीत्यर्थः तत्र
हेतवः अधीशः त्रयाणां पुरुषाणां मीशः स्वराज्यलक्षणापरमानंदस्वरूपसंपत्त्यैव प्राप्तमस्तभोगः बलिकरं
अहंकाराद्विः समर्पयद्भिः चिरका लीने लोकापालैः किरीटाग्रेण ईडितं सुतं पादपीठयस्य प्रणमतां किरीटसंघ

स्वयंतुय साम्यातिशयस्य अधीशः स्वराज्यलक्षणाप्रसमस्तकामः बलिहरद्विभिरलोकपालैः किरीटको
टीडितपादपीठः तत्रस्यैकैक्यमलभूतानो विग्लापयत्यंगयदुग्रसेने तिष्ठन्ति षसंपरमेष्ठिधि
स्येन्यबोधयद्देवनिधारयेति २० अहमेव कीयस्तनकालकूटं जिघांसया पाययदप्यसाध्वी ले

भेगतिं धाच्युचितं ततो न्यंकं वा दयालुशरणं व्रजेम २१

हनध्वनिरेवस्तु तित्वेनोत्प्रेतते अगहविदुरभूत्यान् उग्रसेनेयत्किं करत्वं तदेवाह परमेष्ठिधिस्येराजासने निष
सं आसीनं स्वयं तिष्ठन् हे देव अवधारयेति न्यबोधयत् विज्ञापितवान् २० एवमनुवृत्तिः कृपयैवेति सूचयन्नपकारि
षयितस्य रूपालुत्वं दर्शयन्नाह अहो आश्चर्यं दयालुतायाः हंतुमिष्टयापि सनयोः संभूतं कालकूटं विषं यमपायय
त् वकीरतना असाध्वी दुष्टाणि धायापशोदाया उचितं गतिलेभे भक्तवेषमात्रेण यः सद्गतिं दत्तवान् नित्यर्थः ततो न्यंकं

वामनेम २१
१०

ननु कुतो सोऽपराधराणां मीशः पारतंत्र्यप्रतीतेस्तत्राह छायां मामप्येतद्विर्वितर्कदुर्मर्तं च खेदयति तदेवाह वसुदेवगेहे
बंधनागारे यत्नमनोविडंबने अनुकरणं ननु नृसिंहवदाविर्भावः कंसभयादिवनित्योयं व्रजेवासश्च कालयवनादिरियम
यादिवपुराह मथुरायाववासीत्पलायत १५ एतच्च हरेश्चरितं स्मरतो मनचेतः कर्मभूतं दुनोति यथयति तदेव दर्शयति य
दाहेति हेतातहे अवयुवां प्रसीदतं प्रसादं कुरुतं न कृतो निष्कृतिः गुरुषु पूषणं ये स्तेषां नोऽस्माकं रतिवदुत्तमं रमाद्यभिप्रायं १६

मां खेदयत्येतदज्ञस्य जन्मविडंबनं यद्वसुदेवगेहे व्रजे च वा सोऽरिभयादिव स्वयं पुराद्यवासीद्यदनंतवीर्यः १५ दुनो
ति चेत्तः स्मरतो ममेतद्यदाह पादावभिवेद्यपित्रोः तातां वंसादुरुशंकितानां प्रसीदतं नो कृतनिष्कृतीनां १६ को वा
मुष्याद्विसरो नरेण विस्मृतुमीशीतपुमान्विजिघ्रन् यो विस्फुरद्भूविहयेन भूनेर्भारं कृतांतेन तिरश्चकार १७ दृष्ट्वा
भवद्विर्नरुजस्तये चैयस्य रुसं दिषतोपि सिद्धिः यां योगिनः संस्पृहयंतिसम्यग्योगेन कस्तद्विरहं सहेतु १८ तथैव चानो
नरलोकवीराय आह वं कस्मसुखारविंदं नेत्रैः पिवंतो नयनाभिरासं पार्थस्त्रपूताः पदमापुरस्य १९

ननु तर्ह्यतीश्वर एष किं न स्यात् तव तु अहमात्रमेतत्तत्राह त्रिभिः को वा अंक्षितरो नरेण स्तमपि विजिघ्रन् नैव मानः पुमान्
विस्मृतुमीशीतशक्रयात् विस्फुरत्भूविहयः भूतता संस्पृहतां तस्तेन १७ न च तस्य श्वरत्वं साधनीयं भवद्विरपि दृष्ट्वा
दित्याह दृष्टेति यां सिद्धिं सम्यग्योगेन योगिनः प्राप्नुमिच्छंति १८ आह वेदुर्द्वे पार्थस्यास्त्रैः पूताः निष्पापाः संतः १९ ॥

स एवाधिकं वयः प्राप्नोति सन् गोधनं चारयन् ॥ कथं भूतं गोधनं तद्व्याः शोभादिसंपदो नि केतनं ॥ सितं
गोवृषायस्मिन् ॥ नानावर्णैर्गोमंघैः ॥ रणनशवं कुर्वन् वेणुयस्य ॥ श्रीरमत्तमयामास ॥ २७ ॥ व्यनुदत्तजघान
क्रीडनकान् ॥ तृणादिनिर्मितान् सिंहादीन्यथा ॥ २८ ॥ विपन्नान् मृतान् गोपान् ॥ गावश्च निगाश्चाप्यथा तदे

स एव गोधनं तद्व्या नि केत सित गोवृषं ॥ चारयन् ननु गान् गोपान् रणद्वेणु रीरमत्त ॥ २७ ॥ प्रयुक्तान् भो
जुराजेन सायिनः कामरूपिणः ॥ स्तीत्यव्यनुदत्तान् स्तान् बालः क्रीडनकानि व ॥ २८ ॥ विपन्नान् विषया
नेन निगृह्य भुजगाधिपं ॥ उत्थाप्या पाययद्गच्छन्तौ यं प्रकृतिस्थितं ॥ २९ ॥ अयाजयद्गोसवेन गोपराजं द्वि
जोत्रमैः ॥ वित्तस्य चो रुभारस्य चिकीर्षं सद्यः विभुः ॥ ३० ॥ वर्षतीद्रे व्रजः कोपाद्गन्मानेति विक्लः ॥ गोत्र
लीलातपत्रेण चातो भद्रानुगृह्णाता ॥ ३१ ॥ शरच्छरिकरैर्मृष्टं मानयन् रजनीमुखं ॥ गायन् कल्पदंरं मे स्त्री
रामंडलमंडनः ॥ ३२ ॥ इति श्रीमद्भागवतमहापुराणे तृतीयस्कंधे विदग्धवर्षावर्षादिप्रयोगः ॥ ३ ॥

वतोयं प्रकृतिस्थितं निर्विषं ॥ २९ ॥ इंदुजाभंगेन कृता गवां रजैव ॥ तेन गोपराजं नंदं ॥ वित्तस्य चैति चकाराद्रिंदु स्य
मातभंगं च कुर्वन् ॥ उरुभारस्य अतिसमृद्धस्य ॥ ३० ॥ कोपाद्वर्षति ॥ गोत्रपर्वत एव लीला तं पत्रं तेन ॥ हे भद्र ॥ ३१ ॥ मृ
ष्टमृज्वलं ॥ स्त्रीरामंडलमंडयतीति तथा ॥ ३२ ॥ इति तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

ननु भागवतानेव भगवाननुगृह्णातीति प्रसिद्धं सत्यं असुरानप्यहं भागवतानेव मन्ये यतो भागवता इव तेऽपि भगवद्भावा
भिनिवेशेन भगवतमपरोक्षं पश्यतीत्याह संरंभक्रोधावेशः तेन मार्गेणाभिनिविष्टचित्तयेषां तान् अतएव ये संग्रामेता
स्त्यः कस्यपः तस्य पुत्रं गरुडं असे संकेतनाभायुधश्चक्रायुधो हरिर्यस्य तं अचक्षत अपश्यन् तस्मात्तेष्वप्यनुग्रहायुक्त
वेत्यर्थः वक्ष्यति च तस्मात्किं नाप्युपायेन मनः कस्मिन्निवेशयेदिति २२ इदानीं तस्यान्तर्धानप्रकारं वक्तुमादित आरभ्यत

मन्येऽसुरान् भागवतां स्त्रधिशो संरंभमार्गाः भिनिविष्टचित्तान् ये संयुगे चक्षत तत्तद्व्यपुत्रमंसे सुनाभायुधमा
पतंतं २२ वसुदेवस्य देवक्यां जातो भोजेन्द्रवंधने चिकीर्षुर्भगवानस्याः शमः जेनाभियाचितः २३ तेनानंद
व्रजमितः पित्रा कंसादिविभ्यता एकादशसमां व्रतगृहार्चिः सवल्लोवसन् २४ परितो वत्सपेर्वत्सांश्चारयन्
बहुरदिभुः यमुनोपवने कृजद्विजसंकुलितांघ्रिपे २५ कोमारीदर्शयंश्चोष्णप्रेक्षणीयां व्रजोक्तं रुदनि

वहसन्मुग्धबालसिंहवलोक्तः २६

चरितं संक्षेपतः कथयति वसुदेवस्य भार्यायां जातः भोजेन्द्रकंसः तस्य वंधनागारे अस्यां दृष्टिव्याः शंसत्वं स्वयं
चिकीर्षुः अजेन व्रतगृहार्चयचितः सन् २३ पित्रा हेतुभूतेन नंदव्रजे इतो गतः समाः संवत्सरान् गृहार्चिः गुप्ततेजाः
२४ व्यवहरत् अक्रोडत् कृजद्विजैः पक्षिभिः संकुलिता व्याघ्राः अघ्रिपायसिन् २५ रुदनि वेति इव शब्दस्य
यथायोगं सर्वत्राप्यन्वयः मुग्धो बालश्चयः सिंहस्तद्वदवलोकनं यस्य सः २६ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥

भा० त०
१२

ककुप्तिनोत्पन्नान् अविहनासिकान् विहनासिकान् कृतेति वा तैर्दृष्टमैसादमनेन च भनोमानोयेषां तथा पितृग
धनः कामयमानान् अतएवाज्ञानं शस्त्रभृतीराज्ञः तच्छस्त्रैस्ततएव जघान ४ यदा अदित्याकुंडले दातुं चरिगतः
तदा प्रभुः स्वतंत्रोपि गाम्यस्त्री परतंत्रे वप्रियायाः सत्यभामायाः प्रियं विधातुमिच्छुः द्युतहं पारिजातमानीतवान् यदर्थेय

१२

ककुप्तिनोऽविहनासोदमित्वा स्वयंवरेणाग्नजितीमुवाह तद्भग्नमानानपि गृह्णतोऽज्ञानजघ्रेऽक्षतः शस्त्र
भृतः स्वशस्त्रैः ४ प्रियं प्रभुगाम्यद्वप्रियाया विधित्सुरार्थे द्युतहं यदर्थे वज्र्याद्रवतं सगराणोरुषांधः की
डामृगो नूनमयं वधूनां ५ सुतं मृधेखं वपुषाग्रसंतं दृष्ट्वा सुनाभोन्मथितं धरित्र्या आमंत्रितं तन्नयायशे
षंदत्वा तदंतःपुरमाविवेश ६ तत्राहतास्तानरदेवकन्याः कुजेन दृष्ट्वा हरिमात्रं वंधुं उत्थाय सद्योजगृह्णः प्र
हर्षव्रीडानुरागप्रहितावलोकैः ७

निमित्तं हसं वज्रीस्त्रीप्रेरितः यो ह्रमन्तधावत् स्वकार्यसाधकेन तेन युद्धोद्यमस्तस्यायुक्त एवेत्याह कीडामृग इति
अयं वज्री ५ सुनाभेन चक्रेण उन्मथितं भोमं दृष्ट्वा तस्य मात्राधरित्र्या भूम्या आमंत्रितः सन् तस्य तनयाय भगदत्ता
यहतशेषं राज्यं दत्वा ६ तत्रांतःपुरे कुजेन भोमेन यात्राहतास्ताः प्रहर्षश्च व्रीडा च अनुरागश्च तेः प्रहिता ये अवलोक
कास्तैर्नगदुः स्वीकृतवत्यः ७ ॥ रामराम रामराम ॥ ७ ॥ ७ ॥ रामराम ॥ ७ ॥ ७ ॥

१२

तृतीयेमथुरामेत्यवजातकंसवधादिकं यत्कृतं द्वारकायांचक्रसेनतद्वर्णयत् शमित्यव्ययं पित्रोः सुखस्यचिकी
 र्षेयेत्यर्थः तृणात् राजसंघात् रिपुयथानानाथकंसं व्यसोरपि विकर्षणं पित्रोः सुखार्थं १ ब्रह्मवेदं सविस्तरं
 उंगादिसहितं पंचजनोदरविदारणद्वारापुत्रमानीयेत्यर्थः २ भीष्मककन्यया रुक्मिण्या ये राजानः समाहृताः
 कृत्स्नत्वमांघ्रं समाहृता इति पाठे आकृष्टा इत्यर्थः केन साधनेन श्रियो लक्ष्याः सवर्णेन समानेन रूपेण यद्यपि तया
 केवलं श्रीकृष्ण एवाहृतः न सर्वे तथापि तस्या लावण्ये तेषामागमने हेतुरित्येवाहृता इत्युच्येत तेषामिषतां प

उद्ध्व उवाच ॥ ततः स आगत्य पुरं स्वपित्रोश्चिकीर्षया शंवलदेव संयुतः निपात्य तुंगाद्रिपुयूथनाथं
 हतं व्यकर्षेद्यसुमोजसोर्वा १ साद्रीपतेः सकृत्प्रोक्तं ब्रह्माधीत्यसविस्तरं तस्मै प्रादाद्धरं पुत्रं म
 तं पंचजनोदरात् २ समाहृता भीष्मककन्यया ये श्रियः सवर्णेन बुभूषयेष्वा गांधर्ववृत्त्या मिष

तां स्वभागं जकेपदं मूर्द्धिदत्सुपर्णः ३

एषतां मूर्द्धिपदं दधत् तया सह गांधर्ववृत्त्या परस्परसमय रूपया बुभूषया भवितुमिच्छया जहा कथं भूतां स्वभागं
 लक्ष्यं शक्ता तया स्वात्मनेपितत्वाच्च सुपर्णः सुपतनः शोभनागमनं यदा सुपर्णे इव स्वभागं सुधामित्यर्थः यदा
 श्रियारुक्मिण्याः समानं वर्णं द्रव्यं वाचकं यस्य सः श्रियः सुपर्णे रुक्मीतेन समाहृताः येशि शुपालादयः किमर्थं भी
 ष्मककन्यया सह तेषां बुभूषया भूतिर्भवत्वित्येतदर्थं तत्र शिशुपालस्याकान्तं वेरत्वेन बुभूषया जरासंधादीनां

तद्विवाहोत्सवेन शेषं पूर्ववत् ३

भा० त
१३

अनभिनेदनप्रकारमाह कियानिति श्रेणादिभिर्मूलैः कारणभूतैः यदित्यः अष्टादशहोहिणीयुक्तः कसत्तमांषि
क्षपितउरुभारोभुवः अयंकियान् अत्यल्पइत्यर्थः यस्मान्मदंशैः प्रद्युम्नादिभिर्हेतुभूतैर्दुर्विषहंवलमासे १३ नचात्रान्य
उपायः प्रभवति किंतुमधुनाय आमदः सर्वतोमदस्तेन आताम्रविलोचनामेषां विवादे यदा भविष्यति तदा इयानेवेषाव
कियान्भुवोयंक्षपितोरुभारीयद्देहभीषाज्जुनभीममूलैः अष्टादशहोहिणीकोमदंशैरास्तेवलंदुर्वि
षहंयदनां १३ मियायदंशैर्भविताविवादेमाध्वामदातम्रविलोचनानां नेषावधोपायइयानतो न्यो
मय्युद्यतेतद्वर्धतेस्वयंस्म १४ एवं संचिंत्य भगवान्स्वराज्यस्थाप्यधर्मं नंदयामाससुहृदः साध
नांवेत्तदर्शयन् १५ उत्तरायां धृतं पूरोर्वंशमाध्वमिमन्युना सर्वद्रौण्यसंसिद्धिः पुनर्भीगवता
धृतः १६ अयाजयधर्मसुतमम्भमेधेस्त्रिभिर्विभुः सोपिह्मा मनुजैरक्षरैर्नेकैस्समनुव्रतः
१७ भगवानपिविष्वात्मा लोकवेदपथानुगः कामान्क्षिपेवेदार्वायामसक्तः सांख्यमाश्रितः १८

धोपायः अतो न्योनास्ति एकात्मानोपि मय्युद्यते सति स्वयमेव विवादेनांतर्द्वीरन्नित्यर्थः १४ एवं
श्लोकद्वयेनांतं क्रमेण संचिंत्य स्वराज्ये स्थापयित्वा १५ धृतः रक्षितः १६ अनुजैः भीमादिभिः सह १७
सांख्यप्रकृतिपुरुषविवेकम् १८

आसां योषितां पाणीनतत्र दनुरूपः सन्सविधं विवाहोचितप्रकारसहितं यथा भवति ८ सर्वतः सर्वैर्गुरोः स्वतुल्या
निप्रकृतिर्मायाया विविधं भवनविस्तारस्तद्विषया यद्वा यदा प्रकृतेर्हेतोर्विविधं भवितुमिच्छया ९ कालः का
लयवनः रुंधत आदयवतः मुचुकुंदभीमादिभिर्निमित्तमात्रैः स्वयमेव अजीघनत्वात्तिनवान् तेन तेषां सपुं

आसां मुकूर्त एकस्मिन्नानागारेषु योषितां सविधं जग्हे पाणीननुरूपः समायया ८ ता स्वपत्यान्य
जनयदात्मतुल्या नि सर्वतः एकैकस्यां दशदशप्रकृतेर्विभूषया ९ कालमागधसात्वादीननी
कैरुंधतः पुरं अजीघनत्वं यद्विषयं सपुं सांतेज आविशत् १० शंवरं द्विविदं वारं सुरं वत्सलमेव
च अन्यांश्च दंतवक्रादीनवधीत्कांश्च ध्यातयत् अथ ते भ्रातृपुत्राणां पक्षयोः पतितान् नृपान्
च चालभः कुरुक्षेत्रं येषां मापततां वलैः ११ सकर्णदुःशासनसौवल्तानां कुमंत्रपाकेन हतश्रियायु

ष सद्योधनं सानुचरं शयानं भग्नोऽस्म्युपनिनन्दयशान् १२

सांतेजः प्रभावं कीर्त्तिं च दत्तवान् १० शंवरं द्विविदं वत्सलानन्यानां पिकांश्चित्रद्युम्नरागादिभिर्ध्यातयत् अथातयत् या
तयन्निति वापावः दंतवक्रादीन् स्वयमवधीत् नृपान् ध्यातयदित्यनुषंगः कथं भूतान् कुरुक्षेत्रमापततां गच्छतां येषां व
लैः सैन्यैः भूः सर्वाणि च चालचक्रे ११ सकृत् हताश्रीः आयुश्च यस्य भग्न उरु यस्य तंतुं शयानं पश्यन् पिनन्द

तोषेन प्राप १२

भा० तृ०
१४

भगवदर्थं यथाभवति गोविप्रार्थोऽसौ येषां २५॥ इति तृतीये तृतीया ॥ चतुर्थे बंधुनिधनेऽश्रुत्वात्मज्ञानलब्धये
उद्धवस्योपदेशेन तत्राभेदेऽयमागमः तैर्वाह्येण तु ज्ञाताः वारुणीपैर्हीमदिशं १॥ वारुणेयवर्मेरेयंतस्य दीपेण रवौ
निम्लोचति अस्तंगच्छति सति मईनं कदनं २॥ उपसृश्य सरस्वत्यामाचम्य ३॥ अहं चोक्तः पूर्वमेव हरकायां ४

अनंचो हरसंतेभ्योऽस्वामभगवदर्थं गोविप्रार्थोऽसवः शूरः प्रणेमुर्भुवि मूर्द्धिभिः ॥ २५॥ इति श्रीमद्भाग
वते महाभारते पारमहंसासंहितायां वेद्यासि कृतं तृतीयस्कंधे विदुषेऽद्धवसंवादे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३॥ उद्धव उवा
च ॥ अथ ते तदनुज्ञाता भुक्तापीत्वा च वारुणी तया विभ्रंसितज्ञानादुरुक्तैर्मर्मपस्पृशुः १ तेषां मेरे
यदीपेण विषमीकृतचेतसां निम्लोचति रवावासीद्रेण नामिव मईनम् २ भगवान्स्वात्ममायायागतिं
नामवलोक्य सः सरस्वतीमुपसृश्य वृक्षमूलजपाविशत् ३ अहं चोक्तो भगवता प्रपन्नान्निदरेण ह
वदरी त्वं प्रयाही तिस्रकुलं संजिहीर्षुणा ४ अथापि तदभिप्रेतं जानन्नहमरिदं पृथुतां च गमंभ
तुः पादविश्लेषेण क्षमः ५ अद्राक्ष मे कमासीनं विचिन्वन्नदयितं पतिं श्रीनिकेतं सरस्वत्याकृतकेतनम्
केतनं श्यामावदानं विरजं प्रशंता रुणलोचनं दोर्भिश्चतुर्भिर्विदितं पीतकौशं वरेण च ॥

तदभिप्रेतम् कलसंहारादिकम् ५ कृतकेतं कृतावासम् अकेतनम् अनाश्रयम् विरजम् ॥
विरजसम् शुद्धसत्त्वमयम् विदितम् लक्षितम् कौशं कौशेयम् ॥ ॥ ११ ११ ११ ११ १४

स्मिग्धोयः स्मितसहितो वल्लोकेन यो युषकल्पया सुधातुल्यया पागंतरे सुधाप्रवाहरूपया आत्मना देहेन तृण
द्वारा आदत्तः क्षणः श्रवसरः उत्सवायासां स्त्रीणां तासु क्षणं सो हृदयस्य सः १९ गृहमेधेषु गृहधर्मेषु कामभोगाणां
येषु विरागश्चैवासीन्यज्ञातमित्यर्थः २० यदा स्वाधीनेषु पि भगवतो विरागस्तदा दैवाधीनेषु को विस्रंभेन विस्वासं प्रीतिं

स्मिग्धास्मिता वल्लोकेन वाचापीयूषकल्पया चरित्रेणानवद्येन श्रीनिकेतेन चात्मना इमं लोकममुं च
समयन्सुतरां यदनु रे मे क्षणदयादत्तक्षणा स्त्रीक्षणा सो हृदः १९ तस्यैवं रममाणस्य संवत्सरगणान्
वदन् गृहमेधेषु योगेषु विरागः समजायत २० दैवाधीनेषु कामेषु दैवाधीनः स्वयंपुमान् को विस्रं
भेन योगेन योगेऽप्यरमन्व्रतः २१ पुण्यां कदाचिक्कीडद्रियदुभोजकुमारकैः कोपिता मुनयः शेषु
भगवन्मतकोविदाः २२ ततः कतिपयैर्मासेषु सिभोजाधकादयः ययुः प्रभासं संहृष्टारथैर्दैववि
मोहिताः तत्र स्नात्वा पितृन् देवान् नृषींश्चैव तदंभसा तर्पयित्वा यविप्रैर्भ्यागावो वदुर्गुणाददुः २३ हि
रण्यं रजतं शय्यां वासां स्यजिनकं वलान् हयान् रथानि भान् कन्याधरं वृत्तिकरीमपि २४

वाक्यार्थः योगेन चेत्योगेश्वरं कृष्णमनुव्रतः २१ शेषुः शापेन्दुः भगवतो मते अभिप्राये कोविदाः अभि
ज्ञाः २२ २३ वयः शिलादिवदुर्गुणोपेताः याः गावस्ताः कन्याश्च वृत्तिकरी जीविकापर्याप्ता २४ ॥ ५५ ॥

भा० तृ०
१५

इदं मीलियदुक्तं तदेव निर्दिशति पुरा पूर्वस्मिन् पादे कल्पे आदिसर्गे सर्गोपक्रमे महिमालीलावभास्यते ये
नन्त ११ इत्येवमदृतश्चासावुक्तश्चाहं प्रतीक्षेणं कृपावलोक एवानुग्रहस्तस्य भाजनः पात्रभूतः पात्रात्तर
प्रतीक्षेणमनुग्रहस्य पात्रमिति पुचः अश्रुणिमुचन् आवभाषे उक्तवानस्मि १२ नहि सा ज्ञाननिवृत्तिमात्रकामे
हं किंतु त्वनिषेवेणेत्सुकः त्वयि चाघटमाना चरणं दृष्ट्वा मे मोहो भवति अतस्त्वं तत्त्वज्ञानं देहीति प्रार्थयितु

पुरामया प्रोक्तं ज्ञानाभ्येपादे निषलायममादिसर्गे ज्ञानं परमं नहि मावभासं यत्सरयो भगवतं
वदति ११ इत्यादौ तः परमस्य पुंसः प्रतीक्षेणानुग्रहभाजनो हं त्वेहोत्थरो मास्वलित्वा चरत्सं मुचन्
पुचः प्राजलितावभाषे १२ कोन्वीशने पादसरोजभाजा सुदुर्लभे ध्ये पुचत्तु षपीह तथापि नाहं
प्रवृणोमि भूतमन्भवत्यदां भोजनिषेवेणेत्सुकः १३ कर्मण्यनीहस्य भवो भवस्यते दुर्गाश्रयो धारिभ
यात्पलायनं कालात्मनो यत्प्रमदायुताश्रयः स्वात्मनरतेः खिद्यति धीर्विदामिह १४

माह कोन्विति चतुर्धर्मादिषु तथापि नाहं न वृणोमि हे भूतमन्भवत्यदां भोजनिषेवेणेत्सुको हं १३ अथ
दमाना चरणं दर्शयति कर्मण्यनीहस्य निस्पृहस्य निष्क्रियस्य वा अभवस्य अजन्मनो भवो जन्मकालात्मन
तवारिभया दुर्गाश्रयः पलायनं च स्वात्मनिरतिर्यस्य तस्य वङ्गीभिः स्त्रीभिर्गृहस्थाश्रम इति यत् इह अस्मिन्
विषये विदुषामपि धीः संशयं न खिद्यते १४

अधिश्चित्य उपरिस्थापयित्वा अपाश्रितः पृष्ठतोऽवष्टब्धः अर्भकः बालः कोमलोऽश्वत्थोयेन तं त्यक्तं पि
प्लवं विषयसुरवेयेन तथापि अकृशं आनन्दपूर्णं हि देवाय न सुहृत्सखाचयस्य सः सगुरुपुत्रत्वात्
पराशरशिष्यामैत्रेय इत्यर्थः ७ प्रमोदेन भावेन चानता कंधरायंश्च पाठांतरे प्रमोदस्य भारेण अनुरागेण

वामकुरावधिश्चित्य दक्षिणं द्धिसरोरुहं अपाश्रितार्भकाश्च मकृशं त्यक्तपिप्लवं हि तस्मिन्
हाभागवतो देवाय न सुहृत्सखः लोकाननुवरन्सिद्धाससादयदृष्ट्या ७ तस्यानुरक्तसमुने मुकुन्दः
प्रमोदभावानतकंधरस्य आश्रितो मामनुरागादास समीक्षया विश्रमयन्नुवाच ॥ **यः श्रीभगवानुवाच ॥**
वेदाहमंतर्मनसीमितं ते ददामि यत्र दुरवापमन्यैः सत्रे पुरा विश्वसृजा वसूनां मत्सिद्धिकामेन वसोत
येष्टः ८ स एष साधो चरमो भवानामासादितस्ते मदनुग्रहो यत्र यन्मानलोकानरहउत्सृजंतं दिष्ट्याद

दृष्ट्वानुविष्टानुवृत्त्या १०
सहसोऽयस्यातया समीक्षया विश्रमयन् विगतश्रमं कुर्वन् च तेन मनसीमितं अहं अंतस्थितो वेदवेदि हाने हेतुः
विश्वसृजा वसूनां च मिलितानां सत्रे हेव सोऽतिपुरा र्वजन्मनित्वं वसुभ्यः तदो मत्प्राप्तिकामेन त्वया ह मिष्टः अत
स्तत्साधने ददामि दास्यामि अन्ये मन्तरादुखैर्दुष्ट्रापं ८ तस्य भाग्यमिन्दति स एष भवो जन्मते भवानां मध्ये चरम
यद्यस्मिन् मदनुग्रहः आसादितं त्वयः यत्पुनर्मरिहयकांते विशदनुदृष्ट्या रकांत भक्ता दृष्ट्वानुदृष्टवानसित

लुष्टा भद्रजातमित्यर्थः नृलोकाननुवरन्सिद्धिः १०
वृत्तानुवृत्तं वृत्तं गच्छतमित्यर्थः १०

भा० त०
१६

ज्ञानेन विवेकेन ॥ २१ ॥ विश्रंभात् विश्वासात् ॥ २२ ॥ यद्यस्मात्स्वभृत्यप्रयोनसाधकाः संतश्चरन्ति न हि कृताया नाम
न्यक्त्यमसीत्यर्थः ॥ २३ ॥ तत्वायसंराध्य इत्ययं भावः ॥ भगवतैव स्मरणमात्रेण तवापितत्वं मुपदिष्टं प्रायं केवलं
मसंभावनादिनिवृत्तये ज्ञानी कश्चिदागध्याः स च तवागध्यामत्रेयोनत्वहं ॥ समांतिकमेव तदुपदेशेन स्यादिष्ट

श्रीशुक उवाच ॥ इत्युक्त्वा दुपाकर्ण्य सुहृदांदुः सहं वधं ॥ ज्ञानेनाशमयत्तत्तत्ताशोकमुत्पत्तिं
बुधः ॥ २१ ॥ संतमहाभाग वतं व्रजं तं कौरवर्षभ ॥ विश्रंभादभ्यधत्ते दं मुखं कृष्णपरिग्रहे ॥ २२ ॥ ज्ञा
नं परं स्वात्मरहः प्रकाशयदाहयोगेश्वर ईश्वरस्ते ॥ वक्तुं भवान्नोर्हति यद्विर्विस्मोर्भृत्याः स्वभृत्यार्थं
कृतश्चरति ॥ २३ ॥ उवाच ॥ ननु ते तत्संराध्य ऋषिः को धारयति ते साक्षाद्भगवतादिष्टो म
त्संलोकजिह्वासता ॥ २४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इति सहविदुरेण विश्वमूर्तेर्गुणकथया सुधया प्रावितां रु
तापः ॥ क्षणमिव पुलिने यमस्वसुस्तां समुषितं जैपेगविर्निशांततो गात ॥ २५ ॥ राजा उवाच ॥ निधनमुपगतं
सुरसि भोजेष्वधिरथ दूयपयथपेषु मुखः सतुकमवशिष्ट उडवो यद्दिरपितत्यज आकृतिं त्रिधीशः ॥ २६ ॥

त्वादिति ॥ २४ ॥ प्राप्तिः अपनीतः उरुस्तापो यस्य यमस्वसुर्यमुनायाः पुलिने तीरे तां निशांतं क्षणमिव समुषितः जै
पेगविरुद्धः ॥ २५ ॥ ब्रह्मशापेन निधनं प्राप्तेषु यद्यस्माच्चयाणां ब्रह्मादीनां ईशो हरिरपि आकृतिं मनुष्याकारं त्व

श्रीशुक उवाच ॥
१६

किंचमंत्रेषुप्रस्तुतेषुसत्सुमामाद्रुयवैश्वहंपृथ्वेः अष्टयः अकुंठितः कालादिना अखंडः संततः सदात्मासंशया
दिरहितो बोधो विद्याशक्तिर्यस्य सुगधवत् अज्ञवत् अप्रमत्तः अवहितः सन् १५ स्वात्मनस्तवरहः रहस्यं तत्त्वतस्त
प्रकाशकं कस्मैब्रह्मणैः सर्वनामत्वमाधे नोस्माकंग्रहण्य अपि क्षमं यदियोग्यं तर्हि वद भर्तुः स्वामिन् यतयतः वृ

मंत्रेषुमांवाउपद्रुययत्त्वमकुंठितारखंडसदात्मबोधः पृथ्वेः प्रभो सुगधवत् अप्रमत्तस्तन्नो मनो मोहयतीव
देव १५ ज्ञानं परं स्वात्मरहः प्रकाशं प्रोवाच कस्मै भगवान्समग्रं अपि क्षमं नो ग्रहण्य भर्तुर्वेदांजसाय वृ
जितंतरेम १६ इत्यावेदितहा दीयमहं स भगवान् नारः आदिदेशारविदाक्ष आत्मनः परमां स्थितिं १७ स
एवमाश्रयितपादतीर्थादधीत तत्त्वात्मविबोधमार्गः प्रणम्य षोडशपरिवृत्य देवमिहागतो हं विरहातुरात्मा
१८ सोहंत दर्शनात्कादवियोगात्त्रियुतः प्रभो गतिष्येदयितंतस्य वदय्य भ्रममंडलं १९ यत्रो नाशयणो देवो
नरश्च भगवान् नृपिः मृदुतीव्रतपो दीर्घते पाते लोकभावनो २० जिनं संसारदुःखं अनायासेन तरिष्यामः २१
आवेदितो हा दीर्घदिस्थितो भिप्रायेयेन तस्मै २२ आश्रयितपादो भगवान् एव तीर्थं गुरुस्तस्मात् अधीतः अधिगतः
तत्त्वात्मविबोधस्य परमार्थज्ञानस्य मार्गो येन सोहं देवं श्रीकृष्णं परिवृत्य प्रदक्षिणीकृत्य २३ तस्य दर्शनेनात्मा दोषिणो
गेनातिश्रुताभ्यां युतो वदय्य भ्रममं स्थानं गमिष्यामि २४ मृदुपरोषद्वयशून्यं तीव्रदुश्चरं दीर्घं आकृत्या तं तेषां तेषां

श्रीकृष्णवर्णो लोकांनुग्रहकारको २०
श्रीकृष्णः इत्यर्थः

भा० त०
१७

इति तत्तु यत्तु **॥ ४ ॥** पंचमेभगवत्स्त्रीलां च त्राष्ट्रमहामुनिः प्रोवाच महदादीनां संगतैश्च हरेस्तुतिं उक्तुं श्रुतुं
भिरध्यायेः क्षत्रुमैत्रेयसंगमः **॥** संवाहस्तुतयोस्कंधट्टयेनायनिगद्यते द्युनद्यागगायाद्वारिद्वारे आसीनननुक
मवग्रतत्रहेतुः **॥** अगाधः अयतिष्ठिन्नोवोधोयस्यति मैत्रेयस्यसौशील्यं आर्जवादि गुणाश्च कुरुणादय
सैरभिरुषः **॥** पावांतरेक्षत्रुः सौशील्यादिभिः अभिरुषं संतुष्टं मैत्रेयं १ प्रश्नानेवाह सुरवायेति पंच
इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यसंहितायां वैष्णवसिंघातनाथस्कंधे विदुरोक्तं संवादे चतुर्थोऽध्या
यः ॥ ४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ द्वारिद्युनद्यासुषभः कुरुणा मैत्रेयमासीनमगाधवोधं क्षत्रोपसृत्याच्यु
तभावमुद्धः पप्रच्छ सौशील्यगुणमभिरुषः **॥ १ ॥ विदुर उवाच ॥** सुरवायकर्मणिकरोति लोको नतः
सुखवान्यदुपारमं वा **॥** विंदेत भयस्तत एव दुःखं यदत्र युक्तं भगवान् वदेन्नः **॥ २ ॥** जनस्य कृष्णादि
मुखस्य देवा दधर्मशीलस्य सुदुःखितस्य **॥** अनुग्रहयेद्दृष्टं चरति न न भूतानि भव्यानि जनार्दनस्य **३**
दशभिः तैः कर्मभिः सुखं वान्यस्य दुःखस्योपारमं चेत्तर्थाः अथवा अन्यद्वान् विंदेत किं तदपेक्षायां तस्यै
व निर्देशः उपारमं वेति ततस्तैः कर्मभिः भयः पुनः पुनर्दुःखमेव विंदेत अत्र एवं विधे संसारिनोऽस्माकं यत्तु
कुरुयोग्यं तत्सर्वज्ञो भवान् वदेत् निरूपयितुं **२** देवात् प्राचीनकर्मणे निमित्तभूतात् कृष्णादिमुखस्य
अतः अधर्मशीलस्य अतः सुदुःखितस्य जनस्यानुग्रहाय भव्यानि भवन्तः परोपकारस्वभावा एवेत्य

भा० त०
१७

ब्रह्मशापः अपदेशोमिषंयस्यतेन कालेन स्वशक्तिरूपेण अमोघं वांछितं यस्य न ह्यब्रह्मशापः प्रभुः किंतु
भगवदिष्टैवेत्यर्थः ॥ २७ ॥ मयि उपरते सति ज्ञानमर्हति ज्ञानयोगो भवति न चान्यः २८ मन्त्रः सकाशाद्दीप्त
दपि न्यूनो न भवति ॥ यद्यस्माद्गुणैर्विषयेर्न चोभितः मध्युनं मदिषयं ज्ञानं लोकस्योपदिशति ह भूतले

श्री **मु** क **उ** वाच ॥ ब्रह्मशापापदेशेन कालेनामोघं वांछितः संहृत्य स्वकुलं नूनं त्यक्तुं न देहमर्हति
यत् २७ अस्मात्लोकादुपरते मयि ज्ञानं मदात्मकं अर्हत्युद्धव एवास्मासंप्रत्यात्मवतां वरः २८ नो
द्धवो एवपि मन्त्यूनो यद्गुणैर्नोर्दितः प्रभुः अतो मध्युनं लोकं ग्राहयति हतिष्ठतु २९ एवं त्रिलोक
गुरुणा संदिष्टः शत्रुयोनिना वदय्याश्च ममासाद्य हरिमीजैः समाधिना ३० विदुरोऽप्युद्धवाच्युत्वा
कृष्णस्य परमात्मनः क्रीडयोपात्रं देहस्य कर्माणि स्नायितानि च देहन्यासं च तस्यैवं धीराणां
धैर्यवर्धनं अन्येषां दुष्करतरं पशूनां विल्लावात्मनां आत्मानं च कुरुश्रेष्ठ कृष्णेन मनसे दितं ध्या
यन् गते भागवते रुरोदप्रेमविकलः ३१ कालिंघाः कतिभिः सिद्धैश्च होभिर्भरतर्षभ प्रापयतस्वः स

तिष्ठतु २९ एवमनेनाभिप्रायेण शत्रुयोनिना वेदकर्त्री ईजे रितं यत्र मित्रासुतो मुनिः ३२
एजयामास ३० पशुतल्यानां विल्लावात्मनां अधीरचित्तानां मनसे दितं चिंतितं ३१ कालिंघाः सकाशात् सिद्ध एव

विदुरः कतिपयोर्दनेः स्वः सरितं गंगां प्रापयामासः ३२

भा० त०
१८

लोकनाथाधिपतिः अलोकानलोकालोकपर्वतात्तद्विर्भागान् अवीक्ष्य पतकल्पयामास यत्र येषु सर्वाणि यानि
सत्त्वानि तेषां निकायास्तेषां भेदः अधिकृतः तत्रैकमधिकारी आश्रित इति वा च उत अपि च येन प्रकारेण जी-
वानां आत्मा स्वभावः तत्कृतरूपं तत्कृता अभिधाता सांभेदं कृतवान् विश्वसृष्टा स्वयंच आत्मयोनिः स्वतः सिद्धः
येस्तत्त्वभेदैरधि लोकनाथो लोकानलोकानलोकपालान् अवीक्ष्य पद्यत्रहिसर्वसत्त्वनिकायभे-
दो अधिकृतः प्रतीतः च येन प्रजानामुत आत्मकर्मरूपाभिधानां च भिदां व्यधत्ते नारायणे विश्वसृगा-
त्मयानिरेतच्च नो वर्णय विप्रवर्ये ४ परावरेषां भगवन्व्रतानि श्रुतानि मेवा समुखादभीक्ष्णा अत-
पुमस्तत्त्वसुखावहानां तेषामृते कृष्णकथारसो धातु १० कस्तु पुया तीर्थपदोभिधानात्सत्रेषु वः
स्वरिभिरीड्यमानात् यः कर्णनाडीपुरुषस्य यातो भवप्रदं गेहरतिं छिनत्ति ११
४ ननु महाभारते त्वया सर्वं च श्रुतमेव तत्राह परैत्रैवल्लिकाः अपरैश्च द्वादशैः तेषां व्रतानि धर्माः मे मया अभीक्ष्णं पुनः
पुनः तेषां अवरोधेन अतः पुनस्तथाः स्मः तेषां तुष्टसुखावहत्वात् यस्तु तत्रैककथामृतौघः संचितः तस्मादने तत्र
तत्त्वदुष्कृती स्तीत्यर्थः १० तत्र हेतुः क इति तीर्थपदः कृष्णस्य अभिधानात् कथामृतौघात् सत्रेषु समाजेषु
स्वरिभिः नारदादिभिः ११

तत्रस्मात्तद्देसाधुवर्ण्यं शंसुखरूपं वर्त्मनः आदिशक्यं येन वर्त्मना संराधितो हृदि स्थितः सन् तत्त्वाधि-
गमः आत्मापारोक्ष्यं तत्सहितं पुराणं अनादिवेदप्रमाणकं ४ करोति कर्माणीत्यादीनां वर्णयेति पंचमश्लो-
के क्रियासंबन्धः यथा येन प्रकारेण पुरुषस्वरूपेण कृतावतारः सन् त्र्यधीशः त्रिगुणमायानिधं ता अतः सत्तंत्रयव-
यानिकर्माणि करोति कर्माण्येव विशेषतः पृच्छति यथेत्यादिना निरीहः निश्चिन्तयः निस्पृहो वा संस्थाप्य सुस्थि-

तत्साधुवर्ण्यं आदिश वर्त्मनः संराधितो भगवान् येन पुंसां हृदि स्थितो यच्छति भक्तिपूर्ते ज्ञानं स तत्त्वाधि-
गमं पुराणं ४ करोति कर्माणि कृतावतारो यान्यात्मतंत्रो भावांस्त्र्यधीशः यथा स सज्जाग्रदं निरीहः सं-
स्थाप्य वृत्तिजगतो विधत्ते ५ यथा पुनः स्वेव द्रुदं निवेश्य शेते गृहायां स निवृत्तवृत्तिः योगेश्वराधीश्वर एक-
एतदनुप्रविष्टो बहुधा यथासीत् ६ कीदृशं विधत्ते द्विजगोसुराणां क्षेमाय कर्माण्यवतारभेदैः मनो न
तथापि पृच्छन्तः सुश्लोकमौले चरितामृतानि ७

तं कृत्वा वृत्तिं जीविकां ५ स्वेच्छीये स्वेहृदयाकाशे निवेश्य स्थापयित्वा निवृत्तावृत्तयो यस्य गृहायां योगमायायां
बहुधा ब्रह्मादिरूपेण ६ मत्स्याद्यवतारभेदैः कीदृशं यानियथा कर्माणि विधत्ते पुनर्विशेषं पृच्छमोत्सुक-
मा विच्छरोति मन इति सुश्लोकाः पुराणकीर्तयस्तेषां मौलिरिवाधिकेनोपरिविराजमानस्तस्येत्यर्थः ७

भा० तृ०
१८

विशेषतः श्रीकृष्णकथाकथनीयेत्याशयेनाह सति यो विश्वसर्गोद्यं यं सर्वगृहीतशक्तिः सर्वपुरुषेषु कृतावतारः
सन्पुरुषानतिक्रम्यवर्तमानानियानिचकारितानिकर्माणि विस्तारदृष्ट १६ पुंसानिः श्रेयसमेवार्थः प्रयोजनं ते
न हेतुना एष्टः १७ वदुमानमेवाह साध्वितिपंचभिः अधोक्षज एव आत्मा मनो यस्य तस्यात्मनः स्वस्य कृ

सविश्वजन्मस्थितिसंयमार्थकृतावतारं प्रगृहीतशक्तिः चकार कर्माण्यतिपूरुषाणि यानीश्वरः
कीर्तयतानिमद्यं ॥ १६ ॥ श्रीशुक्लवाच ॥ एवं स भगवान् एष्टः क्षत्राक्षौषारवो मुनिः पुंसानिः श्रे
यसार्थेन तमाह वदुमानयन् ॥ १७ ॥ श्रीमेत्रेय उवाच ॥ साधुष्टं त्वया साधो लोकांसाध्वनुगृह्णता की
र्तिवितन्वता लोके आत्मनोऽधोक्षजात्मनः १८ नैतच्चित्रं त्वयि क्षत्रवीर्यं दरायणवीर्यं जे गृहीतोः
न न्यभावेन यत्तया हरिरीश्वरः १९ मांडव्यशपादुगवान् प्रजासंयमनो यमः भ्रातुः क्षेत्रे भुजिष्यायां जातः
सत्यवती सुता २० भवान् भगवतो नित्यं संमतः सानुगस्य च यस्य ज्ञानोपदेशाय मादिशन् भगवान् ब्रजन् २१
किंच प्रसंगादितन्वता १८ हरिर्यद्गृहीतः एतच्चित्रं न भवति कुतः वा दरायणवीर्यं जे १९ तद्विकथं मूढत्वं कथं च
लोकांनुग्राहकं स्तत्राह मांडव्यशपादिति भ्रातुर्विचित्रवीर्यस्य क्षेत्रत्वेन स्वीकृतानां भुजिष्यायां दास्यायमएवत्वं
जातोसि २० किंच भवानिति कुतः यस्य तव ज्ञानोपदेशाय मादिष्टवान् चकार त्वयमेवोपदिष्टवानिति २१ १८

महाभारतस्याप्यत्रैव तात्पर्यमिति आह मुनिः कर्मो वेद व्यासो भगवद्गुणान्मोक्षधर्मो तेनारायणो पाखानेन वस्तुमि
 छः सन् अधर्मादिवर्णनं तु न हरिकथायां मतिप्रवेशार्थमेवेत्याह यस्मिन्निति नृणां गतिः ग्राम्यसुखानुवादेर्द्वार
 भूतैर्नृनिश्चितं हरेः कथायां गृहीतानीता तदुक्तमिति हाससमुच्चये कामिनो वर्णयन् कामान् लोभं लुब्धस्य वर्ण
 यन् नरः किं फलमाप्नोति कूपे धमिव पातयन् लोकचिंतावतारार्थं वर्णयित्वा त्रतेन तौ इति हासैः पवित्रार्थेषु नरै

मुनिर्विवक्षुर्भगवद्गुणानां सखापिते भारतमाह कृष्णः यस्मिन्नृणां ग्राम्यसुखानुवादैर्मतिर्महीतानुहरेः क
 थायां १२ साम्राज्यधानस्य विवर्द्धमाना विरक्तिमन्यत्र करोति पुंसः हरेः यदानुस्मृतिनिर्वृतस्य समस्तदुःखात्
 यमाप्नुयते १३ तान् शोच्य शोचानविदो नु शोचन् हरेः कथायां विमुखानधेन हिरण्योति देवोऽतिनिष्ठस्तु येन
 मायुर्वैद्यावाद्गतिस्मृतीनां १४ तत्र स्य कौषारवशमदातु हरेः कथा मेव कथासु सारं उद्धृत्य पुष्पेभ्य इवात
 र्वंधो शिवाय नः कीर्तयतीर्थकीर्तैः १५

वनिर्दिष्टौ अत्राथायोरसंसारबंधहेतुजनस्य तौ वर्णयेत्तकथं विद्वान्महाकारुणिको मुनिरिति १२ श्रीहरिकथामतिप्रवेश
 स्य फलमाह साकथामतिर्वा अन्यत्र ग्राम्यसुखे ततः किमत आह हरेरिति १३ एवं भूतायां कथायां ये नरमते तान् शोचति तान्
 शोचान् शोचयेतेषामपि शोच्यं तत्राविदो भारततात्पर्यान् भिन्नान् शोचान् येषु तज्ज्ञात्वा हरेः कथायां विमुखान्
 तेषामपि शोचान् इति योज्यं अनिमिषः काले येषां आयुः क्षयति तत्र हेतुः वक्ष्ये ववाद्गतिस्मृतयो वा गृह्णमनो व्यापा
 रे येषां १४ तत्र स्मार्तहरेः कौषारव अस्य विष्णुस्य शिवाय कथासंसारभूता हरेः कथामेवोद्धृत्य नः कीर्तये यथा ३

विष्णुस्य शिवाय कथासंसारभूता हरेः कथामेवोद्धृत्य नः कीर्तये यथा ३

भा० तृ०
२०

कालवृत्त्याकालशक्त्यागुणमय्याद्युभितगुणयां अधोक्षजः परमात्मा आत्माशभूतेन पुरुषेण प्रकृत्यधिष्ठातृरूपेण वी-
र्यं चिदाभासमाधत्त वीर्यवान् चिच्छक्तिपुक्तः २६ कालप्रेरितादवकाशमायातः तत्त्वपदं परित्यज्य महतोत्तरेण अतः
पुंस्लिंगनिर्देशो विज्ञानात्मा मेतिसत्त्वप्रधानत्वात् स्वदेहस्य विष्णुं उच्यते सवीजगतमंकुरादिरूपं वृक्षमिव व्यंजयन् प्रकाश-
यन् यतो सौतमो नुदतीति तमो नुदः तदुक्तं सात्वततंत्रे विष्णुस्तुत्रीणि रूपाणि पुरुषाख्यान्यथो विदुः प्रथमं महतः स-

कालवृत्त्यानुमायायां गुणमय्यामधोक्षजः पुरुषेण तभूतेन वीर्यमाधत्त वीर्यवान् २६ ततो भव-
न्महत्तत्त्वमवकाशकालचोदितात् विज्ञानात्मा तदेहस्य विष्णुं व्यंजंस्तमो नुदः २७ सोप्यंशगुणकाला-
त्ताभगवद्दृष्टिगोचरः आत्मानमकरोदात्मा विश्वस्यास्य सिरक्षया २८ महत्तत्त्वादिकुर्वाण दहंत तव्य-
जायत २९ कार्यकारणकर्ता आभूतेन्द्रियमनोमयः वैकारिकसैजसश्च तामसश्चेत्यहं त्रिधा ३०

सृष्टितीयं त्वंदसंस्थितं तृतीयं सर्वभूतस्य तानि ज्ञात्वा विमुच्यत इति २७ अहंरोत्यत्रिमाहसाईद्वाभ्यां सोपीति अशश्चि-
दाभासौतिमितं गुणउपादानं कालः क्षोभकः तदात्मतदधीनः भगवान्सर्वधीक्षः तद्दृष्टिगोचरः सन् स्वयमात्मा
नव्यकरोत्तरूपांतरमनयत् २८ २९ अहंकारस्य लक्षणमाह कार्यमधिभूतं कारणमध्यात्मं कर्तृअधिदैवं
निष्णामात्मा आश्रयः तत्र हेतुः भूतेन्द्रियमनोमयः तद्विकारवान् मन इति देवानामुपलक्षणं एतदेव विभागशः प्र-

वैकारिक इत्यादिना वैकारिकः सात्त्विकं
तत्र सोराजसः ३०
पंचयत्

विश्वस्थित्यादयः अर्थो विषयो यासां ताः २२ तत्र स्पष्टीकृतं वर्णयितुं ततः पूर्ववस्था माह इदं विश्वं अग्रे स्पष्टेः ए
व परमात्मा भगवानेक एव आस आसीत् आत्मानं जीवानां आत्मा स्वरूपं विभुः स्वामी च नान्यद्रष्टृदृश्यात् कंकि
चिदासीत् कारणात्मना सत्त्वेऽपि पृथक् प्रतीयमादित्याह अनानामत्युपलक्षणाः नानाद्रष्टृदृश्यादिमतिभिर्न प
लक्ष्यत इति तथा यद्वा अकारविशेषं विनैवायमर्थः यः स एव नानामतिभिरुपलक्ष्यते स तदा एक एवासीदिति कुतः आत्मे

अथ ते भगवस्त्रीलायोगमायोपदेयं नानाद्वेदिताः विश्वस्थित्युद्भवान् तार्थवर्णयाम्यनुपूर्वशः २२ भग
वानेक आसेदमग्रमात्मात्मनो विभुः आत्मेच्छानुगता वात्मानानामत्युपलक्षणाः २३ स वा एष तदा द्रष्टा नापश्य मे
कदा मेने संतमिवात्मानं सुप्रशक्तिरसुप्रदक २४ सा वा एतस्य सद्रष्टुः शक्तिः सदसदात्मिका मायानामम
हा भोगययेदं निर्ममे विभुः २५

आमाया तस्या अनुगतौ लये सति यद्वा आत्मन एका कित्तेन अवस्थानेच्छयामनुवृ
त्तायामित्यर्थः २३ तत्र प्रथमं मायोद्भवप्रकारमाह द्वाभ्यां स वै द्रष्टा स न दृश्य नापश्यत् यतः स एक एव तदा प्रकाश
ते आत्मानं असंत इव मेने दृश्याभावे द्रष्टृत्वाभावात् तदाह सुप्ताः मायाद्याः शक्तयो यस्य सः न त्वसंते मेव मेने यत अस
माह क्वचिच्छक्तिर्यस्येति २४ सा वै द्रष्टृदृश्यानुसंधानरूपा सदसदात्मिका कार्यकारणरूपा यद्वा स तद्दृश्यं च
सत् अदृश्यं आत्मा स्वरूपं तयोरात्मायस्याः तदुभयानुसंधानरूपत्वात् २५

दृश्य २

भा० तृ०
२९

देवामहदाद्यभिसानिनः विष्णोः कलाश्रंशः काललिंगविकृतिः मायालिंगविशेषः श्रंशलिंगचेतना तानिविद्यंते ये
षु अतः समत्वेन नानात्वात् परस्परसंबन्धात् स्वक्रियायां वृद्धां डरचनायां अनीशाः अशक्ताः संतो विभुं परमेश्वरं प्रोचुः
३८ मिथः स्पष्टिस्मवो देवानमिलंतः परस्परं विचक्रमण्य नीशानानि विस्महरिमीडिरे प्रपन्नानानापोपशमैः आत

एते देवाः कलाविष्णोः कालमायांशलिंगिनः नानात्वात् स्वक्रियानीशाः प्रोचुः प्राञ्जलतयो विभुं ३८
देवा ऊचुः नमामते देवपदारविंदं प्रपन्नतापोपशमातपत्रं यन्मूलकेतायतयोः जसोरुसंसारदुः
खं वहिरुत्तिपंति ३९ धातर्यदस्मिन् भवईश जीवास्तापत्रयेणाभिहतानशर्म आत्मलभंते भ
गवंसर्वा क्रिष्यायां सविद्यामत आश्रयेम ४०

पत्रं च तत्र हेतुः यस्य पदारविंदस्य मूलं तलं केत आश्र
यो येषां वहिदूरत एव उत्तिपंति परित्यजंति पाथाः स्वगृहं प्राप्य मार्गं श्रममिव ३९ श्रमं विनिवेदयंत आ
दुः हेतातः पितः यद्यस्माद्भवे संसारे आत्मन आत्मनि संवोधते वा शर्मसुखं कृत्येदिति पाठेयत्पादभजनं वि
ना शर्मनलभंते ननु ज्ञानादज्ञानकृतस्तापो निवर्तते किं मदं क्रिष्यायाश्रयणे न तत्राहुः सविद्यातदाश्रयणे न तत्राहुः

या प्रापकमित्यर्थः ४०

२९

देवाश्च वैकारिकाः सात्विका अहंकारकार्यभूता इत्यर्थः यत्र येभ्यः इंद्रियाधिष्ठातृभ्यः अर्थाभिव्यंजनं शब्दादिप्र
 काशो भवति ३१ तैजसान्येवेत्यन्वयः ज्ञानेन्द्रियाणामज्ञानमयानां सात्विकत्वशंकाभाभूदित्येवकारः तामसोभूतसूक्ष्म
 स्पशब्दस्यादिकारणं यतः शब्दत्वं प्राकाशो भवति आत्मनीलिंगं स्वगुणशब्दरूपेण प्रकाशकं हृदयाकाशतया वा
 अहंतत्वादि कुर्वणमनो वैकारिकादभूत् वैकारिकाश्च ये देवा अर्थाभिव्यंजनं यतः ३२ तैजसानेन्द्रिया
 ण्यवज्ञानकर्ममयानि च तामसोभूतसूक्ष्मादिर्यतः खलिंगमात्मनः ३३ कालमायांशयोगेन भगवद्गीति
 तं नभः नभसो नुसृजं स्पर्शविकुर्वन्निर्ममेऽनिलं ३४ अनिलोऽपि विकुर्वणो नभसो रुवलान्वितः ससर्ज
 रूपतन्मात्रं ज्योतिर्लोकस्य लोचनं ३५ अनिलेनान्वितं ज्योतिर्विकुर्वत् परवीहितं आधत्तांभोरसमयं का
 लमायांशयोगतः ३६ ज्योतिषांभो नुसं सृष्टं विकुर्वद्भूतवीहितं महीगन्धगुणमाधात्कालमायांशयोगतः
 ३६ भूतानां नभश्चादीनां पराद्व्यावरं तेषां परानु संसर्गाद्यथा संख्यगुणान्विदुः ३७
 यद्वा लिंगशरीरं प्राकाशशरीरं वद्रेति श्रुतेः ३२ नभसः स्वस्मादनुसृतं उद्धृतं स्पर्शविकुर्वत् रूपांतरं नयत् अनिलं वायुं स
 वंसर्वत्र तन्मात्रं दूरभूतोऽप्यतिरिति ज्ञातव्यं ३३ नभसो सहितः स्वयंचो रुवलान्वितः ततो ज्योतिः लोचनं प्रकाशकं ३४ ३५ ३६
 हे भव्यविदुरपागांतरे भावं कायं यद्यद्वरमवरं कायं तेषां काय्याणां परैः कारणैरनुसंसर्गात् अन्वयात् यथा संख्यं यथा ज
 नमुत्तरेतरं अधिकान् गुणान्विदुः तथा हि नभसः शब्द एव गुणः अन्यान्यभावात् वायोऽस्य स्पर्शप्राकाशाच्च यच्च

एवं तैजससत्त्वोचरूपं च अभसस्ता निरसश्च प्रक्याः सर्वैः ३७

भा० त०
२२

वि०

ननु यदि हि दृष्ट्यापि पदावृत्तेषां चित्सद्वृत्तिर्न हि अन्येषामपि तथैव स्यादविशेषादिशंका दुः तन्निति असद्वृत्ति
भिर्वदिर्मुखैः अभिभिरिन्द्रियैः पराहतं दूरमपहृतं त्रस्तस्थं मनोयेषां ते अथो अतएव नूनं तान् न पश्यन्ति वै प्रसिद्धं कु
तः पुनस्तेषां सत्संगः कान्तेतव पदव्यासो गमनतस्य विलासी विभ्रमः तस्य लक्ष्मीः शोभा तस्यामे तस्मीला कथादि
भिः शोभमानास्तास्तद्वृत्तानित्यर्थः पथरति लक्ष्म्या इति पाठे तस्य दन्यास विलासी लक्ष्म्योयेषां तान् पथः तन्मार्गभूता

तान् वा असद्वृत्तिभिरिति पराह तां तर्मनसः परेश अथो न पश्यन्त्युरुगाय नूनं ये ते पदव्यास विलास ल
क्ष्म्याः ४५ पानेन ते देवकथा सुधायाः प्रवृद्ध भक्त्या विशदाशयाये वैराग्यसारं प्रतिलभ्य बोधं यथांजसा नो
युरकुंठधिष्ठं ४६ तथा परे चात्मसमाधियोगवलेन जित्वा प्रकृतिं वलिष्ठं त्वामेव धीराः पुरुषं विशं

तितेषां प्रमः स्थानात्तु सेवयान्ते ४७

सतः मार्गान्वाश्रयणादीन् पश्यन्तीत्यर्थः यद्वा य एवं भूता भागवताः ते तानुन्मत्तान् नूनं नैव पश्यन्तीत्यन्वयः सत्संगा
भावेन हरिकथाभाहृदस्थितमपि तेषां सुदूरमिति भावः ४५ एतदेव स्फुरयति पानेनेति द्वाभ्यां वैराग्यसारे वलमस्य
बोधस्य तल्लब्ध्या अन्वीयुः प्राप्नुयुः अकुंठधिष्ठं वैकुंठलोकं ४६ आत्मनि समाधिर्मेनः स्थैर्यं स एव योग उपायस्तस्य
वलेन ज्ञानयोगतः श्रेयसोत्तमः सत्संगतस्त्वकथाश्रवणादिना त्वनायासेनैव अहंममता विष्टानां तु न कथंचिदिति

४७
२२

अज्ञातस्याश्रययोगात् तज्ज्ञानसाधनमाहुः मार्गति अन्वेषयंतियत्र तीर्थपदस्तवपदंवयंप्रपन्नाः कैर्मार्गतिष्ठदः
 सुपणैः वेदपदिभिः तवैवमुखपदानीदं येषां यथापक्षिणो नीडुद्गतास्ततस्ततः परिभ्रमंतः पुनस्तत्रैवविशंति तथा
 वेदाश्रयित्वत्र उद्गतास्तथैवपर्यवस्यंति अतो वेदानां प्रित्यत्वत्पदं गगयंत इति विविक्ते असंगे मनसि किंच अथ
 मर्शं अथ नाशकं यासां सरिता सुवराया गंगायाः पदं उद्गमस्थानं अतो गंगामनुसेवमाना अपित उद्गमस्थानं तत्पदं

मार्गति यत्रैव मुखपदानीदं श्रुदः सुपणैः श्रेष्ठयो विविक्ते यस्या घमर्शो दसरिद्वयाः पदं पदं तीर्थपदः
 प्रपन्नाः ४१ यच्छ्रद्धया श्रुतवत्या च भक्त्या संमृज्यमाने हृदये वधाय ज्ञानेन वैराग्यबलेन धीरा व्रजे मते तं
 किसरोजपीठं ४२ विश्वस्य जन्मस्थिति संयमार्थं कृतावतारस्य पदां वुजंते व्रजे मसर्वं शरणं यदीशस्मृतप्र
 यच्छत्यभयं स्वपुंसां ४३ यत्सानुबंधोऽसति देहगेहे ममाहमित्सुहृदराग्रहाणां पुंसां सुदूरं वसतोऽपि पुण्यां

भजे मते तै भगवन् पदां ४४

प्राप्नुवंतीत्यर्थः ४१ ननु विषया चित्तकृष्टानां कुतस्तदन्वेषणं तत्राहुः यच्छ्रद्धयैति अवधाय ध्यात्वा वैराग्य
 बलं यस्य तेन ज्ञानेन धीरा भवंति सरागचित्ते ध्यानमेव कुतस्तत्राहुः यच्छ्रद्धया श्रवणं पूर्वकया भक्त्या च संमृ
 ज्यमाने संसोध्यामाने ४२ भक्त्या नुग्रहस्मरंत आह विश्वस्येति ४३ अंतर्यामितयानित्यसन्निहिते अनर्थकं व्रज
 नित्याशं क्त्वाहुः यदितिसा नुबंधोऽसौ पकरणे असति तुच्छं पुण्यां स्वदेह एव वसतोऽपि यत्सुदूरं दुष्प्रापं ४४

कृष्ट १

भा० त.
२३

हेतवः कृतस्यः अविक्रियः पुस्त्यः अधिष्ठाता पुराणः पुरातनः एतदुपपादयंति त्वमिति हेदेव अत्र एव त्वंगुणानां स
त्वादीनां कर्मणां जन्मादीनां च यो नो कारणभूतायां शक्यमायाप्रथमं रत आदधे निहितवानसीत्यर्थः कीदृशं कविं सर्व
सं महत्तत्त्वरूपं ५० ततः हे आत्मन देव सत्प्रमुखामहदादयो वयं यदर्थे वभ्रविम तत्किं ते करवाम सृष्टिमिति चे
त्रादुः तर्हि नोस्माकं त्वं स्वचक्षुः स्वीयं ज्ञानशक्त्या सह परिदेहि प्रयच्छ यस्मात्त्रैः एवातु ग्रहोपेक्षां ते यदनुग्रहात्
षामस्माकं क्रियार्थं दद्यानेतावाननुग्रहो एवामित्येकं वापदं ॥ त्वदीया ज्ञानक्रिया शक्तिभ्यामेव वयं सृष्टौ क्षमाः नान्यथे

ततो वयं सत्प्रमुखा यदर्थे वभ्रविमात्मन्करवाम किं ते ॥ त्वन्नः स्वचक्षुः परिदेहि शक्त्या देव क्रियार्थं यदनु
ग्रहाणां ॥ ५१ ॥ इति श्रीमद्भगवते महापुराणे तृतीय स्कन्धे विदुरस्यैव संवादे महाद्युत्यत्रिपंचमोऽध्यायः ॥
५॥ सृष्टिरुवाच ॥ इति तासां सशक्तीनां सतीनामसमेत्य सः ॥ प्रसृप्तलोकं तं प्राणं निशाम्य गतिमीश्वरः ॥ काल
संज्ञां तदा देवी विभ्रच्छक्तिमुरुक्रमः त्रयोविंशति तत्त्वानां गणं युगपदाविशत् १

त्यर्थः ॥ ५१ ॥ इति तृतीयोऽध्यायः ॥ ५॥ षष्ठे तैरीश्वरा विष्टेः सृष्टिमाह विराटननोः अधिदेवादिभेदं च तत्रैव भगवत्कृतं स्वश
क्तीनामहदादीनामसमेत्य अभिलित्वा सतीनां स्थितानां प्रसृप्तलोकं तं त्रं विस्मरचनायासां यदा प्रसृप्तजीवोपकरणा
नां गतिं स्थितिं दृष्ट्वा आविशदितु तरेण त्वयः कालेन संज्ञा उद्धो यस्यः कलयति क्षोभयति स्वकार्याणीति वा काल

संज्ञा प्रकृतिः तां शक्तिं प्रकृत्या सह प्रवेशात् त्रयोविंशति
तत्त्वानामिति तु कं अत्र यीति नया प्राविशत् १
२३

तदेवंसुखातत्प्रार्थयतेपंचभिः ततस्मात्तद्देवाद्यतेस्वदीयावयंयस्मात्लोकानांसि सृजयात्वयानुसृष्टाः क्रमेणेत्यादिताः नि
भिरात्मभिः सत्वादिसभावेः अतएव विरुद्धं सभावादनियुक्ताः ततयदर्थं सृष्टाः तत्स्वविहारतंत्रं त्वं क्रीडोपकरणं ब्रह्मांडं तेन
भ्यं प्रतिहर्तुं समर्थयितुं न शक्नुमः अतस्त्वनः स्वचक्षुः परिदेही तित्रयाणं श्लोकानांचतुर्थेनान्वयः ४८ असमर्थमेव प्रपंच
यितुं कार्यस्यातिवैचित्रमाहुः भो अजकाले तत्तदवसरे वलिं भोगं पाकसाकल्येन तेन तु भ्यं हराम समर्थयाम यथा येन प्रका

तत्रैवयं लोकसि सृजयाद्यत्वयानुसृष्टास्त्रिभिरात्मभिः स्म सर्वे वियुक्ताः स्वविहारतंत्रं न शक्नुमस्तत्र
निहर्तुं वेने ४८ यावद्वलिं तेऽजहरामकाले यथावयंचान्नमदास यत्र यथोभयेषां तद्देहि लोकवलिं ह
रंतो नमदंत्यन्तहाः ४९ त्वं सुराणामसिमान्वयानां कूरस्थ आद्यः पुरुषः पुराणः त्वं देवशक्त्यांगुणक
र्मयो नोरेतस्त्वजायां कविमादधेजः ५०

रेण अन्नमदास भक्षयामेत्यनेनान्नमात्रमस्माकं ऐश्वर्येण भोगस्तवेवेत्युक्तं उभयेषां तव चास्माकं च यत्र स्थिताः इमे
जीवाः अन्तहाः प्रत्यूहाः निर्विघ्नाः यद्वा अन्तहाः अवितर्काः निःसंशयार्थः तथा च श्रुतिः तएवमब्रुवन् आप
तनं नः प्रजानीहि यस्मिन् प्रतिष्ठिता अन्नमदास इति ४९ अपश्यंच त्वया स्माकंच कार्योपाधीनां जीवानां वृत्तिः परिकल्प
नीया जनकत्वादित्याहुः नोस्माकं सान्वयानां सकार्योपाधौ यद्वा अन्वेष्टीत्यन्वयः कारणतत्सहितानां त्वमेवाद्यः कारणं अत्र

भा० तृ०
२४

एवंविभागसामर्थ्यायस्योक्तमह एषधेहीति अशेषसत्त्वानां प्राणिनां आत्माव्यष्टीनांतदंशत्वात् अंशो जीवः अवतारत्वोक्तिः
तस्मिन्नायं यणाविर्भावमिप्रायेण ७ पूर्वलोकार्थविवरणेति साध्यात्मः अध्यात्मानिन्द्रियाणि तत्सहितः विराडिति सर्वत्र
८ अध्यात्मादिभेदप्रपञ्चयितुमाह स्मरन्निति विज्ञापितं यावद्वलितं तेजहरामेत्यादिस्वेन तेजसा चिच्छक्त्या अवपन् एवं

एषद्यशेषसत्त्वानामात्मांशः परमात्मनः आद्योवतारो यत्रासौ भूतगामो विभाव्यते ७ साध्यात्मसाधिदैवं
साधिभूतइति त्रिधा विरट्प्राणे दशविध एकधा हृदये न च ८ स्मरन् विम्वस्तुजामीशो विज्ञापितमधोत्त
जः विराजमतपस्वेन तेजसैषां विवृतये ९ अथ तस्याभितप्रस्य कति धायत नानिह निरभिद्यत देवानां
तानि मे गदतः शृणु १० तस्याग्निरस्य निर्भिन्नं लोकपालो विशत्पदं वाचास्वांशेन वक्त्रे च ययासौ प्र
तिपद्यते ११ निर्भिन्नं तालुवरुणो लोकपालो विशद्भरेः जिह्वांशेन चरसं ययासौ प्रतिपद्यते १२
निर्भिन्ने अश्विनो नासे विस्मोरा विशतां पदं प्राणेनांशेन गंधस्य प्रतिपत्तिर्यतो भवेत् १३

करिष्यामीत्यालोचितवान् यस्य ज्ञानमयं तप इति श्रुतेः एषा विम्वस्तुजा विवृतये विविधवृत्तिताभायः ९ मेमत्रः शृणु १०
आयतनान्येवाह तस्याग्निरिति चतुर्दशभिः आस्य निर्भिन्नं पृथक् जातं पदं स्थानं स्वांशेन स्वशक्त्या वाचा सह विशत् अ
सौ जीवः वक्त्रे च प्रतिपद्यते शब्दमुच्चारयतीत्यर्थः एवं सर्वत्र युक्तिर्भिन्नं तदधिष्ठानं अग्न्यादिप्रथमांशं आधिदैवं
वागादीन्द्रियतृतीयांशं मध्यात्मं प्रतिपत्तयमधिभूतम् ११ हरेर्विराजः १२ १३

२४

चेष्टारूपेण क्रियाशक्त्या कर्मतेषां क्रिया जीवानामदृष्टं वा २ प्रवृद्धे कर्मक्रियाशक्तिर्यस्य सः त्रयोविंशतिगुणाः दे
वेनेष्टरेण प्रेरितः मात्राभिरंशैरधिपुरुषं विराट् देहं ३ जननमेवाह परेष्टरेण विष्टसृजतत्वा नांगणः मात्रया
अंशेन च तौ भयपरिणतः न सर्वात्मना यस्मिन् लोकां स्थिताः ४ सपुरुषः योऽधिपुरुष इत्युक्तः आंडकोशे वसति

(कालसंज्ञां तदा देवी विभ्रच्छक्तिमुत्क्रमः) सोऽनुप्रविष्टो भगवांश्चेष्टारूपेण तंगणं भिन्नसंयोजया
माससृजतकर्मप्रबोधयन् २ प्रवृद्धकर्मदेवेन त्रयोविंशतिको गणः प्रेरितो जनयत्साभिर्मात्राभिरधि
पुरुषम् ३ परेण विंशतां सस्मिन्मात्रया विष्टसृजगणः च तौ भान्योन्यमासाद्य यस्मिन् लोकांश्चराचराः
४ हिरण्यमयः सपुरुषः सहस्रपरिवत्सरान् आंडकोशोपावाप्य सर्वसत्त्वोपहृतिः ५ सर्वे विष्टसृजा
गर्भा देवकर्मोत्पत्तिमान् विवभाज्यात्मनात्मानमेकधा दशधा त्रिधा ६

मध्ये सर्वैः सत्त्वेरनुशयिभिर्जीवैः सहितः ५ गर्भकार्यरूपो विराट् देवशक्तिर्ज्ञानशक्तिः तया एकधा दृष्ट्या वच्छिन्न
चैतन्यरूपेण कर्मशक्तिः क्रियाशक्तिः तया दशधा प्राणरूपेण प्राणादयः पञ्च नागकर्मश्रुत्करो देवदत्तधेनो जयदत्तैव
पञ्च एवं च त्रिभेदेन दशविधः प्राणः आत्मशक्तिः भोक्तृशक्तिस्तया अध्यात्मादिभेदेन त्रिधा आत्मानं विभक्तं कृतवान् ६

भा० तृ०
२४

एवंविभागसामर्थ्यायस्योत्कर्षमाह एषधेहीति अशेषसत्त्वानां प्राणिनां आत्माव्यष्टीनां तदंशत्वात् अंशो जीवः अवतारत्वेति
तस्मिन्नायं एषा विभावाभिप्रायेण ७ पूर्वश्लोकार्थं विवृणोति साध्यात्मः अध्यात्मानिन्द्रियारिणस्तत्सहितः विराडितिसर्वत्र
८ अध्यात्मादिभेदं प्रपञ्चयितुमाह स्मरन्निति विज्ञापितं यावद्वलितं जहरामेत्यादिस्वेन तेजसा चिच्छक्त्या अवपन् एव

एषद्यशेषसत्त्वानामात्मांशः परमात्मनः आद्योवतारो यत्रासौ भूतग्रामो विभाव्यते ७ साध्यात्मसाधिदैवञ्च
साधिभूतइति त्रिधा विराट्प्राणोदशविधैकधा हृदयेन च ८ स्मरन्विष्णुसृजामीशो विज्ञापितमधोत्त
जः विराजसत्पत्स्वेन तेजसैषां विवृणोति ९ अथ ते स्यान्निमित्तस्य कति धायतनानि ह निरभिद्यत देवानां
तानि मे गदतः शृणु १० तस्याग्निरास्यं निर्भिन्नं लोकपालो विशत्पदं वाचांशेन च क्रयं ययासौ प्र
तिपद्यते ११ निर्भिन्नं तालुवरुणो लोकपालो विशद्भूरेः जिह्वांशेन च संययासौ प्रतिपद्यते १२
निर्भिन्ने अश्विनो नासे विस्मोरा विशत्तापदं घ्राणेनांशेन गंधस्य प्रतिपत्तिर्यतो भवेत् १३

करिष्यामीत्यालोचितवान् यस्य ज्ञानमयं तप इति श्रुतेः एषा विष्णुसृजा विवृणोति विविधवृत्तिलाभाय ९ मेमत्तः शृणु १०
आयतनान्येवाह तस्याग्निरिति चतुर्दशभिः आस्यं निर्भिन्नं पृथक् ज्ञातं पदं स्थानं स्वांशेन स्वशक्त्या वाचा सह विशत् अ
सौ जीवः वक्तुं प्रतिपद्यते शब्दमुच्चारयतीत्यर्थः एवं सर्वत्र यन्निर्भिन्नं तदधिष्ठानं अग्न्यादिप्रथमांशं आधिदैवं
वागादीन्द्रियतृतीयांशं मध्यात्मं प्रतिपत्तयसाधिभूतम् ११ हरविराजः १२ १३

भा० त०
२५

विक्रियांसकत्यादिरूपा २३ आत्मानं अहंकारं अभिमन्यते अनेनेत्यभिमानोरुदः कर्मणा अहं वृत्त्या कर्तव्यमि
ति विक्रिया २४ सत्यमिति बुद्धिचित्तयोरभेदेन निर्देशः महानिति ब्रह्मा चित्तेन चेतसया २५ त्रिलोकोत्पत्तिमा
हृदयं चास्य निर्भिन्नं चंद्रमाधिस्य माविशत् मनः सांशेन येनासौ विक्रियां प्रतिपद्यते २३ आ
त्मानं चास्य निर्भिन्नमभिमानो विशत्पादं कर्मणां शो न येनासौ कर्तव्यं प्रतिपद्यते २४ सत्त्वं चास्य
विनिर्भिन्नं महान् अधिस्य सुपाविशत् चित्तेनां शो न येनासौ विज्ञानं प्रतिपद्यते २५ शीर्षोऽस्य द्यौध
रापद्मं खं नाभेरुदपद्यत गुणानां वृत्तयो येषु प्रतीयन्ते सुरादयः २६ आत्यंतिकेन सत्त्वेन दिवं दे
वा प्रपेदिरे धरां रजः स्वभावेन परा यो ये च ताननु २७ तार्त्तीयेन स्वभावेन भगवन्नामिमा
श्रिताः उभयोरंतरं व्योम ये रुद्रपाषाणं दंगणः २८ (मुखतो वर्तते ब्रह्मा) ॥ ५५

ह शीर्ष इति वृत्तयः परिणामाः २६ एतदेव प्रपंचयति द्वाभ्यां आत्यंतिकेन ऊर्जितेन परा व्यवहारे प
रातेयागादीनां व्यवहरंतीति परा यो मनुष्याः ताननु येन दुपकरणभूता गवादयस्तेऽपि धरां प्रपेदिरे २७ तृती
यं तमः तदीयेन तामसेन उभयोर्द्यावापृथिव्योरंतरं मध्यं व्योम अंतरिक्षं तदेव भगवतो नामिस्तामाश्रिता रुद्रपाषाणं

नाभस्तादीनां गणाः २८

२५

तथा आदित्यः १४ घ्राणेनेति घ्राणवद्देहव्यापिना त्वरेन्द्रियेणेत्यर्थः^{१५} शब्दस्य सिद्धिज्ञानं १६ त्वचंचर्म औषधीः औषधयः त्वीन्द्रियस्यैव स्थानभेदेन विषये द्वयं कंडूः स्पर्शश्च तत्र वायं नाम भेदादेव नाम भेदश्चेति द्वितीयस्कंध एव व्या

निर्भिन्ने अक्षिणी त्वष्टालो कपालो विशादिभ्योः चक्षुषांशेन रूपाणां प्रतिपत्तिर्यतो भवेत् १४ निर्भिन्नान्यस्य चर्माणि लो कपालोऽनिलो विशात् घ्राणेनांशेन संसर्शयेनासौ प्रतिपद्यते १५ कर्णावस्य विनिर्भिन्नो धिस्मं संवि विमुर्दिश ओत्रेणांशेन शब्दस्य सिद्धयेन प्रपद्यते १६ त्वचमस्य विनिर्भिन्ना विविमुर्धिस्म्यौषधीः अंशेन रोमभिर्कंडूयैरसौ प्रतिपद्यते १७ मेदंतस्य विनिर्भिन्नं स्वधिस्मं कउपा विशात् रेतसांशेन येनासावानंदं प्रतिपद्यते १८ गुदं पुंसो विनिर्भिन्नं मित्रो लोकेश आविशात् पायुनांशेन येनासौ विसर्गं प्रतिपद्यते १९ हस्तावस्य विनिर्भिन्ना दिंद्रः स्वर्पतिरा विशात् वार्त्तयांशेन पुरुषो यया वृत्तिं प्रपद्यते २० पादावस्य विनिर्भिन्नौ लोकेशो विस्मुरा विशात् गत्या स्वांशेन पुरुषो यया प्राप्यं प्रपद्यते २१ बुद्धिं चास्य विनिर्भिन्ना वागीशो धिस्ममा विशात् बोधेनांशेन बोधव्यं प्रतिपत्तिर्यतो भवेत् २२

ख्यातः १० कः प्रजापतिः १८ १९ स्वर्पतिः स्वर्गस्य पतिः इंद्रः वार्त्तया क्रय विक्रयशक्त्या वृत्तिं जीविकां २० २१ २२

भा० तृ०
२६

भोक्षतः दैवकर्मात्मरूपिणः कालकर्मस्वभावशक्तिमतः भगवतो योगमायावलेनोद्भूतमितमेतद्विराटरूपं उपा-
कर्तुं साकल्येन निरूपयितुं कः श्रद्धायात् ईक्षेत् इच्छाया शक्त्या निरूपयंतु दूरत इत्यर्थः ३४ अंगविदुरे तथा हि
हरेः कीर्त्तिकीर्त्तयामि यथा श्रुतं गुरुमुखात् तदपि न सर्वात्मना किंतु यथा मतिस्वमत्यनुसारेण अन्याभिधा हरि-
रिक्तायाभिधानं तथा असंतो मलिनी स्वीया वाचं सक्तुं पवित्री कर्तुं ३५ अज्ञात्वापि यथा मतिकीर्त्तने अवश्ये वा

एतत्तत्तत् भगवतो दैवकर्मात्मरूपिणः कः श्रद्धाया दुपाकर्तुं योगमायावलोदयं ३६ अथापि कीर्त्त-
याम्यंगयथा मति यथा श्रुतं कीर्त्तिहरेः स्वासक्तुं गिरमन्याभिधासन्ती ३५ एकांतलाभं वचसे नु
पुंसां सुशोकमोले गुणवादमाहुः श्रुतेः श्रविष्टद्विरुपाकृतायां कथा सुधाया मुपसंप्रयोगं ३६ आ-
त्मनो वसितो वत्समहिमा कविना दिना संवत्सरसहस्रान्ते धिया योगविपकया अतो भगवतो माया
मायिनामपि मोहिनी ३७

वश्यं केवल्यमित्याहुः एकांततोलाभं नु निश्चितमाहुः श्रुतेः श्रोत्रस्य उपाकृतायां
उपसंप्रयोगं सन्निधावर्पणं ३६ न चातीतज्ञाने निर्वधः कर्त्तव्यः ब्रह्मणोऽपि हृत्क्षेयत्वादित्याहुः आत्मनो हरेर्मीहि
मायोगमविपकयापि संवत्सरसहस्रान्तेऽपि आदिकविना ब्रह्मणापि किमिव सतो जातः इति का कृतव एतावो निति
न ज्ञात इत्युक्तं ३७

२६

अवर्तनप्रवृत्तं ब्रह्मवेदः यस्त्वन्मुखत्वात् मुखोद्भवत्वात् वर्णानां मुख्यमिव प्रथमः गुरुश्चाभूत् सोपि मुखतो वर्तते
त्यनुषंगः आध्यापनादिना ब्राह्मणस्य वेदीवृत्तिः तथा च या सह ब्राह्मणे मुखतो जात इत्यर्थः एवमुत्र रत्रवर्णत्रये
पिज्ञातव्यं २५ हेतुपास्तनरूपारुतिः तत्तुल्यमनुवृत्तः अनुसृतः क्षत्रियोपि बाहुभ्यो वर्तते इत्यर्थः तदनुवृत्त
त्वमेवाह यइति पौरुषः पुरुषस्य विमिरशः कंटकाश्चोरादयस्तेभ्यो यत्क्षत उपद्रवस्तस्माच्चायनेरक्षति ३० वि

मुखतोवर्तेतब्रह्मपुरुषस्यकुरुदह यस्तन्मुखत्वाद्दण्डानामुख्योभद्राक्षणोगुरुः २९ वाङ्मयोवर्तेत
 क्षत्रंक्षत्रियस्तदनुव्रतः योजातस्त्रायतेवर्णान्पौरुषःकंटकक्षतात् ३० विशेषोवर्तेततस्यावेतिलोक
 वृत्तिकरीर्विभोः वैश्यासुदुद्रवोवातेनृण्यश्मसवर्तेयत् ३१ पद्मांभगवतो जज्ञेष्मृषाधर्मसि
 द्ये तस्यांजातःपुराश्मृद्रोयद्व्यातुष्यतेहरिः ३२ एतेवर्णास्वधर्मणयजन्तिस्वगुरुंहरिं श्रद्धया
 निविशुध्यर्थयज्जाताःसहवृत्तिभिः ३३ १ नः

शः कृष्णादिष्ववसायाः लोकस्य वृत्तिकरीः जीविकाहेतवः तस्य विभोरुर्वै प्रवृत्ताः तदुद्भव ऊरुः वार्त्ती जीविकां यः स्व
त्याः संपादितवान् ३१ तस्या निमित्तभूतायां यस्य वृत्त्या हरिः स्वयमेव तृष्यते ३२ यद्यस्माज्जाताः गुरुत्वात्
जनकत्वात् वृत्तिप्रदत्वाच्च हरेरराधनं तेषां परोधर्म इत्यर्थः ३३ राम राम राम ॥ ७ ॥ ७ ॥

यच्चोक्तं स्मरन् विम्वसृजामीशो विज्ञापितमधोक्षज इत्यादिना अविद्योपाधे जीवस्य भोगार्थमीश्वरः सृष्ट्यादि
करोतीति तदप्याक्षेपमनुवदति अस्मादीति गुणमयी आत्मनो जीवस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वादिसोऽहोत्यादिका
यामायातया सृष्टवान् तदुक्तं प्रथमे यया संमोहिनी जीव आत्मानं विगुणात्मकं परोपिमनुतेऽनर्थं तत्कृतं
चाभिपद्यत इत्यादिना अत्र च अतो भगवतो माया मायिनामपि मोहिनीति संस्थापयति पालयति प्रत्यपि
धाष्यति प्रातिलोम्येन तिरोहितं करिष्यति पाठान्तरे प्रतिलोम्येनात्मनि अभितो धारयिष्यति ४ एतच्च जीवस्या विद्यास्र

अस्मादीद्भगवान् विम्वसृजामप्यात्ममायया नया संस्थापयत्येतद्भूयः प्रत्यभिधास्यति ४
देशतः कालतो यो साववस्थातः स्वतो न्यतः अविह प्राव बोधात्मा संयुज्येता जया कथं ५ भ
गवानेक एवैष सर्वक्षेत्रेष्ठवस्थितः असुष्यदुर्भगत्वं वा लेशो वा कर्मभिः कुतः ६

यत्वेष्टेतेन तु तत्संभवतीत्याह देशत इति यो सौ देशादिभिरविलुप्तावबोध आत्मा जीवः ब्रह्मस्वरूपत्वात् सकथम
जया विद्यया युज्येत तत्र देशतो दीपप्रभाया इव लोपो नास्ति सर्वगतत्वात् न कालतो विद्युदिव नित्यत्वात् नाव
स्थातः स्मृतिवत् अविक्रियत्वात् न स्वतः स्वप्नवत् सत्यत्वात् नान्यतः घटादिवत् अद्वितीयत्वात् एवं येनैर्यस्य बो
धो न लुप्यते कथमजया युज्येत अज्ञावा विद्येव न माया तस्या अवबोधेन विरोधाभावात् ५ किंच ब्रह्मस्वरूपत्वा
देव जीवस्य संसारेऽपि न विद्यत इत्यादिपति सर्वक्षेत्रेष्ठवस्थितो भोक्ता विवस्तुतो भगवाने चिद्रूपेण तद्व्यतिरेकाभा

वात् एवं सति असुष्य जीवस्य दुर्भगत्वं आनंदादिभ्यः क
र्मभिर्हितुभ्यः लेशो वा कुतः कर्मसंबंधाभावात् अन्यथा
स्मिरस्यापि तत्संगः स्यादिति भावः ६

यद्यस्मात्स्वयमपि आत्मा हरिः आत्मवर्त्मस्वमाया गतिरतावदिति न वेद अनंतत्वात् केवलं नमस्करोति यत इति यस्य प्रवृ
त्त्या वाचोपि मनसा सह तमप्राप्यैव न्यवर्तते दुर्ज्ञेयत्वात् न केवलं वाङ्मनसी अहंकाराधिष्ठाता रुद्रोऽपि रमेन्द्रियाधि
ष्ठाता रोदेवाः अन्ये च ॥ ३८ ॥ इति श्री रती यषष्टः ॥ ६ ॥ स प्रमे संशय छेदि प्रतिनं द्यमुनेर्वचः पुनः सन्नोक्तानां नाना प्रश्नाः
सम्यग्गुहीरिताः अथ ते भगवल्लीलायोगमायोपवृंहिता इत्यादिना मायागुणैर्लीलया भगवान् सृष्ट्यादिकरोतीत्येव प्रवृ

यत्स्वयं चात्मवर्त्मात्मानवेद किमुतापरे ॥ यतो प्राप्य निवर्तते वाचश्च मनसा सह अहं चान्य रमे देवास्त
स्मे भगवते नमः ॥ ३९ ॥ इति श्री महाभारत महापुराणे रती यस्कंधे विदुरस्य त्रेयसंवादे पराशरप्रश्नो ध्यायः ॥ ६ ॥
श्री मुकुट उवाच ॥ एवं ब्रुवाण मैत्रेयं द्वैपायन सुतो बुधः प्रीणयन्निवभारत्या विदुरः प्रत्यभाषत १ विदुर
उवाच ॥ ब्रह्मकथं भगवतश्चिन्मात्रस्याविकारिणः लीलया वापियुज्येरनिर्गुणस्य गुणः क्रियाः २ क्री
डायामुद्यमोर्जस्य कामश्चि क्रीडिषान्यतः स्वतस्त्रस्य च कथं निवृत्तस्य सदान्यतः ३ ॥

लीलां भारत्या प्रार्थनारूपया प्रीणयन् इवेति श्रुत्वा ज्ञानेनापेक्षान् १ निर्विकारस्य क्रिया निर्गुणस्य च गुणाः कथं
लीलेत्युक्तिः प्रयोजनाभावं परिहरति नवस्तु विरोधमिति भावः २ अर्भकवल्लीलापिनयुज्यते वैषम्यादित्या
ह उद्यमयति प्रवर्तयतीति उद्यमः अर्भकस्य क्रीडायां प्रवृत्तिहेतुः कामोऽस्ति अन्यतस्तु वस्तुतरेण वा
लीलात् प्रवर्तनेन बालस्य क्रीडेष्वाभवति ईश्वरस्य तु स्वतस्त्रस्य कथं कामः अन्यतः सदानिवृत्तस्य असंगा

द्वितीयस्य कथमन्यतश्चि क्रीडिषान्यतः ३

भा० त०
२८

पा १

तन्निवृत्तिउपायमाह सर्वेअनात्मनोगुणनिवृत्तिधर्मेणवासुदेवानुकंपयाचतस्मिन्भक्तियोगःतेननिरोधतेअ
दृश्योभवति शनैरित्यनेनसाधनानुसारेण त्वक्तं १२ तर्हि सर्वानर्थनिवृत्तिः कदेत्यपेक्षायामाह यदेन्द्रिया
णामुपरागोनेश्वर्यं कद्रुपरात्मनिअनर्थानिरूपे अथअनंतरमेव कृत्स्नलेशविलयमात्रेदृष्टान्तः संसृप्तये
वेति ननुपुनरुत्थाने १३ भक्तियोगेनलेशनिवृत्तिदर्शयति अशेषेति गुणानामनुवादश्रवणवा आत्मनिमन

सर्वेनिवृत्तिधर्मेणवासुदेवानुकंपया ॥ भगवद्वक्तियोगेनतिरोधतेशनैरिह १२ यदेन्द्रियोप
रामोयद्रष्टात्मनिपरेहरो विलीयंतेतदा लेशाः संसृप्तयेवकृत्स्नशः १३ अशेषसंलेशा
मनिधत्तेगुणानुवादः श्रवणमुरारिः ॥ कुतः पुनस्तच्चरणराविंदपरागसेवारतिरात्मलक्षणा १४
विदुरउवाच ॥ संछिन्नसंशयोमह्यंतवस्तूक्तसिनाविभो उभयत्रापिभगवन्मनोमसंप्रधावति १५
सिलक्षाश्रवणकीर्तनापेक्षयासंप्रेमध्याने किंपुनर्न्यायोक्तिः १४ उत्तरमभिनंदनात्मनः कृत्यकृत्यतामाविष्करोतिसं
छिन्नशतिषुडिः ॥ चिद्रूपत्वाविशेषेपिकथमीश्वरस्यजगत्कर्तृत्वादिकथंवाजीवस्यसंसारइतियः संशयोमसासीत्स
तवस्तूक्तयापपत्तिकेवाक्यमेवासिः खड्गः तेनसंछिन्नः अतइदानीमेमममनः उभयत्रापि ईश्वरस्यस्वातंत्र्येच
संप्रधावति सम्यक्प्रविशति एवंवाअविलुप्रावबोधरूपस्यात्मनः कथमविद्ययाबंधः कुतोवातन्निवृत्तिरिति

संशयः उभयत्रापि बंधो मोक्षो चेत्तर्थाः १२
२८

अज्ञानमेव संकटं दुर्गतस्मिन्नतः मानसं कस्मलमेतं परानुद अपाकुरु ७ चोदित आक्षिप्तः समयनिवविस्म
यमा विष्कुर्वन्निव वस्तुनस्तुगतस्मयः ८ भगवतोऽचिंत्यशक्तेरीश्वरस्य सेयं माया नयेन तर्केण विरुध्यत इति
यत् तर्कविरोधमेवानुवदति विमुक्तस्यैव पुंसः अविद्याया वंधनं कार्यण्येति ९ अत्रोदाहरणमाह यद्यथा
अर्थेन शिरश्छेदादिनापि उपद्रुष्टुः स्वमसाक्षिणः तमेदं शिरश्छिन्न इत्यात्मविषय्यः केवलं तेषैव प्रती

एतस्मिन्नेतन्मोविद्वन्निवद्यते ज्ञानसंकटे तन्नः परानुदविभौ कस्मलं मानसं महत् ७ श्री
शुक उवाच ॥ स इत्येवोदितः स त्रात तजिज्ञासुर्न मुनिः ॥ प्रत्याह भगवद्विज्ञः समयनिवगा तस्म
यः ८ श्री **मैत्रेय उवाच ॥** सेयं भगवतो माया यन्नेन विरुध्यते ईश्वरस्य विमुक्तस्य कार्यण्यमु
त वंधनं ९ यदर्थेन विनामुष्य पुंस आत्मविषय्यः प्रतीयत उपद्रुष्टुः स्वशिरश्छेदनादिकः
१० यथा जले चंद्रमसः कं पादिस्तत्कृतो गुणः दृश्यते सन्नपि द्रष्टुं शक्नोति नात्मनो गुणः ११

यत्नेतद्दत्त १० तर्हीश्वरस्यापि किं न प्रतीयेत तत्राह यथा जले प्रतिविंवितस्यैव चंद्रमसो जलोपाधिकृतः कं पा
दिधमेदृश्यते नत्वाकाशे स्थितस्य तथा अनात्मनो देहादिधर्मः असन्नपि तदभिमानि नो द्रष्टुं रस्येत्यर्थः ॥

रनात्मनो जीवस्यैव नत्वीश्व १

ॐ भा० ट०
२५

अर्थांतरं प्रष्टुं तदुक्तमनुवदति विभिः सहेति विकारैरिन्द्रियादिभिः सहितानि उद्धृत्य तदंशैर्विराजं सृष्ट्वा २१
प्रविष्टस्य स्वरूपमाह यमिति विराजं विशिनष्टि यत्रेति इमे विष्टे सर्वे लोकाः सविकाशमसंकोचेन २२ प्रा
णादयः पञ्च नागादयः पंचेति एवं दशविधः इन्द्रियाणि च अर्थाश्च इन्द्रियाणि चेति पुनरुक्तिः तदेव नोप
लक्षणाद्यः तत्सहितः सर्वोपवृहकत्वात् प्राणस्य तत्साहित्यं एवं त्रिवृत्त्रिविधः प्राणस्त्वयेति उक्तः त
सृष्ट्वा ग्रेमहदादीनि सविकाशण्यनुक्रमात् तेभ्यो विराजमुद्धृत्य तमनु प्राविशद्विभुः २३
यमादुराद्यं पुरुषं सहस्रांघ्र्यं रुवाङ्गकं यत्र विष्टुर्दमे लोकाः सविकासं समासते २४ यस्मिन् द
शविधः प्राणः सैन्द्रियार्थेन्द्रिये स्त्रिवृत् त्वयोरितो यतो वर्णास्तद्विभृतीर्वदस्वनः २५ पुत्रपुत्रे
श्च पौत्रेश्च नृभिः सह गोत्रजैः प्रजाविचित्रा कृतय आसन्त्याभिरिदं तत् २६ प्रजापतीनां
सपतिश्च क्लृपेकान् प्रजापतीन् संगंश्चैवानुसंगंश्च मनून्मन्वंतराधियान् २७
स्य विभृतीर्व्रहाद्याः विसर्गशब्दवाच्याः २८ यत्र यासु ददं विष्टं तत्तं व्याप्तं २९ एवमेतत्पुण्यं मे त्रेयोभगवा
नूकिलेति परीक्षित प्रश्नोत्तरतया विदुरमेतरेयसंवादः प्रस्तावितः अस्तस्तानेव विदुरेण कृतान् प्रश्नानाह या
वत्समाप्तिं प्रजापतीनां पती ब्रह्मेत्यादीनां वर्णयेति वक्ष्यमाणेनान्वयः च क्लृपे अकल्पयत् सर्गं नवविधान्

अनुसर्गान्नवविधान् अनुसर्गान्नवविधान् २५
२६

यस्मात्तयासाधुव्याहृतं किंतु हरेः शक्तिर्या आत्ममाया जीवविषया तदयनं तदाश्रयमेतत् दुर्भगत्वादिकं भाती
 ति यद्यस्मात् स्वशिरुषिदादिवदपार्थमवस्तुभूतमूलभूतं च यस्मादस्य विश्वस्य मूलत्वात् ज्ञानं विना बहिर्नीति
 १६ अन्यज्ञानत्वात् पूर्वममसंशयो ज्ञान इत्याह यस्मैति भूतमोदेहाद्यासक्तः बुद्धेः प्रकृतेस्तु परमाश्वरप्राप्तो सु
 खयथाभवति तथा एधेते जीवेत इत्यर्थः संशयकेशाभावात् यस्तु दुःखानुसंधानं प्रपंचं जिहासति स्वानंदसंवे

साध्वेतद्याहृतं विद्वन् आत्मा यायनं हरेः आभात्यपार्थनिर्मूलं विश्वमूलं नयद्विः १६ यश्च म
 दतमो लोके यश्च बुद्धेः परगतः तावुभौ सुखमेधेते किं श्यंतं त रितो जनः १७ अर्थाभावं विनिश्चित्य प्रती
 तस्यापि नात्मनः तां चापि युष्मच्चरणसेवया हंपरानुदे १८ यत्सेवया भगवतः कूटस्थस्य मधुद्विषः रति
 रासो भवेत्तीव्रः पादयोर्ध्वे सनादनः १९ दुरापाद्यत्पतपसः सेवावैकुण्ठवर्त्मसु यत्रोपगीयते नित्यं देवदेवो

दनाभावात् हातुं न शक्नोति सत्तु किं श्यतीत्यर्थः १७ इदानीं तु कृतार्थे स्थितस्त्वया संशयश्चि जनादेनः २०
 नः केवलं वाधिता रतिरेवावशिष्टा सापि युष्मात्प्रसादानि वृत्तिष्यत इत्याह नात्मनः अनात्मनः प्रपंचस्य प्रतीतस्यापि
 अर्थाभावं अर्थो न नास्ति किंतु तत्र प्रतीतिमात्रमिति युष्मच्चरणसेवया निश्चित्य तां प्रतीतिमप्यहंपरानुदे अपनेषामी
 त्यर्थः १८ मधुद्विषः एव यो रतिरासः प्रेमोत्सवः तीव्रो दुर्बोरः स्वाभाविकः व्यसनं संसारमईयति नाशयति तथा १९ अ
 हा दुर्लभं प्राप्तमयेत्याह दुरापादुर्लभावे कुंठस्य विज्ञोस्तल्लोकस्य वावर्त्मसु भागभूतेषु संस्तु यत्र येषु महत्सेवयो कथा
 हरि ९

अप्रवृत्तं ततो हरेः प्रेमोत्सवदेहाद्यनुसंधानमपि
 निवर्तत इति भावः २०

भा० तं
३०

येन मार्गेण सनुष्येत् येषामिति यादृशानां ७ २८ अनाष्टमिति अष्टमपिमद्योग्यं वक्तव्यमिति मा
वः ३० प्रति संक्रमः प्रलयः तत्र प्रलयं इमं परमेश्वरं शयानं राजानमिव चामरपाहिराः केवा अनुशरते प्र
यानमनुस्वपति ३१ पुरुषस्य संस्थानं बीजस्य तत्त्वं परमेश्वरस्य स्वरूपं येनांशेन तपोरेकं तथा ज्ञानं
च नैगमं श्रौतं निषदं यानि स्वरिभिः प्रोक्तानि तस्य ज्ञानस्य साधनानि तानि च ब्रूहि ३२ गुरुं विनैतन
दानस्य तपसो वापि पंचेष्टा पूर्तयोः फलं पुत्रासम्पत्त्ययोधर्मैश्च पुंस उतापदि ई येन
वा भगवांस्तुष्येद्धर्मयोनिजनाद्देनः संप्रसीदति वापेष्वासेतदा व्याहिमै न धः ७ २८ अनुव्रतानां
शिष्याणां पुत्राणां च द्विजोत्रमं अनाष्टमपि वृषगुरवो दीनवत्सलाः ३० तत्त्वानां भगवंसे
षां कतिधा प्रतिसंक्रमः तत्रे मं कउपासीरन्कउत्सेदनुशरते ३१ पुरुषस्य च संस्थानं स्वरूपं वा परस्य
च ज्ञानं च नैगमं यत्तद्गुरुषिष्यं प्रयोजनं निमित्तानि च तस्यैह प्रोक्तान्यनद्यस्वरिभिः ३२ स्व
तो ज्ञानं कुतः पुंसां भक्तिवैराग्यमेव च ३३ एतान्नेष्टुतः प्रश्नान्दरेः कर्मविवेकस्य ब्रूहि मेऽज्ञस्य मित्र
तादेजयानष्टवत्सुषः ३४ सर्वे वेदाश्च यज्ञश्च तपो दानानि चानद्य जीवाभयप्रदानस्य न कुर्वीरन्क
भवंतीत्याह सत इति ३३ मे प्रमान् मे मित्रत्वात् स्निग्धत्वादित्यन्वयभेदान् मे पदस्य पो न लामपि ३५
रुत्पम् ३४ तत्त्वोपदेशेन जीवाभयप्रदानस्य ३५ राम

हेमित्रायाश्चात्मजः संस्थां सन्निवेशं २६ सर्गाणां संवृहं संविभागं गर्भस्वेदां द्विजो द्विजं गर्भोजरायुजाः सेदा
 च द्वाभ्यां च जाताः सेदद्विजाः उद्भिदश्च तेषां २७ सर्गादीन् आश्रयं च द्विजं तः २८ रूपं लिङ्गं शीलमाचारः
 एतेषामपि वंशाश्च वंश्यानुचरितानि च उपर्यधश्च ये लोका भूमेर्मित्रात्मजा सते तेषां संस्थां
 प्रमाणं च भूलोकस्य च वर्णाय २६ तिर्य्यङ्गानुषदेवानां सरीसृपपतत्रिणां वदनः सर्गसंवृहं गर्भ
 सेदां द्विजो द्विजं २७ गुरुवतारैर्विष्टस्य सर्गस्थित्यप्यथाश्रयम् सृजतः श्रीनिवासस्य व्याचक्ष्वेदा
 रविक्रमं २८ वर्णाश्रमविभागं च रूपशीलसमावृतः ऋषीणां जन्मकर्माणि वेदस्य च विकर्षणं
 १ यज्ञस्य च वितानानि योगस्य च पथः प्रभो नैष्कर्म्यस्य च सारं स्वयत्तं वंशं भगवत्स्मृतं २ पाषंडपथ
 वैषम्यं प्रतिलोमनिवेशनं जीवस्य गतयोयाश्च यावतीर्गुणकर्मजाः ३ धर्मार्थकाममोहाणां
 निमित्तान्यविरोधतः वार्त्तयादंडनीतेश्च श्रुतस्य च विधिं पृथक् ४ आहस्य च विधिं ब्रह्मन् पितृ
 णां सर्गमेव च ग्रहनक्षत्रताराणां कालावयवसंस्थितिं ५
 स्वभावः शमादिः ततः विकर्षणं विभागं ६ वितानानि विस्तारान् नैष्कर्म्यस्य ज्ञानस्य तदुपासनस्य च सारं
 स्पष्टपथः मार्गान् तत्रेचेत्यर्थः ५ पाषंडानां पंथाः प्रवृत्तिः तदेव वैषम्यं ३ निमित्तान्युपायान् परस्परविरो

धनं ४ ग्रहादीनां कालचक्रसंस्थितिः २

भा० तृ०

३१

तमेवविशिष्टं स्वमेवधिः स्य स्वीयमाश्रयं वासुदेवसंज्ञं परमानंदरूपं ध्यानपथेऽनुभूय वदुःमानयंतं सर्वो
त्कर्षेण पूजयंतं प्रत्यगुत्तमं तर्मुखीकृतं नेत्रां वृजकमलं किंचिदुन्मीलयंतं कृपावलोकितं सनत्कुमारादीनाम
भ्युदयोपमं ॐ मुनीनां विशेषणं सार्द्धं स्वर्धन्या उदकेनाद्रैरिति श्रीभागवतश्रवणार्थं सत्यलोकात्पातालं
प्रतिश्रवतरेतो निरन्तरं गंगामध्यत एवावतीर्ण इति भावः चरलौ उपधीयेते यस्मिन् पद्मे तदुपरस्य संतो नमंतः

स्वमेवधिः स्य वदुःमानयंतं यद्वासुदेवाभिधमासंतंति प्रत्यधृताज्ञां वृजकोशमीशदुन्मीलयं
तं विबुधोदयाय ॐ स्वर्धन्या उदकेनाद्रैः सजटाकलापैरुपस्पृशंतश्चरलौ पधानं पद्मं यद्वै तद्विहिरा
जकन्याः संप्रेमना नावलिभिर्वेग्यः मुहुर्गृणंतो वचसानुरागस्वलत्यदेनास्य कृतानि तज्ज्ञाः ॐ
किरीटसाहस्रमणिप्रवेकविद्योतितो दामफणासहस्रं ॐ ३ प्रोक्तं किलैतद्भगवत्तमेन निवृत्ति
धर्माभिरतायतेन सनत्कुमाराय सचाहृष्टः सांख्याय नायागधृतव्रताय ४

कथं भूतं तदाह यत्पद्मं प्रेमसहितं यथा भवत्येवं नानोपहारैः पूजयन्ति वरार्थः पतिकामा कृतानि कर्माणि गृह्यंतः
केन श्रमुरागेण स्तुलंति पदानि यस्मिन् तेन वचसा तानि जानंतीति तज्ज्ञाः ॐ सहस्रमेव साहस्रं किरीटानां साहास्रे
ये मणिप्रवेकाः रत्नोत्तमाः तैः प्रद्योतितं उदामफणानां सहस्रं यस्य तं श्रुत्वा निति पूर्वैर्लोकांश्च यः ॐ ३ तेन संकर्षणेन

सनत्कुमाराय प्रोक्तम् ४

३१

पुराणकल्यंतेप्रकाशतइतिबुभुसितोर्थः॥आष्टः॥पुराणकल्योयंमुनिप्रधानःसः॥इति॥इतिश्रीतृतीयेसप्तमः॥
अष्टमसमभूद्वलानातेस्तुजलशायिनः॥नसजानन्तलेविभ्युत्पसातोषयेद्विभुं॥श्रीतारमभिनंदतिसंतोसे
वितुयोग्यः॥वतब्रह्मपद्यस्मात्॥इहअस्मिन्सेवभविष्यजातोसिकथंभूतः॥भगवानेवप्रधानभूतोयस्यसः॥अ

श्रीशुकउवाच॥सहस्रमाष्टपुराणकलाःकुरुप्रधानेनमुनिप्रधानःप्रवृद्धहर्षोभगवत्कथायांसं
बोदितस्तंप्रहसन्निवाहः॥इति॥इतिश्रीमद्भागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेद्विदुरप्रश्नः
सप्तमोऽध्यायः॥७॥श्रीमन्मैत्रेयउवाच॥ससेवनीयोवतपूरवंशोयस्लोकपालोभगवत्प्रधानःकुरु
विद्येहाजितकीर्तिमालां पदेपदेनूतनयस्यभीक्ष्णं १ सोहंनृणांक्षुब्धसुरवायदुःखंमहद्गतनां
विरमायतस्य प्रवर्तयेभागवतंपुराणंयदाहसाद्रुगवानृषिभ्यः २ आसीनमुर्व्यांभगवतमाद्यंसं
कर्षणंदेवमकुंठसत्त्वं विवित्सवस्तत्त्वमतःपरस्यकुमारसुख्यामुनयोचष्टधनं ३

सा २

नहेतुःप्रतिक्षरंनूतनयसीनवीनंकरेषि १ अत्यसुरवायमहदुःखंप्राप्तानांतस्यदुःखस्यविरमायप्रवर्तयेप्राय
मे २ कोसोभगवान् केभ्यश्चरुषिभ्यश्चाह कथंचत्तयाप्राप्तमित्यपेक्षायामाह आसीनमितिसप्तभिः ३
व्यापितास्तत्त्वे अकुंठसत्त्वं अप्रतिहतज्ञानम् अतःसंकर्षणात्परस्य श्रीवासुदेवस्य ३

स्वयविच्छेत्तया सहवर्तमान एव योगनिद्रया स्वपन् पूर्वमेव प्रबोधनार्थं नियुक्तया स्वकालशक्त्या आसादितं प्रापितं कर्म
 तत्र क्रियाकलापो यस्य सः अपितान्स्तीनान्ददर्श १० लोकसृष्ट्यर्थं अथ सूक्ष्मे अभिनिविष्टा दृष्टिर्यस्य कालानुसारी
 एव गुरोरेन विदुः संतोभितः सन् तनीयानिति सूक्ष्मेऽर्थः सूक्ष्मं प्रसोष्यन् उद्भविष्यन् नाभिदेशाद्भूत इत्यर्थः १० ॥
 सतनीयानित्यर्थः यस्य कोशः सन्नुदतिष्ठत् कर्माणि जीवा दृष्टानि प्रतिबोधयन्तियः कालस्तेन आत्मा श्रीविष्णुर्योनि
 चतुर्युगानां च सहस्रमस्य स्वपन् च योदारतया स्वशक्त्या कालाक्षयासादितं कर्म तत्रो लोकानपीता नृद
 दृशे स्वदेहे १० तस्यार्थसूक्ष्माभिनिविष्टा दृष्टेरंतर्गतोर्थो रजसा तनीयान् गुरोरेन कालानुगतेन वि
 दुः सूक्ष्मे तदाभिद्यतनाभिदेशात् १० सपयकोशः सहस्रोदतिष्ठत् कालेन कर्मप्रतिबोधनेन स
 रोविषातत्सलिलं विशालं विद्योतयन् नृकं वात्मयोनिः ११ तस्मै लोकपयस उ एव विष्णुः प्रावी विशात्सर्व
 गुणावभासं तस्मिन् स्वयं वेदमयो विधाता स्वयं भुवं यं स्मवदंति सो भूत १२

यस्य सः ११ ततः लोकात्मकं पदं सर्वान् गुणान् जीवभोग्या ननर्थान् अवभासयतीति तथा यस्माज्जातं स एव विष्णुः
 उदितं बोधने प्रावी विशत् प्रकर्षणलुप्तशक्तिरेवं तय्यमितया विशेषतस्मिन् विष्णुना अधिष्ठिते पदे विधाता ब्रह्मा
 भूतं कथं भूतः स्वयमेव वेदमयः न त्वध्ययनेन प्राप्त वेदः कोसो अदृष्टवित्कत्वेन स्वयं भुवं वदंति सः प्राकृक
 ल्यानेनारयणेन सह निद्रये को भूतः आसीत् तस्मिन् प्रबुद्ध तत एव पादो कल्पे पयद्वारेण भिव्यक्तिं प्राप्त इत्यर्थः १२

पारमहंस्येधर्मेमुखः विवक्ष्यमाण इत्यात्मनेपदं बुवादेशस्यवचेरुभयपदित्वात् अन्विताय अनुगताय ५ पुल
स्येन उक्त इत्यत्रैव माख्यायिका पितरं राक्षसमक्षितं श्रुत्वा पराशरो राक्षससंज्ञे प्रवृत्तौ वसिष्ठवचनान्निवृत्तस्ततः पुलस्येन
संसततिरक्षणाहुष्टेन वरोदतः पुराणप्रवक्ता भविष्यतीति ६ तदेव संकर्षणात् संप्रदायप्रवृत्तिं प्रदर्श्य विभूतिकथनायपमे

सांख्यायनाः पारमहंस्यमुखो विवक्ष्यमाणो भगवद्विभूतीः जगाद सोऽस्मद्गुरवे न्विताय पराशरा
याथ वृहस्पते ५ प्रोवाच मह्यं सदयात्पुनरुक्तो मुनिः पुलस्येन पुराणमाद्यं सोऽहं तवैतत्कथ
यामिवत्स श्रद्धालवे नित्यमनुव्रताय ६ उदाहृतं विश्वमिदं यदासीत् यन्निद्रयामीलितदृडन्यमी
लयत् अहं द्रुतल्ये धिशयान एकः कृतक्षयः स्वात्मरतौ निरीहः ७ सोऽतः शरीरेऽपि तभूतसूक्ष्मः
कालात्मिकां शक्तिमुदीरयाणः उवासतस्मिन् सलिले पदे सेयथानलो दारुणिरुद्धवीर्यः ८

इवं वक्तुमाह उदाहृतं एकार्णवीदके निमग्नं यत्तदासीत् तदा अमीलितदृक् अतिरोहितचिच्छक्तिरेव श्री
मन्नाययणेनेत्रे निमीलितवानित्यर्थः मायाविना दंपरित्यज्य स्वात्मरतौ स्वरूपानंद एव कृतोत्सवः अतएव नि
रीहः निष्क्रियः सन् ७ कालशक्तेः प्रेरणयुनः सृष्ट्यावसरे प्रबोधनार्थं स्वपदे अभिष्टाने वहिर्वृत्य भावे दृष्टान्तः य

आत्मवर्गस्वकारणं विरोधिः कालः अजस्यविस्मोहेतिः सुदर्शनरूपं चक्रं शस्त्रं देहभाजं नराणां भयमुत्पादयन्नितिसंवत्सरश
तमतिक्रान्तमित्युक्तं भवति १६ अतस्सुखतया नुभगवंतं दृष्टवानित्याह द्वाभ्यां ततः अन्वेषणान्निवृत्तः न प्रतिलब्धः कामो
मनोरथोयेन स्वधिस्यपदांजितेन श्वासेन निवृत्तं संयतं चित्रं यस्य अतएव आरूढः आश्रितः समाधियोगोयेन तथाभूतः स
न्न्यषादत उपविवेशः १७ पुरुषायुषा संवत्सरशतेन कालेन अभिप्रवृत्तः सुनिष्पन्नो योगसेन विरुद्धस्त्यन्तो बोधो

तमस्यपारेषिदुःखसर्गविचित्रतोऽभूत्सुमहांस्त्रिनेमिः योदेहभाजांभयमीरयाणःपरिद्विणो
त्यायुरजस्यहेतिः १६ ततोनिवृत्तोऽप्रतिलब्धकामःस्वधिस्यमासाद्यपुनःसदेवः शनैर्जितश्चा
सनिवृत्तचित्तोन्यपीददार्ढ्यसमाधियोगः १७ कालेनसोजःपुरुषायुषाभिःप्रवृत्तयोऽनविरू
ढबोधः स्वयंतदंतर्हृदयेवभातमपश्यतापश्यतयन्तपूर्वं १८ मृणालगौरायतशेषभोगप
र्यकरवंपुरुषंशयानं फणत्तपत्रायुतमूर्धरत्नद्युभिर्हृतध्वांतयुगांततोये १

यस्य तत्सर्वं विचिन्तयन् पिनापश्यत् ततः स्वयमेवांतर्हृदयेव भातमपश्यत् १८ यदपश्यत् वर्णयति मृणालेति
नवभिः नवस्वप्नपश्यदित्यस्यैवानुपंगः मृणालवक्त्रोश्चासाचापतयतश्च यः शेषस्तस्य भोगो देहः स एव पर्य
कस्तस्मिन् बुद्धिस्थिते पर्यं के फलान् पत्रेण युताः सर्वतो युक्ता ये मूर्च्छान्तेषां रत्नानि किरीटस्थानानि तेषां द्युभिः
प्रभाभिः हतः ध्याते युगांततो ये ९ ॥ ५५ रामरामराम ॥ ५५ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥

स्वामित्सितफलायविविक्तैः शुद्धैर्वेदीकैर्मागैरभ्यर्च्यतां पुंसां कामदुग्धं मंजिपद्यं प्रदर्शयंतं किंविदुनमय्यसमर्पयंतं ।
 नखायवष्टदवस्तेषां मय्यारमयस्तेभिन्नाः संभिन्ना अंगुलयश्च चारुणिपत्राण्यस्यतत् ४ लोकात्रिहरं स्मितं यस्मि
 न्तेन परिस्फुरत्कुंडलाभ्यां मंडितेन अधरविंदीप्या शोणवदाचरितेन शोभतनासायुक्तेन सुभ्रा शोभतयाभ्रवा

पुंसां स्वकामायविविक्तमागैरभ्यर्च्यतां कामदुग्धं मंजिपद्यं प्रदर्शयंतं कृपयान
 खेदुमयूखभिन्नांगुलिचारुपात्रं ४ मुखेन लोकात्रिहरं स्मितेन परिस्फुरत्कुं
 डलमंडितेन शोणयितेनाधरविंदभासाप्रत्यर्हयंतं सुनसेन सुभ्रा पुं कंदं
 वकिंजल्कपिशंगवासासखलंकृतमेखलया नितंवे हारेण चानंतधनेन व
 त्सश्रीवत्सवत्तः स्थलवत्समेन ६

चप्रत्यर्हयंतं पूजकान् पूजयंतं मानयंतं कंदं वकिंजल्कवत्पिशंगं यद्वा सस्तेन मेखलया च नितंवे स्व
 लंकृतं हेवत्स श्रीवत्सयुक्तं यद्वा तस्य वत्समेन वत्स्यनर्घेण हारेण खलंकृतमित्यर्थः

शोभा

कथंभूतं पुरुषं हरितोपलाद्रेर्मर्कतशिलामयपर्वतस्य प्रेक्षांदिपंतं स्वलावण्यातिशयेनतिरस्कृतं संध्याभ्रनीवीप
रिधानंयस्यतस्यशोभापीतांवरैरुद्दिपंतं उरुरुक्तमूर्धः अनेकवर्णशिवरस्यस्वकिरीटैः रत्नानिचउदधारश्च औ
षधयश्च सोमनस्यानिचपुष्पसमूहाः सुमनसएववातिषांवनस्रजोवनमालास्य वेणवश्चभुजायस्य अंक्रियाए
वांक्रपोयस्यसचासोसचतस्य अयमर्थःयदिनसिन्मालाएवस्थितारत्नादयोभवन्ति वेणवश्चभुजाइववृक्षाश्चपा
दाइवतहितस्यशोभांस्वीयरत्नमुक्तातुलसीदामपुष्पादामभिः भुजैरंक्रिमिश्चद्विपंतमिति ॐ किंवायामतोदैर्घ्ये

प्रेक्षांदिपंतंहरितोपलाद्रेःसंध्याभ्रनीवेरुरुक्तमूर्धः रत्नोदधारौषधिसोमनस्य वन्यस्रजोवे
णभुजांक्रिपांक्रेः ॐ आयामतोविस्तरतोःसमानदेहेनलोकत्रयसंग्रहेण विचित्रदिव्याभरणां

शुकानांरुतप्रियाःपाश्रितवेषदेहम् ॐ

एविस्तरतश्चसमानदेहेन मीयतेअनेनेतिमानमुपमाशोभनस्या
सावमानोनिरूपमोदेहस्तेन यद्वा सुषुआमानः अपरिधिन्नस्तेन यद्वा ताभ्यांस्वानुरूपप्रमाणेन अतएवलोकत्रयं
संग्रह्यतेयस्मिन् तथाविचित्राणिनानाविधानिदिव्यान्यपूर्वाणिचाभरणान्यशुकानि तेषांरुताश्रीःशोभायेनदेहेनवि
शिष्टं एवंस्वतएवअतिरम्यत्वेपिअप्राश्रितवेषःस्वीकृतालंकारोदेहोयस्यतमपश्यत् यद्वा केनप्रेक्षांदिपंतइत्यपेक्षा

॥

ॐ एवंभूतं देहेनेतिसंवंधः

भा० त
३५

ले१

किंच वनमालयानिवीतं कंचलग्नैवेत्याद्यां आकायावेदाएवमधुव्रतास्तेः प्रीयस्यास्तया हरिमिति पर्वतादिरूपं पश्यन् हरिरसाविति ज्ञातवानित्यर्थः सूर्यादिभिरगम्य अगम्यं स्ववापारैराकलयितुमशक्यमित्यर्थः किंच त्रिष्वपिलोकेषु धामसूत्रियेषां तैः रक्षणार्थं परिक्रमद्भिः परितोधावद्भिः प्राधनिकैः प्रधानसंग्रामस्तत्र योजनैः सुदर्शनादि

निवीतमात्राय मधुव्रतश्रिया स्वकीर्तिमय्या वनमालया हरिं सूर्येन्दुवायव्यगमं त्रिधामभिः परिक्रमन् प्राधनिकैर्दुर्गसदं रुं तर्ह्येव तन्नाभिसरं शरीरमात्मानमंभः श्वसनं विद्यच्च ददर्श देवो जगत्तो विधातानातः परं लोकविसर्गदृष्टिः २० सकर्मबीजं रजसोपरक्तः प्रजाः सिसृक्षन् नियदेव दृष्ट्वा अस्तौ द्विसर्गाभिमुखस्तमीडुमव्यक्तवर्त्मन्यभिवेशितात्मा २१ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे तृतीय स्कंधे विदुरसंवादे भगवद्दर्शनमष्टमोऽध्यायः ८॥

भिर्देवैर्भूतैर्दुर्गसदं दृष्ट्वाप्यं रुं यदेव हरिं पश्यत् तर्ह्येव तदैव लोकविसर्गदृष्टिः सन्तस्य नाभिः सरसिसरो जे श्वसनं प्रलयवायुं विद्यत् आकाशं च ददर्श २० कर्मबीजं लोकसृष्टेः कारणं उपरक्तः रजोगुणयुक्तः अतः प्रजाः स्रष्टुमिच्छन् नियदेव नाभिसरादिपंचकमेव विसर्गेऽपि अभिमुखः वृत्तचित्तः अत्यक्तवर्त्मनि भगवति निवेशितचित्ति

तः ॥ २१ ॥ इति तृतीयोऽध्यायः ८ ॥

३५

महाचंदनवृक्षरूपकेण निरूपयितुं तं विप्रि नष्टि परार्धानि श्रेष्ठानि केयूरपंगदानि मणिप्रवेकाश्च म
ण्युत्तमाः तैः पर्यस्ता व्याघ्रादौर्दंडा एव सहस्रं अनंता शाखा यस्य चंदनवृक्षो विकेयूरदितुल्यैः फलपुष्पादिभिः
व्याघ्रशाखो भवति अव्यक्तं प्रधानं मूलमधोभागो यस्य यद्वा अव्यक्तं ब्रह्ममूलं यस्य ब्रह्माभिव्यक्तिरूपत्वात्
वृक्षस्यापि मूलं न व्यक्तं भुवनात्मकं मंदिपेंद्रं आहीद्रस्यानंतस्य भोगैः फलेर्देहावयवैर्वा अधिवीताः संवे

परार्धकेयूरमणिप्रवेकपर्यस्तदोर्दंडसहस्रशाखं अव्यक्तमूलं भुवनां द्विपेंद्रं म
हीद्रभोगैरधिवीतवत्सं ॐ चराचरैर्को भगवन्महीध्रमहिं इवंधुसलिलोपगूढं कि
रीटसाहस्रहिरण्यशृंगमाविर्भवत्कोस्तुभरत्नगर्भम् ८

विशेषितेति श्रुतेः सोपि संपूर्णवितो भवति ॐ प्रेक्षां हि पंतमित्यत्रैव पर्वतरूपेण निरूपयितुं नपि विशेषणान्तरेः पुनर्निरूपयति
भगवानेव महीध्रं चराचराणामेकः स्थानं सोपि तथा आहीद्रस्य वंधुसोप्यहिं द्राणां वंधुः सलिलेन उपगूढमावृतं पर्व
तो मेनाकादिस्तथा किरिटसाहस्रमेव हिरण्यशृंगालियस्य सोपि मेवादिस्तथा पर्वतस्य गर्भे कचिद्रत्नमाविर्भवति तथा
आविर्भवत् स्पष्टं दृश्यमानं कोस्तुभरत्नं गर्भे नृत्तिर्मध्ये यस्य तम् ८

भा० त०
३६

तु३

नन्वेवमपिसोपाधिकमेतद्वीचीनमेवेत्याशंक्यह तद्वैतदेवेदं हेभुवनमंगलयतस्तेत्वयानोऽस्माकमुपासकानामंगलाय ध्याने
दर्शितं ननु यत्कवन्ताभिनिवेशितचित्रानामस्माकं त्वया सोपाधिकदर्शनमिति भावः अतस्तुभ्यं नमो तुविधेम अनुवृत्त्या
करवाम नेहिकिमिति केचिन्मानाद्रियं नेतवाह योनादृत इति असत्प्रसंगे निरीक्षरकृतकनिष्ठैः ३ आदरेण तु त्वं भ
जतकृताधी इत्याह येति श्रुतिर्वेदः स एव वातः तेन नीतं प्रापितं नापेक्षिनापयासि येन कथाश्रवणमत्यादरेण
न द्वा इदं भुवनमंगलमंगलाय ध्याने स्म नो दर्शितं तनुपासकानां तस्मै नमो भगवते तुविधेम
तुभ्यं योनादृतो नरकभागिरसत्प्रसंगैः ३ ये तु त्वदीयचरणवुज्जकोशगंधजिघ्रंतिकर्णवि
वरैः श्रुतिवातनीतं भक्त्या गृहीतचरणः परयाचतेषां नापेक्षिनाय हृदयां रुहात्स्वपुंसां ४ ताव
द्रयं द्रविणगेहसुहृन्निमित्तं शोकः स्पृहा परिभवो विपुलश्रुलोभः तावन्ममेत्यंदवग्रह आर्ति
मूलं यावन्ततं द्रि सभयं प्रवृणीतलोकः ५ सर
कुर्वन्ति तेषां हृदि नित्यं प्रकाशस इत्यर्थः ४ ततः किमतन्नाह तावदिति द्रविणगेहो विद्यमाने भयं गते शोकः पु
नश्च स्पृहाः ततः परिभवः तथापि विपुलो लोभः तस्मा पुनः कथंचित्प्राप्तं ममेत्यस दाग्रहः आर्तिमूलं
न यशोकादेः कारणं न प्रवृणीतनाश्रयेत् त्वया दाश्रयणमात्रेण भयादि निवृत्तिः किंपुनः तत्र

काशे सतीति भावः ५
३६

नवमेतपसातुष्टं दृष्टानाशयं त्वजः अस्तौ देवार्णवेसीदन् लोकसर्गचिकीर्षया भगवतः ज्ञानेनात्मनः कृतार्थतामाविष्कुर्वन् संश्लेषे च
यन्नाह ज्ञातोसीति सुचिरं दृष्ट्वा कालोपासनेन अद्यमेमया ज्ञातोसि ननु अहो देहभाजो यत दवर्धदोषः किं न त्वयद्भगवतस्तद्व
ति तत्त्वेन ज्ञायत इति यतस्त्वमेव ज्ञातुं योग्यः सत्यत्वात् नान्यत् असत्यत्वादित्याह तत्रो न्यनास्ति यदप्यस्तीति प्रतिभाति तदपि सु
रूपं सत्त्वं न भवति कथमसत्प्रतीतिस्तत्रा यद्यतः मायागुणक्षोभोत्तमेव उरुवद्वद्रूपे विभासि १ ननु त्वमपि सम्यक् न जानासि यत्तयाह
एतद्रूपमेतदपि गुणात्मकमेव निरुणं ब्रह्मेव तु सत्यं तत्राह रूपमिति द्वाभ्यां अवबोधरसोदयेन चिच्छत्त्वा विभीवेन शश्वत् निवृत्तं तमे

ब्रह्मोवाच ज्ञातोसि मेघसुचिरं ननु देहभाजो न ज्ञायते भगवतो गतिरित्यवयं नान्यत्वं दस्ति भगवन्नपि तन्न शुद्धमा
यागुणच्यतिकराद्यदुरुविभासि १ रूपं यदेतदवबोधरसोदयेन शश्वत् निवृत्तं मनसः सदनुग्रहाय आदोग्रहीतमव
तार शतैकवीजं यन्नाभिपद्य भवनादहमा विरासीत् नातः परं परमयद्भवतः स्वरूपमानंदमात्रमविकल्पेन विह
वर्धः पश्यामि विश्वसृज मेकमविष्म मात्मन् भूते दियात्मकमदस्त उपाश्रितोऽस्मि २

यस्मात् तस्य तव पदेन द्रुपं त्वमेव स्वातंत्र्येण सतामुपासकानामनुग्रहाय गृहीतमाविष्कृतं अवतारस्य शतस्य शुद्धसत्त्वात्मकपदेकं वी
जमूलं तत्प्रदर्शनाय गुणवतारवीजत्वं दर्शयति यन्नाभीति हे परम अविहवर्धः अनवृत्तप्रकाशं अतः अविकल्पं निर्भेदं अतएवानंदमा
त्रं एवं भूतं यद्भवतः स्वरूपं तत् अतो रूपात्ताभिर्जन पश्यामि किंतु इदमेव तत् अतः कारणात् तत्तेन व अदः इदं रूपं उपाश्रितोऽस्मि योग्यत्वाद्
पीत्याह एकउपास्येषु मुख्यं यतः विश्वसृजं अतएवाविश्वं विश्वस्मादन्यत् किंच भूते दियात्मकं भूतानां मिंद्रियाणां चात्मानं कारणमि
त्यर्थः २

64

०२ ०५

[illegible]

८ असमासभक्तानां अलभ्य दया विप्रत्तेहेतुः एकः
त्यादि ११

[illegible]

नि क्रियमाणसर्वः कलंयस्मान्

भा० त्र०
३८

तत्र गुणावतारकर्मोपदिश्यन्मरणमति यो वै एकः त्रिपात् अयो ब्रह्मादयः पादाः स्कंधा यस्य प्रत्येकं चैदुरवः
प्ररोहाः शाखोपशाखमरीच्यादिमन्वादिरूपा यस्य तथाभूतः सन्वृद्धे तस्मै भुवनाकाराय द्रुमाय नमः किं कृत्वा
वृद्धे आत्मा स्वयमेव मूलमधिष्ठानं यस्य तत्र धानं भित्वा गुणत्रय रूपेण विभज्य त्रिपात्त्वमेवाह अहं ब्रह्माणि
रिशम् स्वयं विभुर्विष्णुश्चेति स्थितुं प्रलयहेतवो वयं एवं त्रिपाद् रूपत्वा यो वृद्ध इत्यर्थः १५ एवं गुणावतारक

यो वा अहं च त्रिपदविभुः स्वयं च स्थितुं प्रलयहेतव आत्ममूलं भित्वा त्रिपादवृद्ध एक
उरु प्ररोहस्तस्मै नमो भगवते भुवनद्रुमाय १५ लोको विकर्मनिरतः कुशले प्रमत्तः कर्मण्ययं
त्वदुदिते भवदर्चने से यस्तावदस्य बलवानिह जीविताशासद्यश्चिन्तयन्निमिषाय नमोस्तु तस्मै

मविडं वनमुक्ता तस्यैव कालाख्यं रूपं तत्कर्म च दर्शयन्मरणमति लोक इति द्वाभ्यां विकर्मनिरतः विरुद्ध कर्मनिष्ठः
कुशले हिते से आत्मीये त्वदुदिते त्वयैव साक्षादुक्तं भवदर्चन रूपे कर्मणि उक्तं हि गीतासु यत्करोषि यदस्नासि
यज्जुहोषि ददासि यत् यत्पस्यसि कौंतेय तत्कुरुष्व मदपेक्षामिति तस्मिन् प्रमत्तः अदत्तचित्तो यावद्वर्तते
तावदस्य लोकस्य अनिमिषाय कालाय १६

यतः सकामानां भवानातिप्रसीदति अतः कामप्राप्तिः क्रियाणां मुक्तसंफलं भवति किंतु त्वत्प्राप्तमेव कामसंयोगस्तु अवांतर
 फलेन प्रेरणार्थमित्याहुः पुंसामिति भगवतस्तवाश्रयधनमेव संश्लासो क्रियार्थश्च प्रेरणक्रियाफलं प्रेरते हेतुः यत्र त्वयश्चि
 तो धर्मो न कदाचित् क्रियते न श्यति कामार्थस्तु धर्मः कामं दत्त्वा न श्यतीत्यर्थः १२ अतस्त्वं वयं न तादृश्याह शम्भुदिति शम्भु
 त्सर्वदा स्वरूपचेतन्येनैव निरस्ता भेदभ्रमाय पुनश्च बोधय विषया विद्या शक्तिर्यस्य यद्वा विषयमाश्रयः अतएव परस्मै

पुंसामतो विविधकर्मभिरध्वराद्यैर्दानेन चोग्रतपसा व्रतचर्यया च आराधनं भगवतस्तव सक्रियार्थो
 धर्मोर्पितः कर्हिचित् क्रियते न यत्र १२ शम्भुत्वरूपमहसैव निपीतभेदमोहाय बोधाधिषणाय नमः पर
 स्मै विश्वोद्भवस्थितिलयेषु निमित्तलीलासाय तेन मरदं चक्रमेष्टय १३ यस्यावतारगुणकर्मविडंब
 नानि नामानियेः सुविगमे विवशा गृह्णन्ति तेनेकजन्मशमलं सहसैव हित्वा संयात्यपावृतमृतं तमजं प्र

अत्र हेतुः विश्वोद्वादि निमित्तं या माया तस्या लीला विलासः तयारास क्रीडा यस्य ते तुभ्यं ददं नमः नमनं च पद्ये २४
 मकृतयंतो वयं १३ नामग्रहणमात्रतः केवल्यप्रदत्तेनैवैश्वर्यं यं जयन्मम स्मरति यस्येति अवतारादीनां विडंबनमनुकरण
 मस्ति येषु तत्राविडंबनानि देवकी नंदन इत्यादी गुणविडंबनानि सर्वतोभक्तवत्सल इत्यादीनि कर्मविडंबनानि गोवर्ध
 नोत्तरण कंसारि रित्यादीनि असुविगमे विवशा पि गृह्णन्ति उच्चारयन्ति केवलं शमलं पापं अपावृतं निरस्ता वरलं ३

३

वतार

तं ब्रह्म प्राप्नुवन्ति १४

भा० तृ
३५

इदानीं दृश्यमाना मेव मूर्ति प्रणमति यो विद्ययेति द्वाभ्यां दशार्द्धः पंचवृत्तयो यस्यास्तया अविद्यया निद्रा हेतुभूतया अन
भिभूतोपियः निद्रा मुवाहृतस्मै न मरत्युत्तरेणान्वयः ज्वरीकृत उदरे प्रादिना लोकस्थितिर्येन अहिरेव कशिपुः शय्यातस्या
स्पर्शानुकूलो यस्यास्ता निद्रा भीमानाम्भीमां माता विद्यते यस्मिन् अंतर्जले निद्रा एस्या विवेकिनो जनस्य निद्रा सुखमीदृ
गिति विवेक एव न दर्शयन्नुपहसन् त्रित्यर्थः अतएवांतर्जलादि विशेषणानि यद्वा पूर्वकाले प्रातस्य विभ्राम सुखं विवृण्वन्
सोऽरयन् तदा तु परे पक्षे एव स्वयं दुःसहमपि दुःखं सोऽहमिति द्योतनार्थं विशेषणानि १९ किंच यस्य नाभिपद्यमेव भवनं
यो विद्यया नुपहतोऽपि दशार्द्धवृत्त्या निद्रा मुवाहृत ज्वरीकृत लोकयात्रः अंतर्जले हि कशिपुस्पर्शानुकूलो भीमा
भीमालिति जनस्य सुखं विवृण्वन् १९ यन्नाभिपद्य भवनादहमा समीपे लोके त्रयोपकरणो यदनुग्रहेण
तस्मै न मस्त उदरे स्थभवाय योगनिद्रा वसानविकसन्नलिनैर्ज्ञेय २० सोऽयं समस्तजगतां सुहृदेक आत्मा
सत्वेन यन्मृडयते भगवान्भगेन तेनैव मेदृशमनुसृशताद्यथा हं स्वहामि पूर्ववदिदं प्रणतप्रियोसौ २१
तस्मात् लोकत्रयमुपकरणं यस्य यद्वा लोकत्रयस्य सृष्ट्यादिद्वारेणोपकरोतीति तथा दृशोऽहं यदनुग्रहेण सं उदरे स्थितः भ
वः संसारः प्रपंचो यस्य योगनिद्रा वसाने विकसन्नलिनवदीक्षेण यस्य २० एवं स्तुत्वा प्रार्थयते सोऽयमिति चतुर्भिः यत्र येन
सत्वेन ज्ञानेन भगेनैव मेदृशं च मृडयति सुखयति विभ्रं दृशं प्राप्तां अनुसृशनात् योजयन् यथा हं सृष्टं हं लोभविष्यामि
यतः प्रणतप्रियोसौ अहं च प्रणतः न चान्यः प्रार्थनीयोऽस्ति यतः स एव समस्तजगतां सुहृत् यतोऽसौ एको नुसृत आ

३५
३६
३७

आस्तावन्नोक्तस्य कथा यस्मात्कालाख्यात्तत्रः यत्र द्विपरादीवस्थापि धिस्म्यं स्यान्तदा रूढोपिविभे मिभीतश्च सन्त्वा
 मेवावरुत्समानः प्राप्नुमिषन्तपस्तप्तवान् कथं भूतः बहुसवः बहवः सवाः यागाः संवत्सरावयवायस्य बहून् यागान् कृत्वा व
 हून् संवत्सरान्वातपस्तप्तवान् इत्यर्थः अधिमखाय मखादिकर्माधिष्ठाने १७ तदानीं तत्रेत्कालभाविनी लावता

॥ यस्मादिभेम्यहमपि द्विपरादीवस्थामध्यासितः सकललोकनमस्कृतं यत्र
 तेपेतपोवरुत्समानस्तस्मै नमो भगवते धिमखायतुभ्यं १७ तीर्थं
 नुष्यविबुधादिषु जीवयोनिष्वामेष्टयात्मकृतसेतुपरीसयायः रेमेनिरस्तवि
 षयोष्यवरुद्धदेहस्तस्मै नमो भगवते पुरुषोत्तमाय १८

रकर्माणि दर्शयन्नाह तिर्यगादिषु जीवयोनिषु स्वेष्ट्यास्वीकृतमूर्तिः सन् स्वकृतधर्ममर्यादापालनेष्ट्यारेमे वस्तु
 तः स्वानंदानुभवेनैव निरस्तविषयसुखेऽपियः अतएव पुरुषोत्तमः तदुपाधिधर्मासंस्पर्शं तदुक्तं गीता
 सु यस्मात्तद्गमतीतीहमक्षरादपि चोत्तमः अतोऽस्मितो केवेदेच प्रथितः पुरुषोत्तमः १८ ॥ ५५

भा० तै०
४०

हे वेदगर्भं तं दीविषादकृतमात्मसंसागाः तेनैव मेदशमनुसृशतादित्यादियत्प्रार्थयते तदग्रे सर्वमेव संपादितं २७ तर्हि क
थमहं न जानामीत्यत आह भय इति २८ भक्तियुक्तः समाहितश्च सन् आत्मनि सस्मिन् लोके च मां ततं व्याप्य स्थितं दृष्ट्वा द
क्षसि आत्मनो जीवांश्च २९ सर्वत्र मद्दर्शने मोहो निवर्तत इत्याह यदा त्विति प्रतिचक्षीत पश्येत् ३० यदा च मिथ्या ज्ञानं नि

श्रीभगवानुवाच ॥ मा वेदगर्भगास्तं द्रीसर्ग उद्यममावह तन्मया पादितं ह्यग्रे यन्मां प्रार्थयते भवान् २७
भयस्तं तप आतिष्ठ विद्यां चैव मदाश्रयां ताभ्यामंतर्हृदि ब्रह्म न लोको न देहस्य पावृता २८ अत आ
त्मनि लोके च भक्तियुक्तः समाहितः दृष्ट्वा सिमां ततं ब्रह्म नु मयि लोकांस्त्वमात्मनः २९ यदा तु सर्वं
तेषु दारुणमग्निमिव स्थितं प्रतिचक्षीत मां लोको जह्या तर्ह्येव कश्मलं ३० यदा रहितमात्मानं भूतैर्द्रि
यगुणाशयैः स्वरूपेण मया पेतं पश्यन् स्वाराज्यमृष्यति ३१ नाना कर्मवितानेन प्रजाः वद्धीः सि सृजतः
नात्मावसीदत्यस्मिंस्ते वधीयान् मदनुग्रहः ३२ सविमाद्यं न वद्धाति पापीयांस्त्वारजो गुणः यन्मनो मयि नि

वृत्तौ मुच्यत इत्याह यदेति भूतादिभिर्विरहितमात्मानं जीवं वैद्यं प्रजाः संसृजतोपिते ३३
मुहुं पदार्थं स्वरूपेण स्वस्यात्मभूतेन मया तत्पदार्थेनोपेतमेको भूतं पश्यन् भवति यदा स्वाराज्यं मोक्षं प्राप्नो
ति ३१ यतः वधीयान् वृद्धतरः अत्यधिकोस्तीत्यर्थः ३२ अनुग्रहमेवाह सविमिति चतुर्भिः यद्यंते मनो मयि नि

२

३३
४०

आत्मशक्त्या रमयसाहययत्कर्मकरिष्यति स्वविक्रमं विस्मोरेव विक्रमः प्रभावो यस्मिन् तदिदं विम्बं त्वदाज्ञया सृजतोऽपि मेचि
तः स एव युंजीत प्रवर्तयतु कमीशक्तिं तत्कृतं समलं वैषम्यादि पापं यथा विजयात् त्यज्यामि २२ अत्र न सिसते यस्य नामिह दृ
दिहा सं विज्ञानेशक्तिर्यस्य महत्त्वात्मकस्य चित्तस्य तदभिमानो अस्य रूपमिदं विम्बं विस्तारयता मे निगमस्यावयवभूतानां ति
राविसर्ग उच्चारणं मारीरिषीष्ट हृता तं ब्रह्मवर्चसमिति न्यायेन मालुप्यतामित्यर्थः २६ विवृद्धप्रेमणा सितेन विजृम्भयन् वि

दा २

एष प्रपन्नवर्द्धोरमयात्मशक्त्या यद्यत्करिष्यति गृहीतगुणावतारः तस्मिन् स्वविक्रममिदं सृजतोऽपि चे
तोयुंजीत कर्मशमलं वयथा विजया २२ नाभिद्रुदिह सतो न सियस्य पुंसो विज्ञां शक्तिरहमा समनंतश
क्तिः रूपं विविन्नमिदमस्य विवृण्वतो मे मारीरिषीष्ट निगमस्य गिराविसर्गः २३ सोसावदभ्रकरुण भगवान्
विवृद्धप्रेमस्मितेन नयनाबुरुहं विजृम्भन् उत्थाय विश्वविजया यवनो विषादमाध्यागिरा पनयनात् पुरुषः पुरा
णः २४ श्रीमे य उ वा ॥ स्वसंभवं निशाम्येवं तपो विद्या समादिभिः यावन्न नो वचः स्तुत्वा विरगमसस्विन्न
वरे २५ अथाभिप्रेतमनीह्यप्रत्ययो मधुसूदनः विषयचेतससेन कल्पव्यतिकरं भसा लोकसंस्थाने
ज्ञान आत्मनः परिखिद्यतः तमाहा गायथावाचा कश्मलं शमयन्निव २६

वि १

नृग्रहाय उत्थाय २४ स्वसंभवो यस्मात्तंतयः शरीरं विद्या उपासना समाधिश्चिन्तैकाग्र्यं ते निशाम्य दृष्ट्वा यथा शक्तिस्तु
त्वा आतवद्विरराम २५ आत्मना लोकसंस्थानं विज्ञाने परिखिद्यतो ब्रह्मणो मित्रं तमारभ्य तमाहेति द्वयोरन्वयः तेन प्र
त्ययोदकेन विषयचेतसः कश्मलमोहं रवेति समस्तमोहशमनं दर्शयति २६ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥

न २

भा० तृ०
४९

अत्र हेतुमाह अहमिति आत्मना अहंकारोपाधीनां जीवानामात्मा अतः प्रेयसां अतिप्रियाणामपि मध्ये प्रेष्टः
प्रियतमः सन् निरवद्यः यत्कमेयदर्शं ४० अतस्त्वं कृतार्थ एव तथापि मत्प्रियार्थं सृष्टिं कुर्वित्याह सर्वेति आत्मा
तं इदं त्रैलोक्यं यामय्यनुशेरते तः प्रजासृज केन आत्मनैवान्यनिरपेक्षे तत्र ज्ञापकापेक्षाभावे माह सर्ववेदस

अहमात्मात्मनां धातः प्रेष्टः सन् प्रेयसामपि अतो मयिरतिं कुर्याद्देहादियत्कृते प्रियः ४० सर्व
वेदमयेनेदमात्मनात्मात्मयोनिना प्रजासृजयथा पूर्वयाश्च मय्यनुशेरते ४१ श्री मे त्रेय उवा
च तस्मा एव जगत्सृष्टे प्रधानपुरुषेश्वरः व्यजेदं स्वेन रूपेण कंजनाभस्तिरोदधे ४२ इति श्रीम
द्भागवतमहापुराणे तृतीय स्कन्धे विदुर मे व्रैयसंवादे पञ्चदश ब्रह्मस्तुतिनवमोऽध्यायः ॥ १९ ॥ विदुर उवा
च ॥ अमर्हि ते भगवति ब्रह्मालोकपितामहः प्रजाः ससर्ज कतिधा दैहिकीर्मानुषीर्विभुः १ ये च मे
भगवन्पृष्टास्त्वय्यर्थावकुर्वित्तमः तान्वेदसानुपूर्वेण धिंधिनः सर्वसंशयान् २

येनेति आत्मा अहंयोनिः कारणं यस्येति ज्ञानक्रियाशक्त्यतिशयं सूचयति यथा पूर्वमिति तव चात्राभ्यासोप्यस्तीत्युक्तं
मय्यनुशेरत इति स्थितानामधिव्यक्तिमात्रं कर्तव्यमित्यनायासत्वं सुक्तं ४१ इदं सृज्यं व्यंज्यं प्रकाशयपदनाभः स्वेन श्री
नारायणरूपेण तिरोदधेऽदृश्या भवत् ४२ इति यव ४३ दशमेकालसंप्रभं प्रतिवर्तुते दुर्द्वयः प्राकृतादिवि

मेमयावदस्यवदभाख्य
स्वेतिवा २
४९

यद्यस्मात्भूतेन्द्रियैर्गुणैः सत्त्वादिभिर्गुणैर्नाहंकारेण च त्रयुक्तं मन्यसे ३४ तुभ्यं तव नात्मेन मार्गेण पुष्करस्य मूलमधिष्ठानं सत्तिले विचिन्तते मयि विचिकित्सायां भवितव्यमस्याश्रयेण न च दृश्यते ततो हि नास्तीति संदेहो सति आत्मा स्वरूपं मे मया अवहिरंतर्हृदि दर्शितः ३५ अंगदेव ह्यनृच कथं कृतवानसि मत्कथे वाभ्युदयसेनां किं स ए

ज्ञातो हं भगवता त्वद्यदुर्विज्ञेयोऽपि देहिनां यन्मात्वं मन्यसे युक्तं भूतेन्द्रियगुणात्मभिः ३६ तुभ्यं मद्भिचिकित्सायां मात्मा मे दर्शितो वहिः नात्मेन सत्तिले मूलं पुष्करस्य विचिन्ततः ३७ यच्च कथं गमस्तोत्रं मत्कथाभ्युदयां किंतं यद्वा तपसिते निष्ठास एष मदनुग्रहः ३८ प्रीतो हं मस्तु भद्रं ते लोकानां विजयेष्वया यदस्तौ षीदुणमयं निर्गुणं मातुवर्णयन् ३९ य एतेन पुमान्नि त्वं सुत्वा स्तोत्रेण मां भजेत् तस्याशु संप्रसीदेयं सर्वकामवरेभ्यः ३८ पूर्तेनेतं पसाय जैदीनैर्योगसमाधि

ना राक्षसिः श्रेयसं पुंसां मत्प्रीतिस्तत्त्वविनात्म ३९
ष्वंधाभावाः मयि मनोनिर्वहं मद्रूपस्य हृदि दर्शनं मत्कृतिः तपो निष्ठा चेति यत्र स एष सर्वेषां मदनुग्रहः ३८ गुणमयत्वेन प्रतीयमानमपि निर्गुणमेवानुवर्णयन् ३९ तव प्रीतिरति किं वक्तव्यमित्याह यदति ३८ न च मत्प्रीतिरप्यधि कं किंचिदस्तीत्याह पूतीदिभिः राक्षसि हं यन्निः श्रेयसं कलंततमत्प्रीतिरेवेति तत्त्वविदो मतं ३९ ॥ ६६

भा० तृ०
४२

त्रिलोकीरूपेणैव विभागे हेतुमाह एतावान्त्रिलोकीरूपः जीवलोकस्य जीवानां भोगस्थानस्य प्रत्यहं सृज्यस्य सं-
स्थाभेदेऽस्वनाविशेष उक्तः ननु परमेष्ठिनापि जीवत्वा विशेषाद्ब्रह्मलोकस्यापि किमिति प्रत्यहं सृष्टिर्न भवति
तत्रा हियस्मात् अनिमित्तस्य निष्कामस्य धर्मस्य विपाकः फलरूपोऽसौ उपलक्षणमिति तत्सत्यलोकस्य महः
प्रभृतिलोकानां तद्वत्सिनां च त्रैलोक्यस्य काम्यकर्मफलत्वात् प्रतिकल्पमुत्पत्तिविनाशौ भवतः महप्रभृ-

एतावान्जीवलोकस्य संस्थाभेदः समाहृतः ॥ धर्मस्य ह्यनि-
मित्तस्य विपाकः परमेष्ठ्यसौ ॥ ८ ॥ विदुर उवाच ॥ यदात्यवदु-
रूपस्य हरेरङ्गकर्मणः कालाखिलक्षणां वदन्त्यथा वर्णयन्ः प्रभो ॥ ९ ॥

तीर्णान्तर्यामनसमुचितनिष्कामधर्मफलत्वात् द्विपरार्धपर्यन्तं न नाशः तत्र स्थानां च ततः परं
प्रायेण मुक्तिरिति भावः ८ कालभेदेन लोकसृष्टिभेदं श्रुत्वा तमेव कालं जिज्ञासुः पृच्छति यत्कालाख-
लक्षणां आत्यश्रवणीः कथं कालः कल्पते किं वा तस्य सत्त्वं स्थूलं सूक्ष्मं रूपमिति यथा वर्णयेत्यर्थः ९ ॥

संचोदितः प्रार्थितः हृदि स्थाने वा ह ननु ते प्रश्नास्तेन विस्मृता इत्यर्थः ३ आत्मनि श्रीनारायणे आत्मानं मन
 आवेश्य ४ अब्रुव संभृतो ब्रह्माय दधिष्ठाय स्थितः कर्तैरिक्तः तत्पदं संभवश्च विलोक्य कथं भूतं पदं संभव
 तेन प्रलयकालेन कृतं वीर्यं यस्य तेन वायुना कं पितं न्यपादित्युत्तरेणान्वयः विवृण्विज्ञानं बलं च यस्य न्यपा

स्तुतुवाच ॥ एवं संचोदितस्तेन सत्रा कौषारवो मुनिः प्रीतः प्रत्याह तान् प्रश्नान् हृदि स्थाने
 नथ भार्गव ॥ श्रीमन्नेत्रे उवाच ॥ विरिंचो पितृयाचक्रे दिवं वर्षशतं तपः आत्मन्यात्मानमा
 वेश्य यदा ह भगवान् जः ४ तद्विलोका ब्रुव संभृतो वायुनाय दधिष्ठितः पदं संभवश्च तत्का
 लकृतं वीर्यं कं पितं ॥ तपसा ह्येधमानेन विद्यया चात्मसंस्थया विवृण्विज्ञानं बलं च न्यपाद
 यं संहंभसा ५ तद्विलोक्य विपश्चात्पुष्करं यदधिष्ठितः अनेन लोकान् प्रागल्हीनान् कल्पिता
 स्मीत्यचिंतयत् ६ पदकोशं तदा विश्य भगवत्कर्मचोदितः एकं व्यभांतीदुरुधा त्रिधा भावं द्विसप्तधा
 त्सर्वं पीतवान् पुष्करं पदं प्रागल्हीनान् त्रीं लोकान् कल्पितास्मिन्नह्यामि ६ भगवता स्वयं करणीये कर्मणि चोदितो नियु
 क्तः स ननु तदा पदकोशं प्रविश्य तमेकमेव त्रिधा लोकद्वयरूपेण व्यभांतीत् विद्यमानं एकेन कमलमुकलेन कथं लो
 कत्रयस्यैव रित्यसंभावनां शोधितुं तस्य विशालता माह द्विसप्तधा चतुर्दशलोक रूपेण उरुधा ततोऽपि बहु प्रकारेण भा

संभावयितुं योग्यं अतो न तेन त्रिलोकीकरणं चित्र
 मित्यर्थः ७

भा० त०
४३

एवं सामान्यतः कालं निरूप्य विशेषतो निरूपयिष्यन्त निमित्तस्य पूर्वसर्गस्य पूर्वोक्तानि वभेदा ननु वदति सर्ग इ
ति यस्तु प्राकृतो वैकृतश्च स दशमः तन्निमित्तमेव त्रिविधं प्रलयमाह कालेनैव केचनेन नित्यप्रलयः इत्येता
संकर्षणदिनानि नैमित्तिकः गुरोः सकांयं प्रसङ्गः प्राकृतिकः १३ तानेव सर्गान् पंचयति आद्यइत्यादिनायाव
दध्यायसमाप्तिमहत्तोत्तरं आत्मनेहरेः सकाशात् गुरोः नावेषम्यमित्यहमः अहंकारस्य तस्य लक्षणं य
सर्गो नवविधस्तस्य प्राकृतो वैकृतस्तुयः कालद्रव्यगुरोः स्य त्रिविधः प्रतिसंक्रमः १३ आद्यस्तु महत्तः
सर्गो गुरुवेषम्यमात्मनः द्वितीयस्तु हसो यत्र द्रव्यज्ञानक्रियोदयः १४ भूतसर्गस्तृतीयस्तु तन्मात्रोद
यशक्तिमान् चतुर्थेन्द्रियः सर्गो यस्तु ज्ञानक्रियात्मकः १५ वैकारिको देवसर्गः पंचमो यन्मय
मनः षष्ठस्तु तमसः सर्गो यस्तु बुद्धिकृतः प्रभो १६ षडिमे प्राकृताः सर्गा वैकृतानपि नैमिष्यन्तु रजो
मैत्रि द्रव्यादयो वक्ष्यमाणस्तुयः सर्गः १७ तन्मात्रो भूतसर्गः भूतस्तु तमससर्ग इत्यर्थः द्रव्यशक्तिमान् भूतत्वाद्
कः ज्ञानकर्मेन्द्रियात्मकः चतुर्थः १५ पंचमो वैकारिक इन्द्रियाधिष्ठातारो देवाश्च मनश्च षष्ठस्तु तमसः पंचपर्वविद्या
याः अतुष्टिजीवानामावरणविशेषश्च तां करोतीत्युद्धि कृतस्य १६ तमसः मृग्य अतुष्टेनेन श्रोतव्यतामाह यद्विषयामे
धाससारं हरति तस्य हरेर्लीला यद्वा इयमिति तम आदिसर्गरूपारजोभाज इति ब्रह्मरूपस्येत्यर्थः अस्मिन् पक्षे अतुष्टि

कृत इति प्रथमं तः अनवधानकृत इत्यर्थः १७

४३

तत्र सामान्यतः कालस्य स्वरूपमात्रोच्यते उत्तराध्याये तु विशेषतः गुणानां व्यतिकरो महदादिपरिणामः तेनैवा
क्रियते यः सकाल इति शेषः **व**क्ष्यते चेत्कादशे गुणव्यतिकरः कालः स्वभावस्तत्रमेव चेति स्वतस्तु निर्विशेषः अतिष्ठि
तः काव्यप्रयोजकः आद्यंतमून्यदुत्तरार्थः **ए**तदेव दर्शयितुं मीश्वरः सृष्ट्यादिनेन निमित्तभूतेन करोतीत्या
ह पुरुष इति उपादीयते निमित्ततया। स्वीक्रियते रतुपादानं सकाल उपादानं निमित्तं यस्मिन् तमात्मानमेव

श्रीमैत्रेय उवाच ॥ गुणव्यतिकराकारे निर्विशेषो प्रतिष्ठितः **॥** पुरुषस्तु उपादानमात्मानं ली
लया सृजत **॥ १० ॥** विश्वं वै ब्रह्मतन्मात्रं संस्थितं किमु मायया **॥** ईश्वरेण परिच्छिन्नं का
लेनाव्यक्तमूर्तिना **॥ ११ ॥** यथेदानीं तथाग्रे च पश्चादप्येतदीदृशम् **१२**

विश्वरूपेण सृजत स्वयतिरेकेण सृज्यस्याभावात् एतच्च वस्तुकथनमात्रं कालेन निमित्तेना सृजदित्येतत्
देवविवक्षितं **१०** स्वयतिरिक्तसृज्याभावं दर्शयन् कालस्य सृष्टिनिमित्ततां दर्शयति विश्वमिति विश्वमायया सं
स्थितं संहतं ब्रह्मतन्मात्रं स्वसिद्धं ईश्वरेण कर्त्ता कालेन निमित्तेन परिच्छिन्नं पृथक् प्रकाशितं अव्यक्तामूर्तिस्व
रूपं यस्येति स्वतो निर्विशयता दर्शिता **११** अप्रतिष्ठितत्वं दर्शयितुं तत्कार्यविश्वप्रवाहस्याप्रतिष्ठामाह अप्ये
दानीमस्ति तथाग्रे पूर्वमेवासीत् पश्चादपि न विद्यति **१२**

अष्टाविंशतिभेदानेवाह गवा दयउष्टाताः द्विशफाद्विखुरानवखुरादयश्चपर्यन्ताः एकशफाः षट्शफाद
योगाधाताः पंचनखाद्वादशः एवमेतेभूचराः सप्तविंशतिमकरादयोजलचराः कंकादयः खगाः अभूच
रत्वेनेकीकृत्यगृहीताः तदेवमष्टविंशति तेषुकस्मरुगौरामृगविशेषाः अन्येषामपि तिर्यक्प्राणिनां य

गौरजोमहिषः कृष्णः शूकरोगवयोरुरुः द्विशफापशवश्चेमेअविरुष्टश्चसत्तम खरोभ्योश्चतरे
गौरः सरभश्चमरीतथा एतेचैकशफाः क्षत्रः शृणुपंचनखान्पशून् श्वाशृगालोदकोव्या
घ्रोमाज्जीरः शशशस्त्रकौ सिंहः कपिर्गजः कूर्मेर्गोधाचमकरादयः कंकगध्रुवकश्येन
भासभल्लुकवहिराः हंससारसश्चक्राककाकोत्तकादयः खगाः २० अवीकश्रोतस्तुनव
मः क्षत्रेकविधो नृणां रजोधिकाः कर्मपरादुःखचसुखमानिनः २१ वैकृतास्त्रयएवैतेदेव
सर्गश्चसप्तमः वैकारिकस्तुयः प्रोक्तः कौमारस्तुभयात्मकः २२

थायथमेतेष्वेवांतर्भावः २० अधश्चाहारसंचारो यस्य सोवीकस्त्राताः ह्रस्वत्वमाधं नृणां सर्गः नृणां लक्ष
णं रजः अधिकं येषु ते २१ एतेत्रयोवैकृताएव न कौमारवदभयात्मकः देवसर्गश्चवैकृतइत्यनुषंगः वै
कारिकस्तुदेवसर्गः प्राकृतेषु पूर्वमेव प्रोक्तः अयं तु ततो न्यूनैवाहृतः देवसर्गत्वात्तदंतर्भूतश्चसनकुमारा

देवसर्गस्तु प्राकृतो वैकृतश्च देवसर्गमनुष्यत्वेन च
स न्यूनैवाहृतः २२

मुखमिव प्रथमं कृतो मुखसर्गः तस्युषां स्थावरानां षड्विधत्वं मेवाह येषु षड्विना फलंति ते वनस्पतयः
श्लेषधयः फलपाकाः लताशरीरहणपेक्षाः त्वक्सारवेणुदयः लताएव काठिन्येन शरीरहणपेक्षाः वीरुधः
येषु षड्विना फलंति ते द्रुमाः तेषां सारं लक्षणमाह ऊर्ध्वं श्रोत आहारसंचारे येषां तमः प्राया अथैतैः न्याः अंतः
स्पर्शः स्पर्शमेव ज्ञानंति नान्यत्तदप्यंतरे वने वहिः विशेषिणः अव्यवस्थितपरिणामाद्यनेकभेदवतः १८

सप्तमो मुखसर्गस्तु षड्विधस्तस्युषां च यः वनस्पत्योषधिलतास्त्वक्सार
वीरुधे द्रुमाः उच्योतसस्तमः प्राया अंतः स्पर्शविशेषिणः १८ तिरश्चाम
ष्टमः सर्गः सोष्टाविंशद्विधो मतः अविदो भरितमसो घ्राणज्ञा हृद्यवेदिनः

तीर्थकस्त्रोतसं सर्गमाह तिरश्चामिति सचाष्टाविंशतिभेदः तिरश्चालक्षणं अविदः श्वेत्तनादिज्ञा
नमून्याः भरितमसः आहारादिमात्रनिष्ठाः घ्राणज्ञाः घ्राणेनैव षष्ठमर्थं जानंति हृदि अवेदिनः दीर्घा
नुसंधानमून्याः तथाच श्रुतिः अथेतेषां प्रमूनामशनापिपासे एवाभिविज्ञानं न विज्ञानं वदंति न
विज्ञानं पश्यन्ति न विदुः श्वेत्तनलोका लोकादिति १९

भा० त०
४६

अहनी अहोरात्रे १० षण्मासा अयनं दिवीत्यस्योत्रेणान्वयः ११ अहनी देवानामहोरात्रे प्रादुः द्वादशयामाः
१२ अनेन केमेणासौ सूर्यः नित्यमायुः क्षपणीत्याहुः ग्रहाश्चंद्रादयः सूर्याण्यभिन्यादीनि तारा अन्यानि नक्ष
त्राणि तदुपलक्षितं यत्कालचक्रं तत्र स्थितः अनिमिषः कालात्मा विभुरीश्वरः सूर्यः जगत् द्वादशराश्यात्मकं
भुवनकोशं पश्येति पर्यटन इति १३ संवत्सरादिभेदश्च सौरवाहस्यत्यसावनचंद्रनक्षत्रमासभेदेन द्रष्टव्यः केचि

मासाश्चत्वारश्चत्वारो मास्यनिमहनी उभे पक्षपंचदशाहानि शुक्लः कृष्णश्च मानद १० तयोः
समुच्चयो मासः पितृणां तदहर्निशं होता वृत्तुः षडयनं दक्षिणं चोत्तरं दिवि ११ अयने चाहनी
प्रादुर्बत्सरो द्वादशस्मृतः संवत्सरशतं नृणां परमायुर्निरूपितं १२ ग्रहहोता राचक्रस्यः परमा
णादिना जगत् संवत्सरावसानेन पर्येत्यनिमिषो विभुः १३ संवत्सरः परिवत्सर इदं वा वत्सर ए
व च अनुवत्सरो वत्सरश्च विदुरैवं प्रभाष्यते १४

केचित्पुनरेवमाहुः यदा शुक्लप्रतिपदिसंक्रांतिर्भवति
तदा सौरचंद्रमसयोर्युगपक्रमो भवति सः संवत्सरः ततः सौरमानेन वर्षे षट् दिनानि वर्धते चंद्रमानेन ष
ट् दिनानि कृसंतीति द्वादशदिनव्यवधानादुभयोरग्रपश्चाद्भावो भवति एवं व्यवधानतस्तम्येन पंचवर्षीयिग
णितितमध्ये होमलमासो भवतः ततः पुनः षष्टः संवत्सरो भवतीति १४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

४६

इदानीं च एकादिलक्षणपूर्वकं मध्यमकालावस्थां कथयति द्वौ परमाणौ अणुः स्यात् त्रयोणवस्त्रसरेणुः सतु
 प्रत्यक्ष इत्याह जालार्कं ति गवाक्षे प्रविष्टे च रश्मि वगतः कोसौ योऽतिलघुत्वेन स्वमेवातु पतनगतः पाठा
 तरे खमेवानुपतनगतः ननु गणपथी ५ शतभागावुदिरूपायस्मिन् सवेधः त्रैवेधेऽस्त्रिभिर्लवः ६ त्रिभिर्ल
 वे निमिषः निमेषास्त्रयः क्षणः क्षण इति आम्नातः कथिताः काष्ठापंचदश एकलघ्वी नाडिकाः षट्सप्त

अणुर्द्वौ परमाणुः स्यात् त्रसरेणुस्त्रयः स्मृतः जालार्क रश्मि वगतः खमेवानुपतनगतः ५ त्र
 सरेणुत्रिकं भुंक्ते यः कालः सत्रुदिः स्मृतः सतभागस्तु वेधः स्यात् त्रिभिस्तुलवः स्मृतः ६ निमेषस्त्रि
 लवे च यः आम्नातस्ते त्रयः क्षणः क्षणान् पंचविदुः काष्ठा लघुता दशपंच च ७ लघु निवेसमात्रा
 ता दशपंच च नाडिका ते द्वे मूहूर्तः प्रहरः षड्ग्रामः सप्तवान्तरं ८ द्वादशार्धपलोन्मानं चतुर्भि
 श्चतुरंगुलैः स्वर्णमासेः कृता छिद्रं यावत्प्रस्थजलप्लुतं ९ वा प्रहरः स एव द्याभोपि दिनस्य एते चतु
 र्था भागः कासे षट्पट्टौ सप्त संध्यां शुभुर्द्वैद्वयं विनेति ज्ञातव्यं तत्राप्यनिषमार्थो वा शब्दः प्रत्यहं तद्देवानां ग
 णयतुमशक्यत्वात् ८ नाडिकाया उन्मानमाह उन्मीयतेऽनेनेत्युन्मानं पात्रं षट्पात्रताम्रविरचितं पंचगुजी मसः
 तैश्चतुर्भिश्चतुरंगुलायामशलाकारूपेण रचितैः कृतमूल छिद्रं तेन छिद्रेण यावेत्प्रस्थपरिमितं जलं प्रविशति तेन
 च प्लुतं निमग्नं भवति तावान्कालो नाडिका अत्र पतति न योऽधिके शिघ्रं निमज्जेत् अल्पे च विलंवेनेति य

मलशलाकाया नियमः २

भा० तृ
४७

कृतयुगे चत्वारि सहस्राणि संध्या संध्यांशयोश्चत्वारि शतानि इत्यष्टौ शतानि च एवं त्रेतादिषु अपि येनं १८
युगस्यादौ संध्यांशे संध्यांशः उक्ता निशतानि संख्याययोस्तयोरंतर्मध्ये युगं तस्य विशेषमाह यत्रेति गवाः
तं भादिधर्मविशेषो यत्र विधीयते इत्यर्थः साधारणधर्मस्तु संध्या संध्यांशयोरप्यस्यैव २० चतुष्पातसंपूर्णः त्रे
तादिषु पादेन व्यतिष्ठति पादेन पादेन वर्द्धमानेनाधर्मेण हेतुना एतच्च स्वरूपकथनमात्रं वैराग्यार्थं न तु

चत्वारि त्रीणि द्वे चैकं कृतादिषु यथाक्रमं संख्यातानि सहस्राणि द्विगुणानि शतानि च १९ संध्या
ध्या संध्यांशयोरंतर्गतः कालः शतसंख्यायोः तमेवाक्ष्यं गंतज्ञा यत्र धर्मो विधीयते २० धर्म
श्चतुष्पातमनुजानकृते समनुवर्तते स एवान्येष्वधर्मेण व्यतिपादेन वर्द्धता २१ त्रिलोकायु
गसाहस्रं वहिरावृत्त एणं तावत्तैव निशाता तयन्निमीलति विश्वस्रक २२ निशावसानाया
ख्यालोककल्याणवर्तते यावद्दिनं भगवतो मन्त्रं भुजं शतुर्दश २३ संस्कारा लोमनुर्भुक्ते साधि

धर्मो च नार्थः २१ त्रिलोकावहिर्महर्लोकः प्रभृति ब्रह्मलोकं मभित्याप्य चतुर्गुणसहस्रं कंदिनं यत्र य
स्या विश्वस्रक ब्रह्मनिमीलति सपिति २२ तत्रेति न स्थितिमाह निशावसान इत्यादिसां द्वे शतुर्भिः चतु
र्दश मन्त्रं भुजं व्याप्नुवन्नित्यर्थः २३ किंचिदधिका युगानामेकसप्ततिम् २४

एवंभूतः कालात्मानित्यप्रसन्नैः पूजनीय इत्याह यदिति स्रज्यं कार्यं मंकरादितद्विषयां जीवादीनां शक्तिं का
लरूपाया स्वशक्त्या वदुधा उच्यते स यन्कायाभिमुखं कुर्वन् दिवि अन्तरिक्षे धावति को सो भूतभेदः महाभूतविशे
षे तेजोमंडलरूपीत्यर्थः किमर्थं धावति पुंसः पुरुषस्य अत्र मायामोहस्तन्निवृत्तये आयुरादिव्ययेन विषयासक्ति
निवर्तयन्नित्यर्थः सकामानां तु गुणमयं सर्गादिफलं क्रतुभिर्विस्तारयन् तस्मै वत्सरपंचकाय प्रवर्तकाय पू

यः स्रज्यशक्तिमुरुधोऽस्य स यन्स्वशक्त्या पुंसोऽभ्रमायदिवि धावति भूतभेदः ॥ कालाव्ययपु
णमयं क्रतुभिर्वितन्तं तस्मै वत्सरपंचकाय ॥ १५ ॥ विदुर उवाच ॥ पितृदेवमनुष्याणाम्
युः परमिदं स्मृतं ॥ परेषां गतिमाचक्षते येसुः कल्याह हि विदः ॥ १६ ॥ भगवान् वेदकालस्य गतिं भगवतो
ननु विम्बविचक्षते धीरा योगराद्धेन च ह्युवा ॥ १७ ॥ श्रीसेत्रेय उवाच ॥ कृतं त्रेताद्वपरं च कलिं
तिवतुर्पुंगं ॥ दिव्यैर्द्वादशभिर्वर्षैः सावधानं निरूपितं ॥ १८ ॥

जांकुरुते १५ इदं स्वस्मानेन वर्षशतं गणितं आयुर्मानप्रत्यहं कल्पते स्रज्जत इति कल्पः त्रैलोक्यं तस्माद्वाहः
विदेज्ञानिनः १६ योगराद्धेन योगसिद्धेन द्वादशभिर्वर्षैः सहस्रैरित्युत्तरस्मैकसामर्थ्यां ज्ञातव्यं अवधीय
यत इत्यवधानं संध्या संध्याशश्च तत्सहितं १८ ॥ ३३ ॥

भा० त० ४८ जनलोक आलयेषां महर्लोकगतानामन्येषां च तैः ३२ वैराग्यार्थमाह एवंविधैः अहोरात्रैर्वर्षशतं सर्वेषां प्रारिणामा
युः परं अधिकं अस्य ब्रह्मणो यदायुः तदप्यपेक्षितं अपक्षीणं इवेति लोकोक्तिः गतप्रायमित्यर्थः ३३ तदेवाह यदि ३४ पु
नस्त्यपराधस्यादिविति त्रिभिर्वस्तुकथनमात्रं ३५ यमत्वे हेतुः यदि ३६ अयंतु द्वितीयस्यादौ कथितः ३७ तदेवं कालेन नि

श्रुतः सतस्मिन् सलिल आस्तेन तासनो हरिः योगनिद्रानिमीलाक्षः स्तूयमानो जनालयेः ३२ एवं
विधैरहोरात्रैः कालगत्योपलक्षितैः अपक्षितमिवास्यापि परमायुर्वयः शतं ३३ यदहं मायुषस्तस्य प
राधमभिधीयते पूर्वः पराधोपक्रांतो ह्यपरोक्षप्रवर्तते ३४ पूर्वस्यादौ पराधस्य ब्राह्मणो नाम महान
भूत कल्योयत्राभवद्ब्रह्मा शब्दवत्येति यं विदुः ३५ तस्यैव चांते कल्योभूद्यं पाप्ममभिचक्षते यद
रेर्नाभिसरस आसीत् लोकसरोरुहं ३६ अयंतु कथितः कल्यो द्वितीयस्यापि भारत वाराह इति विख्या
तो यत्रासीत् सूकरो हरिः ३७ कालो यदि पराधख्यानमेष उपचर्यते अवाकृतस्यानंतस्य अना
दैर्जगदात्मनः ३८

नितेन सज्जानामायुः परमाणुमुक्त्वा कालपरिच्छेद इति तत्त्वमाह कालोयमिति पंचभिः उपचर्यते केवलं न त्व
नेनापि क्रमेण युर्गणनं तस्येत्याह अवाकृतस्य कार्योपाधिभूतस्य अतएवानंतस्य अनादैश्च जगदात्मनो जगत्का

मनुवंशाः पृथ्वीपालकाः क्रमेण भवंति सप्त विप्रभृतयस्तु युगपत्समकालमेव भवंति सुरेशादंशस्ता
ननु वर्तते ये गंधर्वा दयस्तेपि २५ त्रैलोक्यं वर्तयतीति तथा २६ समूर्तिभिर्मन्त्रैर्नरावतारैर्मन्त्रादिद्वार
भूतैरविष्कृतपुरुषाकारः सन् विष्मरह्यति २७ एतद्गतां स्थितिमाह पंचभिः तमसो मात्रां लेशं प्रति संसृजः

मन्त्रतरेषु मनुवस्तदंशः स्रष्टव्यः सुराः भवंति चैते युगपत्सुरेशाश्चानुयेचतान् २५ एष दैनंदि
नः सर्गाव्रामस्त्रैलोक्यवर्तत तिर्य्यङ् नृपितृदेवानां संभवो यत्र कर्मभिः २६ मन्त्रतरेषु भगवान् वि
भ्रसत्त्वं समूर्तिभिः मन्त्रादिभिरिदं विष्ममवत्युदितपौरुषः २७ तमो मात्रा मुपादाय प्रति संसृ
जः विक्रमः कालेनानुगतां शेषास्ते तस्मीदिनात्यये २८ तमेवानेपि धीयंते लोका भूरादयस्त
यः निशायामनुवृत्तायां निर्मुक्तशशिभास्करं २९ त्रिलोक्यां दृष्टमानायां शक्त्या संकर्षणानि
ना यंत्युष्माणमहर्लोकज्जनं भृगवादयोर्द्विजैः ३० तावन्निभुवनं सद्यः कल्पान्ते धितसिंधवः सा
वयंत्युक्तातोपचंडवातेरितोर्मयः ३१

प्रत्याह नो विक्रमो येन अनुगतमनुप्रविष्टमशेषं यस्मिन् २८ तदेवं स्पष्टयति तमेवेति अपि धीयंत इति कर्मकर्तृरिप्रयोगः तिरोहिता भवंतीत्यर्थः कथं निर्मुक्तः रहितः शशी
भास्करश्च यथा भवति तथा २९ भगवच्छक्तस्तयोयः संकर्षणमुखाग्निस्तेन उष्माणमर्हिताः संतः जनलोकं यांति ३०

कल्पान्ते न ए धिनाः सिंधवः समुद्राः उक्ताश्चानुयेचतान् २५
येषां ते चंडवातेरीरितोर्मयश्च ३१

श्री० न०
४२०

अग्र इति त्रयास्वष्टौ प्रथममविद्यावृत्तीः ससर्जं तत्र तमोनामस्वरूपा प्रकाशः मोहो देहाद्यहंबुद्धिः महामोहो
भोगेष्वातामिस्वस्तप्रतिघाते कोधः अन्यतामिस्वः तन्नाशे अहमेव हतोस्मीति बुद्धिः तदेवोक्तं वैष्णवे तमोविवे
को मोहः स्यादंतःकरणविभ्रमः महामोहस्तु विज्ञेयो ग्राम्यभोगसुखेष्टया मरणं ह्यंधतामिस्वतामिस्वः कोध उच्य
ते अविद्या पंचपर्वेषां प्रादुर्भूता महोत्तमः पातं जले पितरवोक्ताः अविद्याः स्मिता रंगद्वेषाभिनिवेशाः पंच क्लेशा इ

ससर्जोऽंधतामिस्वमथतामिस्वमादिकृत् महामोहं च मोहं च तमश्चाज्ञानवृत्तयः २ दृष्ट्यापापी
यसीरहिं नात्मानं वदु मन्यत भगवद्ज्ञानपूतेन मनसा न्यासतोऽसृजत् सनकं च सनंदं च सना
तनमथात्मभूः सनत्कुमारं च मुनीनि क्रिया न्स्वरैस्तसः ३ तान् वभाषे स्वभूः पुत्रान् पुत्राः सृजत् पुत्र
काः तन्नेष्टु नो ह धर्माणां वासुदेव परायणाः ४ सो वध्यातः सुतैरेवं प्रत्या जाता नृणां सनैः को धंदु
विषहं जातं नित्यं मुपचक्रमे ५ धिया निगद्यमाणोऽपि भुवोर्मध्यात्पुत्रापतेः सद्योजायतं न न्युः कुमारो नी
ति श्रीविष्णुस्वामी प्रोक्ता वा अज्ञानविपर्ययसमेदेन भयशोकः तदुक्तं स्वादृगुत्पत्तिविपर्ययस्येत्या
दि २ न वदु मन्यत नाभ्यनंदन् यद्यपि प्रतिकल्पं सनकादिस्वरिणीं स्ति तथापि ब्राह्मसर्गत्वादि हेच्यते वस्तुतस्तु मु
ख्यसर्गादय एव प्रतिकल्पं भवति सनकादयस्स ब्राह्मकल्पस्वरिणोऽपि एवानुवर्तन्ते ३ स्वभूवृद्धा ४ अवध्यातः अवज्ञातः प्रत्या

सचासीतमन्युश्च
तमन्युः ६
स्वातमं गीकृतमन्युश्च सनैः ५

४२०

तत्परिच्छेदकालस्यासामर्थ्यादित्याह कालोयमीश्वरः समर्थोऽपि भूम्नः परिपूर्णं सेशितुं नैव प्रभुः यतो धाममानि
नां देहाभिमानि नामैवेश्वरः ३९ भूम्न इत्युक्तं तत्प्रपञ्चयन्नाह विकारैः षोडशभिः युक्तैः सहितः तदारब्ध इत्यर्थः अ
यमांडकोशः यत्र प्रविष्टः परमाणवस्त्वद्यत इति उत्तरेणान्वयः कीदृशः अंतःपञ्चाशकोटियोजनविस्तृतः वहिश्च

कालोयं परमाण्वादि द्विपरार्द्धं तिरश्चरः नैवे शितुं प्रभुर्भूम्न इत्युक्तं धाममानिनां ३९ विकारः स
हितो युक्तैर्विशेषादिभिरावृतः आंडकोशो वहिरयं पञ्चाशकोटि विस्तृतः दशोत्तराधिकैर्यत्र प्र
विष्टः परमाणवत् लक्ष्यते तर्गताश्चान्ये कोटिशोऽष्टादशायः ४० तदा दूरतरं ब्रह्म सर्वकारणका
रणं विस्मोर्धामपरं साक्षात्पुरुषस्य महात्मनः ॥ ४१ ॥ इति श्रीमद्भगवत्पुण्ये महोपाख्यानोत्तरे
विदुर्मंत्रेयसंवादे कालखण्डोपनिषत्तन्नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ श्रीमंत्रेय उवाच ॥ इति ते वर्णितं सतः
कालाखाः परमात्मनः महिमा वेदगर्भे यथा स्यात्स्तीनिबोध मे ॥ १ ॥

स्थ ९ विशेषादिभिः पृथिव्यादिभिः सप्तभिरावृतः कीदृशैः आंडकोशप्रमाणदृशगुणोत्तरोत्तरोधिको येषु तैः न के
वलमयमेकमेव अपितु अन्येऽपि लक्ष्यते ४० सर्वकारणानां कारणधाम स्वरूपं ४१ इति ते का शः ११
षादशोत्तु कुमारादि मनःसर्गसंमेधितान् कायद्वैधेययोनस्तु मनुसर्गान्दुवर्ण्यते १ ॥ ५५ ॥

भा० त०
५०

१८ १९ २० २१ २२ २३ २४ अधरदधदात्र अधरौष्टात् २५ २६ देहं नरेण कृतं संगं वक्तुं तद्देहत्यागे कारणमाह

तपस्वैव परं ज्योतिर्भगवंतमधोक्षजं सर्वभूतगुहावासमं जसा विंदते पुमान् १८ श्री **मंत्रेण उवाच ॥** १९
वमात्मभुवादिएः परिक्रम्य गिरां पतिं वाटमित्युपासंश्च विवेश तपस्वेव न १९ **अथाभिधायतः**
सर्गं दशपुत्राः प्रजज्ञिरे भगवच्छक्तियुक्तस्य लोकसंतानहेतवः २० मरीचिरत्र्यंगिरसो पुत्स्यः
पुलहः कतुः भृगुर्वसिष्ठो दक्षश्च दशमस्तत्र नारदः २१ उत्संगान्नारदे जज्ञे दक्षोऽङ्गुष्ठात्स्वयं भु
वः प्राणाद्वसिष्ठः संजातो भृगुत्वचिकरात् कतुः २२ पुलहो नाभितो जज्ञे पुलस्त्यः कर्णयोर्ऋषिः
त्र्यंगिरा मुखतो दक्षो त्रिर्मरीचिर्मनसो भवत् २३ धर्मस्तनादक्षिणतो यत्र नारायणः स्वयं अधर्मः पृष्ठतो
यस्मान्मृत्युलोकभयंकरः २४ हृदिकामो भुवः क्रोधो लोभश्चाधरदधदात्र आस्यादा कसिंधवो
मेढ्रानि रूतिः पायुरघाश्रयः २५ षायायाः कर्हमोजज्ञे देवदूत्याः पतिः प्रभुः मनसो देह तश्चेदं
जज्ञे विष्णु कृतो जगत् २६ वाचं दुहितरं तन्वी स्वयं भर्तृमी मनः अकामो चकमेक्षतः सकाम इति नः श्रुतं
२७ तमधर्मकृतमतिं विलोक्य पितरं सुताः मरीचि मिश्रामुनयो विस्रभात्प्रत्यवोधयन् २८ नैतत्पूर्वं कृतं त्व
चेन करिष्यति चापरे यत्त्वं दुहितरं गच्छेत् निग्राह्यं गजां प्रभुः २९

वाचमित्यादिना २७ २८ त्वत्त्वतो पूर्ववत्स्यादयो न्येवातैरेतन्न कृतं अंगजं कामं २९ राम राम राम राम राम राम

सु २

५०

७ च बालक इव ४ अग्रे पूर्वमेमया कृतानि १० ११ १२ संयोगः सस्त्रीकः एभिः स्थानैर्नीमभिश्च युक्तः प्रजाः

सर्वैरुददेवानां पूर्वजो भगवान्भवः नामानि कुरु मेधातः स्थानानि च जगद्गुरो ७ इति तस्य
वचः पादो भगवान्परिपालयन् अभ्यधाद्द्रव्यावाचामारोदीस्तकरोमिने ८ यदरोदीः सुरश्रेष्ठो
द्वेग इव बालकः तत्स्वामिधास्यति नाम्ना रुद्र इति प्रजाः ९ हृदिन्द्रियाण्यसुर्वोमवायुरग्निर्जलं
मही सूर्यश्चंद्रश्चैव स्थानान्यग्रे कृतानि ते १० मन्युर्मनुर्महिनसो महोष्मि वसुध्वजः
उग्ररेताभवः कालावमदेवो धृतेव्रतः ११ धीर्धृतिरुशलोमाव नियुत्सर्पिरिलोविका इरावती सुधा
दीक्षा रुद्राण्योरुद्रतेस्त्रियः १२ गृह्यणैतानि नामानि स्थानानि च संयोगः एभिः सज प्रजावर्द्धीः
प्रजानामसियत्यतिः १३ इत्यादिष्टः स गुरुणा भगवा न्नीललोहितः सत्वाकृतिस्वभावेन स सज्जात्म
समाः प्रजाः १४ रुद्राण्योरुद्रसृष्टानां समंताद्भुसतां जगत् निशम्या संख्यं श्रुयथा नृजापतिरशंक
त १५ अलं प्रजामिः सृष्टामि शिदशीभिः सुरैश्च मया सह दहंति मिदिंशे च ह्युभिरुत्थयौः
१६ तप आतिष्ठमद्रंते सर्वभूतसुखावहं तपसे वयथा पूर्वसृष्टा विश्वमिदं भवान् १७

सज्ज ३ सत्वं बलं आकृतिर्नीललोहितता स्वभावस्तीव्रता १४ रुद्राण्योरुद्रा निदृष्टा अशंकतत्रासंप्राप्तः १५ १६ सृष्टा सहा

उपवेदक्रममाह आयुर्वेदमिति आत्मनोमुखे स्थापत्यविश्वकर्मशास्त्रं ३८ कर्मतंत्रंक्रममाह षोडशयुक्ताविति
पुरीषीचयनं अग्निष्टुत अग्निहोमः ३९ विद्येति शौचं क्षेत्रज्ञस्येश्वरज्ञानादियुद्धिः परमात्मनेति स्मृतेः दानमिति दया
भूताभयप्रदानस्य कलां नार्हति षोडशीतिवचनात् एवं च तपः शौचं दया सत्यमिति पादाः कृते कृता इति प्रथमस्कंधे

आयुर्वेदं धनुर्वेदं गांधर्ववेदमात्मनः स्थापत्य चासृज हरेदं क्रमात् पूर्वादिभिर्मुखैः २८ इति हास
पुराणानि पंचमं वेदमीश्वरः सर्वभ्य एव वक्त्रेभ्यः ससृजे सर्वदर्शनः षोडशयुक्तेषां पूर्ववक्त्रात् पुरीष
ग्निष्टुतावथ आप्तार्यामातिरात्रौ च वाजपेयं सगोसवं ३९ विद्यादानं तपः सत्यं धर्मस्येति यदा
निच आश्रमं श्रयथा सखा मसृजत्सहवृत्तिभिः ४० सावित्रं प्राजापत्यं च ब्राह्मं चाथ वृहत्तथा वा
तीसंचयशालीनशिलोष्प इति वैमर्ह ४१

कैरविरोधः ४० सावित्रं ब्रह्मचर्यमुपनयनादारभ्य गायत्रीम
धीयानस्य त्रिरात्रं प्राजापत्यं ब्रतान्याचरतः सावत्सरं ब्राह्मं वेदग्रहणं तं वृहन्नैष्टिकं वात्रीं अनिषिद्धकृष्या
विवृत्तिः सच यो याजनादिवृत्तिः शालीनं अयाजितवृत्तिः शिलोष्पं पतितकलिशकरणवृत्ति एकवचनमांषं
इत्येता गृहवृत्तय इति यद्वा शिलोष्प इति द्वैको सप्तमी एवं वृत्तिभेदे सति गृहे स्थिता भवन्तीत्यर्थः ४१

तेजीयसां त्रिते जस्विनामपि सुस्लोकां सत्कीर्तिप्रदं न भवति येषां तेजीयसंवृतं ३० यदा तेः सुतेः प्रार्थितो यिकामकम
लं न जहाति नदा श्रीमन्नारायणं नमस्कृत्य प्रार्थयन्ते तस्मै नमो भगवत इति ३१ तन्वंतं ३२ ३३ कथं स्रज्यामित्यभिधायतः
सप्तर्षिणाः चतुःसंख्यायुक्तास्तस्मै वेतास्तसंगता यथापुरा प्राकृत्य ३४ चातुर्होत्रादीनां चतुर्णां कर्म कर्मतंत्रं यत्तु विस्तरः

स १

तेजीयसामपि द्योतन्त सुस्लोकां जगद्गुरो यद्वत्तमनुतिष्ठन् चैलोकः क्षेमाय कल्पते ३० तस्मै नमो भग
वते य इदं स्वेन रोचिषा आत्मस्थं वंजयामास धर्मं पातुमर्हति ३१ स इत्येगुरुतः पुत्रान् पुरोदृष्ट्वा
प्रजापतीन् प्रजापतिपतिस्तत्त्वं तत्त्वाजव्रीडितस्तदा ३२ तां दिशो जगद्गुरो रां नीहाय यदिदं स्तमः
कदाचिद्वायतः सप्तर्षे वंदा आसन् चतुर्मुखात् कथं स्रज्याम्यदं लोकान् समवेतो न्यथा पुरा ३४
चातुर्होत्रं कर्मतंत्रं मुपवेदनयेः सह धर्मस्य पादाश्च चारुस्तथैवाश्रमवृत्तयः ३५ विदुः उवाच ॥
स वै विष्णुः सृजामीशो वेदादीन् मुखतोः सृजत ॥ यद्यद्येना सृजद्देवस्तन्मे ब्रूहि तपो धने ॥ ३६ श्रीमैवे
य उवाच ॥ स ग्यजुः सामाथर्वाख्यानवेदान्पूर्वादिभिर्मुखैः ॥ शस्त्रमिज्यं स्तुतिस्तोमं प्रायश्चित्तं बधा क्रमात् ॥
उपवहेनोपैश्व आश्रमाः तद्वत्तयश्च आसन् ३५ मुखतः मुखेभ्यः ३६ चातुर्होत्रं सृष्टिक्रममाह शास्त्रं अग्रगीतमंत्रं
स्तोत्रं होतुः कर्म ईज्या अध्वर्याः कर्म स्तुतिस्तोमं स्तुतिसंप्रगीतं स्तोमं तदर्थं शक्यं समुदायं त्रिवृत्सोमो भवतीत्यादि

विहितमुक्तानां प्रयोगं प्रायश्चित्तं ब्रूह ३७

भा० तृ०
५२

ततएव शब्दनुत्वात् ब्रह्मणः परमेष्ठिनो नित्यं प्रकाशत इत्याह व्यक्तावैखरी अव्यक्तः प्रणवः तदात्मनस्तस्य ब्रह्मणः
परः परस्पर आभाति कीदृशः ब्रह्मपरिपूर्णाः तत्राव्यक्तात्मनो ब्रह्मरूपो विततो वभाति व्यक्तात्मनो नानाशक्त्युप
वृंहित इन्द्रादिरूपो वभाति ४६ यापूर्वनिर्मुखा सति नीहारं न मोभवत् ततोऽपरं अनिष्टिका मासक्तं तनुं शब्दब्रह्म

शब्दब्रह्मात्मनस्तानव्यक्तव्यक्तात्मनः परः ब्रह्मावभाति विततो नानाशक्त्युपवृंहितः ४६ ततोऽप
रामुपादाय ससर्गाय मनोदधे ४७ श्रुषीणां भूरिवीर्याणामपि सर्गमविस्तृतं ज्ञात्वा तद्दृष्टेभू
यश्चिंतयामास कोरव ४८ अहो अद्भुतमेतन्मे व्यापृतस्यापि नित्यदा न ह्येधते प्रजान् न देव
मत्र विधातकं ४९ एवं युक्तकृतस्तस्य देवं वा वेदतस्तदा कस्य रूपमभूद्दधाय त्रकायमभिव
क्षते ५० ताभ्यां रूपविभागाभ्यां मिथुनं समपद्यत ५१ यस्तु तत्र पुमान् सोमः मनुः स्वायंभुवः
स्वराट् स्त्रीयासीच्छतरूपा व्यामहिष्यस्य महात्मनः ५२ तदा मिथुनधर्मेण प्रजा ह्येधां वभू

तनुस्तु सदास्येव ४७ मन्तरग्रहणे कारणमाह श्रुषीणमित्यादिना ४८ ४९ युक्तकृतः य विरे ५३
योचितं कुर्वतः अतएव वस्य ब्रह्मण इदं विधातुमिति श्रुत्या श्रुत्या कायमद्याप्यभिचक्षते ५० ५१ यास्त्रीसा
स्य महिष्यासीत् ५२ एधां वभू विरे वृद्धिप्राप्ताः ५३ ॥

वने स्थिताश्चत्वारः तत्र वैखानसा अकृष्टपचवृत्तयः बालखिल्याः नवेः त्रैलोक्ये पूर्वसं पूर्वसंचितान्तर्यामिनः औदुंब
राः प्रातरुत्थाय प्रादेशं प्रथमं पश्यन्ति तत्राह नैः फलादिभिर्जीवंतं केन पाः स्वयंपत्तिनैः फलादिभिर्जीवंतः कुलीव
कः स्वाश्रमकर्म प्रधानः वदोदः कर्मोपसर्जनी कृत्यज्ञानप्रधानाः हंसी ज्ञानाभ्यासनिष्ठः निष्क्रियः प्राप्ततत्त्वः एते च स
र्वे यथोत्तरं श्रेष्ठाः ४२ न्यायादीनां एवोदिक्रमेणोत्पत्तिमाह आनीकपाद्यामोक्षधर्मकामार्थविद्याः भूर्भुवः स्वरिति

वैखानसा बालखिल्योदुंबराः फेनपावने न्यासे कुलीवकः पूर्ववदोदो हंस निष्क्रियो ४२ आनीति
कीर्तयौ वार्तादंडनीतिस्तथैव च एवं व्याहृतयश्चासन्प्राणवो यस्य हृत्स्वतः ४३ तस्यो स्मिगासीहो
मभ्योगायत्री च त्वचो विभोः त्रिष्टुप्मांसास्तुतो नुष्टुप् प्रजापतेः मजायाः पंक्तिरुत्पन्ना ह
ती प्राणतो भवन् ४४ स्पर्शस्तस्या भवज्जीवः स्वरो देह उदाहृतः उष्माण्मिन्द्रियाणां दुरतः स्या
वलमात्मनः स्वरास्स प्राविहारेण भवन्ति स्म प्रजापतेः ४५

यस्तास्तिस्त्रः समस्ताश्चतुर्थी यथाहोष्मलायनः एवं व्याहृतयः प्रोक्ता व्यस्ताः समस्ता इति यद्वा महरिति चतुर्थी तथा च मृ
तिः भूर्भुवः स्वरिति वा एतास्तिस्त्रो व्याहृतयः तेषामुदस्मेतां चतुर्थी माह चमस्यः श्रुतिः प्रवेदयते मह इतीति
हृत्स्वतः हृदयाकाशात् ४३ स्तुतः स्त्रोयुतः अनुष्टुप् स्त्रावानिति श्रुतेः ४४ महाकले ब्रह्माशब्दब्रह्मणो रूपो भव
दित्युक्तं तदेव दर्शयन् वर्णानामुत्पत्तिमाह स्पर्श इति सार्धेन स्पर्शः कादिवर्गपंचकं स्वरः अकारादिः उष्माण्मिन्द्रिया
वसहचतुष्कं अंतस्था परलवा सप्तस्वराः षड्भादयः विहारयाकोट्या ४५

भा. त. ५३ सहस्रशीर्षः श्रीकृष्णस्य चरणवुपधीयेते यस्मिन् श्रीकृष्णः प्रीत्या यस्योत्संगे चरणौ प्रसारयतीत्यर्थः तमभ्यचष्टु अभ्य
भाषत प्रणीयमानस्तेन प्रवर्त्यमानः ५३ इति मेकः पिता सर्वेषां यतो जनक इति हः पोषकश्च त्वमेव अतस्तव
यद्यप्यन्यापेक्षानास्ति अथाप्यस्माकं तेषु श्रूषाकेन कर्मणा भवेत् तद्विधेहीत्युत्तरेणान्वयः ७ हे ईडा आत्मशक्ति

श्रीकृष्ण उवाच ॥ इति ब्रुवाणं विदुरं विनीतं सहस्रशीर्षं श्रृणोपधानं प्रहृष्टरो मा भगवत्क
थायां प्रणीयमानो मुनिरभ्यचष्टु ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ यदा स्वभार्यया साकं जातः स्वायं भुवो
मनुः प्राजलिः प्रणतश्चेदं वेदगर्भमभाषत ॥ इति मेकः सर्वभूतानां जनक इति हः पिता
अथापिनः प्रजानां तेषु श्रूषाकेन वा भवेत् ७ तद्विधेहि नमस्तुभ्यं कर्मस्वीडात्मशक्तिषु यत्क
त्वेह यशो विषगमुत्र च भवेद्भक्तिः ८ ब्रह्मा वाच प्रीतस्तुभ्यं महता तत्त्वति स्तां द्वंद्वं द्वितीयां चरः य
निर्व्यलीकेन हृदा शाधि मे त्यात्मनो नापि न ९

षु अस्मच्छत्रेयुः कर्मसु मध्ये केन कर्मणा तेषु श्रूषा भवेत् तद्विधेहि इदं कर्तव्यमिति कथय यत्कत्वा यस्मिन्
कृते सति विश्वक सर्वतः ८ वां युवाभ्यां सति भद्रं स्तान् भूयान् यद्यतः मया शाधि अनुशिक्षयेति आत्म
ना स्वयमेवापि तं निवेदितं अतः प्रीतोऽस्मि ९ एत एव रुच्य ॥ ५५ ॥ ११ ॥ ५५ ॥ ११ ॥

तदेवाह सचापीति ५४ पुनःयासांसंततिभिः ॥५५॥ इति तृतीये द्वादशः ॥१२॥ त्रयोदशे सिद्ध्यायां मनोरक स्मिका स्तुतिं
धरामुच्यते मुकुतात्क्रोडादेत्येदं सूदनं १ स्वयंभुवःपुत्रः तद्देहांसत्वात् २ विश्वकसेनो हरिरेवाश्रयो यस्य सः ३ अतः

सचापिसतरूपायां पंचापत्यान्यजीजनत् प्रियव्रतो नानया दौतिस्रः कन्याश्च भारत आकृतिर्देवहू
तीश्च प्रसूतिरिति सप्तम ५४ आकृतिरुचये प्रादात्कर्दमायतु मध्यमां दत्तायादात्प्रसूतिं च यत्
आप्ररितं जगत् ॥५५॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे तृतीये स्कन्धे विदुरस्यैवमेव सचापे सहाय्यं नंद
शो ध्यायः ॥१२॥ श्रीशुक उवाच ॥ निशम्य वाचं च दत्तो मुनेः पुण्यतमानं नृप ॥ भूयः पप्रच्छ को रघो वास
देव कथा हतः ॥१॥ विदुर उवाच ॥ सर्वे स्तायं भुवः सम्राट् प्रियः पुत्रः स्वयंभुवः प्रतिलभ्य प्रियां पत्नीं
किंच कारत तो मुने २ चरितं तस्य राजर्षेरादिराजस्य सत्तमः ब्रूहि मे श्रद्धधानाय विश्वकसेनाश्रया
द्यसौ ३ श्रुतस्य पुंसां सुचिरं श्रमस्य न च जसा स्मरिभिरीडितो र्यः तत्तद्गुणानुश्रवणं मुकुंदपादरवि
दं हृदयेषु येषाम् ४

स्तस्य चरितं श्रोतव्यमित्याह सुचिरं श्रमो यस्मिन् तस्य पुंसां श्रुतस्य श्रयमेवार्थ ईडितः स्तुतः मनुमुकुंदपादारवि
दं येषां हृदयेषु स्तिष्ठेणं भागवतानां गुणानुश्रवणं ४ राम राम राम राम राम ॥५५॥ ५५॥ ५५॥ राम राम ॥

भा० तृ० ५४ चिंतामेवाह सृजतः सतः वारिर्द्धिः रसां रसात्तत्तं ईश्वरेण सर्गे नियुक्तेः अस्माभिः १७ मेऽनुष्ठेयं स एव विदधातु संपादय
तु १८ वाराहलोकः सूक्तो वाराहः १९ खस्थः आकाशे स्थितः सन् २० चित्रधात्रेनेकधा २१ २२ सर्वमंगुष्ठप्रमाणो ह

सृजतो मे दितिर्वाभिः प्रावमानरसांगता अथात्र किमनुष्ठेयमस्माभिः सर्गयोजितैः १७ यस्याहं ह
दयादासं सरेशो विदधातु मे १८ इत्यभिधाय तोनासा विवरत्सहसानघ वाराहलोको निरगादंगुष्ठ
ग्रप्रमाणतः १९ तस्याभिपश्यतः खस्थः क्षणेन किल भारत गजमात्रं प्रवर्धयेत्तदद्भुतमभूत्सहस्र
२० मरीचिप्रमुखैर्विप्रेः कुमारैर्मनुना सह दृष्ट्वा तच्छोकं रूपं तर्कयामास चित्रधा २१ किमेतच्छूक
रं व्याजं सत्तं दिव्यमवस्थितं अहो वताश्रयं मिदं नासायामे विनिरुतं २२ दृष्ट्वा भृगुश्च शिरोमात्रं ह
रण्डं दुःशिला समः अपि सिद्धगवानेष यज्ञो मे खेदयन्मनः २३ इति मीमांसतस्तस्य ब्रह्मणः सहस्र
नुभिः भगवान्यज्ञपुरुषो जगज्जीर्णं द्रुसन्ति भः २४ ब्रह्माणां हर्षयामास हरिस्तांश्च द्विजोत्तमान्
सर्गजितेन ककुभः प्रतिस्वनयता विभुः २५

२६ गंडशिलास्थूलपाषाणः तत्समः यज्ञो विष्णुः निजरूपेति रोधानेन मे मनः खेदयन् २३ इति मीमांसमानस्य
सतः जगर्ज अगर्जयत् गिरीद्रुतुल्यः २४ गज्जिनप्रयोजनमाह ब्रह्माण्यमिति २५ ॥ ५५ ॥ ५४

अपचितिः पूजाद्येत आसेति शेषः सनकादयो न कुर्वन्ति वयं किमिति करिष्यामः इति एवं भूतो गतो मत्सरयेभ्यः
१० गांशासद्वाधिपालयेत्यर्थः पुरुषं हरिम् ११ प्रजापालकस्य ते तुष्टो भविष्यति १२ यज्ञलिंगं यज्ञमूर्तिः अपगतो
थीयस्मात्केवलं समायेवेत्यर्थः यद्यस्मात् आत्मैव स्वयं नादतः तस्मिन् न तुष्टे स्वार्थस्यैवास्ति द्वेः सर्वान्मकत्वाच्च तस्य १३

एतावदात्मजैर्वीरकार्याद्यपचितिर्गुरो शक्त्या प्रमत्तैर्गृह्येत सादरं गतमत्सरैः १० सत्त्वमस्यामप
त्यानि सदृशान्यात्मनो गुरोः उत्पाद्य शासधर्मेण गां यज्ञैः पुरुषं यज ११ परं शुश्रूषसं मह्यं स्यात्प्रजा
रक्षयान् प भगवांस्ते प्रजाभर्तुर्देवीकेशो नुत्तुष्यति १२ येषां न तुष्टो भगवान् यज्ञलिंगो जनाद्देनः ॥
तेषां श्रमो ह्यपार्थक्यं यदात्मानादतः स्वयं ॥ १३ ॥ **मनु उवाच ॥** आदेशे हं भगवतो वने यामीव स्रूदन स्थानं
विहानुजानीहि प्रजानां मम च प्रभो ॥ १४ ॥ यदोक्तः सर्वसत्त्वानां महीमग्नानां महोभसि यस्या उद्धरयेयती
देवदेव्या विधीयतां ॥ १५ ॥ **श्रीमैत्रेय उवाच ॥** परमेष्ठी त्वपां मध्ये तथा सन्नाम वेद्यगां कथमेनां समुन्नेष्ये
इति दध्यौ धियाचिरं १६

वर्तयवर्तिष्ये श्रीमैव स्रूदनपापनाशन अनुजानीहि अवस्थातव्यमिति अनुजो देहि १४ महीवेदत आह यदोक्तः स्थानं
मही हे देव अस्याः देव्याः १५ पूर्वपानेकतेऽपि पुनरकां डरवोद्भूतानां मया मध्ये सन्नां निमग्नं कथं समुन्नेष्ये उद्धरिष्यामि ॥
श्रीवसोवाच ॥ पीतं मया जलं सर्वं पृथिवीच निवेशिता प्रजादेवा सुर एत मनुष्या पशु यक्षिणः ॥ सरिष्मत्पातगानागा भूतान्युच्चावचानि च ॥ १॥

भा० तृ०
५५

इति

तदानीं तनं स मुद्रध्वनिमुत्प्रेक्षते स उदन्वान् समुद्रः आर्तवस्तनयन् शवं कुर्वन् भो यज्ञेश्वर मां पाहि मामवेत्येवं चुकोश
आर्तसादृश्यमाह उत्सृष्टाः प्रसारिता दीर्घा कर्मय एव धृजास्तैर्विशिष्टाः आर्तत्वे हेतुः वज्रकूटो वज्रमयः पर्वतः त
द्वदंगं यद्गवतः तस्य निपातवेगेन विशीर्णकुक्षिर्यस्य ३० तदारसापारसा तले गां पृथ्वीददर्श कः त्रिपरुः त्रीणिरूपं त्रि
सवनात्मकानि पर्वणीयस्य यज्ञमूर्तिरित्यर्थः किं कुर्वन् दुरप्रा आयताग्राः शरास्तत्सदृशैः सूरैः अपोदरयन् क

स वज्रकूटां गनिपातवेगविशीर्णकुक्षिः सनयन्नुदन्वान् उत्सृष्टदीर्घो निर्भुजैरिवा
र्तश्चुकोशयज्ञेश्वरपाहिमेति ३० सूरैः तुरप्रैर्दरयंस्तदापउत्पारपारं त्रिपरुरसायाम्
ददर्शगांतत्र सुपुसुरयेयां जीवधानी स्वयमभ्यधत्त ३१ स्वदंष्ट्रयोद्धृत्य महीनिमग्ना
सञ्चितः संरुरुचेरसायाः ३२

यं उत्पारपारं उत्पारपारं पारं पून्यानामप्यपारं अवसानं यथा भवति तथा विदारयन् कथं भूतां अग्रे प्रलयसमये
तत्र तास्व सुसुषुप्तः शिशयिषुः सन् जीवाधीयंतैर्यस्यां सर्वजीवाधारभूतां यां स्वयमभ्यधत्त आभिमुखेन दधार
जठरे धत्तवानित्यर्थः अनेन तदुद्धरणे अनेन तदुद्धरणे नाया संद्योतयति ३१ रसायाः सकाशादुत्थितः संरुरुचे स
म्यगशोभते ३२

५५

घर्घरितं तज्जातु करणध्वनि अनिश्चयेन यः स्ववेदस्य दक्षिणः क्षपयिषु नाशकं ते इति पुनरुक्तिः प्रसि
 द्ध्यापनार्थं त्रिभिः पवित्रैः सग्यजुः सामं त्रैस्तुवनं २६ वेदैर्वितन्यते स्तूयते मूर्तिर्घस्य अतएव वात्मनो गुणा
 नुवादीति तथा तेषां ब्रह्म उच्चारितं वेदमवधारय ज्ञात्वा २७ कथं भूतः सन् विशेषेण तेषां आह्वानं

निशम्य ते घर्घरितं स्ववेदक्षयिषु मायामयशूकरस्य जनस्तपः सत्यनिवासिनस्ते त्रिभिः
 पवित्रैर्मनयोग्येण नम २६ तेषां सतां वेदवितानमूर्तिर्व्रह्मावधार्यात्मगुणानुवादं विनद्य भू
 यो विबुधो दयायगा जेन्द्रलीलो जलमा विवेश २७ उत्तिष्ठ प्रवालः खचरः कठोरः सत्यविधु
 च्चनवररोमज्जातकं खुरहताभ्रसितदंष्ट्रं ईक्ष्याज्योतिर्वभाशे भगवान्महीध्रः २८ घ्राणेन
 पृथ्व्याः पदवीं विजिघ्रन् क्रौडापदेशस्वयमध्वरांगः करालदंष्ट्रोऽप्यकसत्तदग्न्यामुदीक्ष
 विप्रान् गृणतो विशक्नुम २९

उच्चैः क्षिप्तो बालः पुष्पयेन खचरः आकाशचारी कठोरः कठिनः सटास्कंधवालान् खुराणि तीव्राणि रोमाणि यस्यां सा
 त्वक्यस्य खुरैराहतानि अभ्राण्येन सितदंष्ट्रः अतिमुक्तो दंष्ट्रः ईक्षानिरीक्षणेनैव ज्योतिः आलोकीयस्य तदा प्रका
 शांतराभावात् त्वभाशेऽशोभत महीध्रः पृथिव्या उद्धर्ता २८ क्रौडापदेशः वाराहस्यैव स्वयमध्वरांगोऽपि पशुरिव

एतेन विजिघ्रन् गृणन् सोऽहं विप्रान् उद्धीक्ष्य ऊर्ध्वं
 नीक्ष्य कंजलमाविशत् २९

भा० त०
५६

सुकुतुङ्गः तुङ्गे मुखे सुवोनासिकयोः इडा मक्षरपात्रं चमसाग्रहाश्च सोमपात्राणि प्राशित्रं ब्रह्मभागपात्रं ग्रसते
अनेनेति ग्रसनं मुखं तर्वा त्रिष्टिद्वं चर्वणं मक्षरं ३७ दीक्षादीक्षणीयेष्टीः अतुजन्मवारं वारं अभिव्यक्तिः उपस
दः तिस्रः इष्टयः शिरोधर्यावाप्रापणीयादीक्षानन्तरैष्टिः उदनीया समाप्रापिः ते येव दंष्ट्रयस्य प्रवर्ग्यो महावीरः
प्रत्युपसदः पूर्वक्रियते सभ्यो होमरहितो ग्निः आवसथ्यं औपासनाग्निः तयोर्द्वैक्यं तत्रैव कुरुतु रूपस्य शीर्षं

सुकुतुङ्गः आसीत्सुवर्षा शनास यो रिडोदरे चमसाः कर्णरंध्रेः प्राशित्रमास्ये ग्रसने ग्रहास्तु ये चर्वणं
ते भगवन्नग्निहोत्रं ३७ दीक्षानुजन्मोपसदः शिरोधरं तं प्रापणीयोदयनीयदंष्ट्रः जिह्वा प्रवर्ग्य
स्तव शीर्षकं क्रतोः सभ्यावसथ्यं चितयोसवोहिते ३८ सोमस्तुरेतः सवनान्यवस्थितिः संस्थावि
भेदास्तवसंमधातवः सत्राणिसर्वाणि शरीरसंधिस्त्वं सर्वयज्ञं कतुरिष्टबंधनः ३९

शिरः चितयदृष्टिकाचयनानि पंच असवः प्राणः ३८ प्रातः सवनादीनि अवस्थिति आसनं वात्याद्यवस्थाना अग्नि
होमोत्यग्निहोमः उक्थषोडशीवाजपेयोतिरात्र आप्नोर्याम इति सप्त संस्था विभेदाः त्वङ्मासादिसप्तधातवः
सत्राणि द्वादशाहदीनि वदुयागसंघातरूपाणि असोमपायज्ञाः ससोमाः कतवः तद्रूपस्तं इष्टिर्यजन
मनुष्ठानम् तदेव बंधनं यस्य सः ३९ ॥ ५५

तत्रापि अंभसि गदामुद्यम्यागच्छंतं रुंधानं प्रतिघ्नंतं न सह्यः सह नार्हो विक्रमो यस्य तं देत्यं सुनाभं चक्रं तद्वत्
 दपितस्तीक्ष्णमनुर्यस्य यद्वा मयि विद्यमाने किमिति परिभवं सहस्रं तिसुनाभेन संदीपितं तीव्रमन्युः स भगवान् सिंहो ग
 जं लीलया यथा तथा जघान गजेन्द्रो जगती कोटया विदारयन् भेरिकया यथाऽरुणं गंडतुंडो भवति तथा तस्य रक्तं नेत्रं पं
 क्तेना कितौ गंडो तुंडं च यस्य जघानेति पूर्व एव नयः ३३ प्रज्ञाय अलक्ष्य श्रुत्वा कोर्वेदिकं स्तुतं तत्सदृशैर्वाक्यैस्तुष्टुबुः

तत्रापि देत्यं गदया यतंतं सुनाभं संदीपितं तीव्रमन्युः जघान रुंधानं न सह्यं विक्रमं सलीलयेभं मृगरा
 डिवांभसि तद्रक्तं पंकां कितं गंडं तुंडो यथा मृगेन्द्रो जगती विभिंदन् ३३ तमालनीलं सितदंतं को
 ट्यात्म्या मुद्गरं तं गजलीलांगं प्रज्ञाय वक्ष्यं जलयेन वाक्यैर्विरिञ्चि मुख्या उपतस्थिरीशं ३४ अ
 यं यक्रुचुः ॥ जितं जितं ते जितं यज्ञभावनं त्रयीतनुं स्वां परिधुन्वते नमः यद्रोमगर्तेषु निलित्युरध
 रास्तस्मै नमः कारणशूकरात्मने ३५ रूपं तवैतन्ननुदृष्ट्वा तन्नां दुर्दर्शनं देवयदध्वरात्मकं च
 दं सियस्य त्वचि वहिरेमसाज्यं दशितं द्विषु चातुर्होत्रं ३६

यते

सायसैर्भाष्यते आक्रियते इति तथा त्रयीवेदमयी निलित्युः लीनप्रायाः कारणं दृष्टिबुद्धरंतेन शूकराय ३५ यज्ञा
 त्मतां प्रपंचयतः स्तुवंति रूपमित्यादि चतुर्भिः च दं सिगात्रादीनि यज्ञागभूतं च दं आद्यनुवादेन भगवद्वय
 यवता विधीयते वहिः शब्दे दीर्घाभाव आर्षः दशि चतुषि चातुर्होत्रं होत्रादिकर्म चतुष्टयं ३६

भा. न०
५९

रदंचत्वयाश्रितिदुष्करं कृतमित्याहुः कइति हेप्रभो न च त्वया कृतं भवउद्विगर्हणं उद्धरणं त्वदन्यः कः प्रदधीत स्पृह
येत् अथ वस्येत्यर्थः त्वयि पुनरसौ विस्मयो न भवति यतो विस्मये सर्वे विस्मयायस्मिन् कुतः यो भवान् अतिविस्मयश्च
त्यङ्गुतमिदं विस्मयं क्रियाविशेषणं वा ससृजे सृष्टवान् ४४ विस्मयं दर्शयंतः प्रार्थयन्ते विधुन्वतेति द्वाभ्यां सदानां

कः श्रद्धां तान्यतमस्तव प्रभोरसांगताया भुवि मुद्विगर्हणं न विस्मयो सौ त्वयि विस्मयविस्मये
यो माययेदं ससृजेति विस्मयं ४४ विधुन्वता वेदमयं निजं वपुर्जनस्तपः सत्यनिवासिनो वयं
सदा शिखोद्धतशिखोर्वुविंदुमिर्दिमृज्यमाना भृशमीशपाविताः ४५ सवेव तभ्रष्टमतिस्तवेषते
यः कर्मणां परिमपारकर्मणः यद्योगमायागुणयोगमोहितं विस्मयं समस्तं भगवन्विधेहि ४६
श्रीमंत्रे **उवाच** इत्युपस्थीयमानस्ते मुनिभिर्व्रतवादिभिः सलिलेस्वखुराकृतं उपाधत्ताविताव

शिखाभिरग्रेरुद्धताः उल्लिताः येशिवांशुर्विंदवः तैः सिच्यमानाः वयं पवित्रीकृताः ४५ निम् ४९
तव कर्मणां पारं यैरपतेः बलोकयति तां तु मिच्छतीत्यर्थः यस्य तव योगमायाया योगगुणेः सहयोगस्तेन मोहितं यतो वि
स्मयमंगलं विधेहि यथा त्वामचिंतयान्त शक्तिं त्वाभजेत्तथा नुग्रहाणेत्यर्थः ४६ उपस्थीयमानः स्वखुराकृतं
तद्वति जले पिधारणशक्त्या धानं दर्शयति अविनारदकः ४९ ॥ ५५ ॥ एमरमरमरमरमरमरम ॥ ५५

५९

पूर्वोक्तमेवंसपरिकरं कीर्तयंतः प्रणमंति नमोनम इति अखिलमंत्रादिरूपाय क्रियात्मने सामान्यव्यापाररूपाय किंच
 वैराग्यं उक्तं कर्मसाध्या सत्वशुद्धिः ततो भक्तिः ततः आत्मजयः चित्रस्यैव तेन अनुभावितं साक्षात्कृतं यज्ज्ञानं तस्मै
 एवं भक्तज्ञानप्रदाय गुरवे च ४० हे भूधर भूधरा सपर्वता वनादुदकानिर्गच्छतो गजेन्द्रस्य तदा दंतेन ४१ त्वया धृता
 भविराजत इत्युक्तं इदानीं भूमंडलेन त्वद्रूपं विराजत इत्याहुः त्रयीति अथेत्यर्थात् तरेतरे रं रूपं दंतेन धृतं यद्भूमंडलं

नमोनमस्ते खिलमंत्रदेवताद्रव्याय सर्वकृतवे क्रियात्मने वैराग्यभक्त्यात्मजयानुभावितज्ञानाय
 विद्यागुरवे नमोनमः ४० देष्टुं गकोट्याभगवं स्वयाधृता विराजते भूधरभूः स भूधरा यथा वना
 निसरतो दत्ता धृता मतंगजेन्द्रस्य संपन्नपद्मिनी ४१ त्रयीमयं रूपमिदं च शोकरं भूमंडलेनायदत्ता धृतं
 च कास्ति शृंगोदधनेन भूयसा कुलाचलं द्रुस्य यथैव विभ्रमः ४२ संस्थापयेनां जगतां सतस्युषां
 लोकाय पत्नीमसि मातरं पिता विधेम चास्येनमसा सह त्वया यस्यां स्वतेजोऽस्मि मिवारणावधाः ४३
 तेन च कास्ति शोभते शृंगेण ऊढो धृतो यो धनस्तेन भूयसा अतिमहता विभ्रमो विलासः ४२ लोकाय वासस्थानार्थं तेषां
 तीजगतां मातरं यतस्त्वं पितासि एवं सति तत्र स्थिताः संतः त्वया पित्रा सह अस्येमां त्रेनमसा विधेम नमनं करिष्यामः
 नमस्कारेण परिचरेमेति वा स्वतेजः धारणशक्त्या जिकाः मंत्रतो निमरणा विव अधानिहितवानसि ४३ ॥

नते ३

चतुर्दशे निदानं तद्वधे वक्तुमुच्यते संध्यायां कश्यपाङ्गुर्भः संभवं कामतो दितेः १ तेनैव येन भूमिरुद्धता अनुशुश्रु
मत्वे नुखात् २ मृधः युद्धं ३ साधुत्वे हेतुः यत्र यस्मात्त्वं हरेः खतारकथां पृच्छसीति मृत्योः पाशं विशातयति मो
चयतीति तथा तदेव दर्शयति यथा कथया उक्तानपदः पुत्रः ध्रुवः मुनिनारदेन अर्भक एव यदा ध्रुवाय सुनंदादिभिः

श्री **पु** **क** **उ** वाच॥ निशम्य कौषारविणोपवर्णितां हरेः कथां कारणशूकरात्मनः पुनस्स पप्रच्छ त
मुद्यतां जलिर्न चातिहृष्टो विदुरा धृतव्रतः १ **विदुर उवाच॥** तेनैव तु मुनिश्रेष्ठ हरिणाय जम्
र्तिना आदिदैत्यो हिरण्यहो हतश्च नुशुश्रु २ तस्य चोद्धतः सोऽणी स्वदंष्ट्राग्रेण लीलया दै
त्यराजस्य च व्रतं कस्माद्धेतो रभून्मृधः ३ **श्रीमन्मैत्रेय उवाच॥** साधुवीरत्वया एव भवतारकथां हरेः
यत्पृच्छसि मर्त्यानां मृत्युप्राप्तिं विशातनी ४ ययो ज्ञानपदः पुत्रो मुनिर्न गीतया भर्कः मृत्योः क
त्वेव मूर्ध्नि प्रिमारुहो हरेः पदं ५ अथानापीति हासोऽयं श्रुतो मे वर्णितः पुरा ब्रह्मणा देवदेवेन देवाना
मनुष्येण च ६

विमानमानीय तंतदास्य देहत्यागोपेक्षितः स्यादिति मत्वा मृत्या कस्मिन्नेपि देहे न त्याज्यं
किंतु सापानरुतस्य मृत्यो मूर्ध्नि पदं धत्वा विमानमारुह्य विष्णुपदमारूढः वक्ष्यतीति परीत्याभ्यर्च्य धिहस्यागं कृतं स
स्त्ययने द्विजैः इत्येव तदधिष्ठातुं विभ्रदूयं हिरण्यमयमिति ५ तयोः संग्रामे हेतुं वक्तुं इति हासं प्रसीति अनुपृच्छतां देवा

ना ब्रह्मणा वर्णित इति हासो मया श्रुतः ६

४८ कथनीयानिमायिनीमायावन्तिचरित्राण्यस्य अवयेतकस्वत्वमार्घं उशतीकर्मनीयां हृदिप्रसीदति मनसि
संतुष्यतीत्यर्थः ४९ यद्यपिसुलभाः तथापिनप्रार्थनीयारत्याह ताभिराशीभिरलं लवात्मभिः तुष्ठाभिः नचतदा
भजनस्य वैफल्यं शंकनीयमित्याह भगवद्भजनव्यतिरेकेण फलोत्तरदृष्टिं विना भजतां स्वपदप्राप्तिं स्वयमेव विधत्ते गु

सदस्यं भगवानुर्वीविष्वक्तेनः प्रजाप्रजापतिः रसायालीलयोनीतामसुन्यस्यययोहरिः ४८
यएवमेतां हरिमेधसोहरेः कथां सुभद्रां कथनीयमायिनः पृथ्वीतमत्स्या अवयेतवोशतीन
नार्दनोऽस्यामुहृदिप्रसीदति ४९ तस्मिन्प्रसन्ने सकलाशिषां प्रभो किंदुर्लभं ताभिरलं लवात्म
भिः अनन्यदृष्ट्या भजतां गुहाशयः स्वयं विधत्ते स्वगतिं परः परं ५० कोनामलोके पुरुषार्थसा
रवितपुरा कथानां भगवत्कथासुधां आपीय कणांजलिभिर्भवापहामहे विरज्येत विना नरेत
रं ५१ इति श्रीमद्भागवतमहापुराणे तृतीयस्कंधे विदुरमुनिवचनं ॥ १३ ॥ यो ह शोषा यः ॥ ५२ ॥

शयत्वादहैतुकी भक्तिं जानन् ॥ ५० ॥ अतः कोनामपुरा कथानां पूर्ववृत्तानां मध्ये कथं विदापीय विरज्येत विर
मेत् नरेतरं यं विना ॥ ५१ ॥ इति श्रीरुतयेव यो ह शोषा यः ॥ ५२ ॥ रामरामरामरामरामरामरामरामरामराम ॥

भा० त०
५१०

अयं भावः त्रयोदशानामप्यस्माकं त्वयि भावसां ये वैषम्याचरन्तवानुचितमिति १२ मोघं न भवति महीयसि त्वाह
शेम हतमे १३ प्रवृद्धानंगेन कश्मलमोहो यस्य स्ता १४ सर्वश्रमानुपादायेति तान् संध्याकासवंचनाय भार्या प्र
शंस एष प्रतिपंचभिः वृत्तः यस्याः सकाशात् १५ सर्वाश्रमानुपादायेति तान् यन्नादिदानेन कृच्छ्रेण सारयन् स्वयं

न४

रः ६

स विदित्वा तज्जातां नो भावं संतानभावनः त्रयोदशद्वान्नासां यास्ते शीलमनुवृताः १२ अ
थ मे कुरु कल्याण कामं कंजविलोचन आर्तोपसर्पिणं भूमन्मोघं हि महीयसि १३ इति तां वी
रमारीचः रूपं वदुर्भाषिणी प्रत्याहानुनयन्वाचा प्रवृद्धानंगं कश्मलां १४ एष ते हं विधास्या
मिप्रियं भीरुयदिच्छसि तस्याः कामं कंजः कुर्यात्सिद्धिस्तैव वरिणी यतः १५ सर्वाश्रमानुपादा
यस्वाश्रमेण कलत्रवान् वसन्तार्यवमत्येति जलजानैर्यथार्थवः १६ यामादुरात्मनो हृदं श्रेय
स्वामस्य मानिनी यस्यां स्वधुरमध्यस्य पुमांश्चरति विज्व १७ यामाश्रित्येन्द्रिया राती न दुर्जया
नितराश्रमेः वयं जयेमहेलाभिर्दसून्दुर्गपतिर्यथा १८

तरतीत्यर्थः १६ आत्मनो देहस्यार्कं कर्मसुद्धयोः महाधिकाशत्रयच्छदानां तां त्वामिति तृतीयश्लोकेन सं
वधः स्वधुरं दृष्टादृष्टकर्मभारं विज्वरः निश्चिंत्यः १७ हेलाभिलिलाभिः जयेमेति सभार्यैस्त्रिंशति प्राये

५१० एतत्तत्सतो न संपर्षतीति भावः ५१०

देवप्रश्नप्रस्तावायप्रथमं हिरण्यकशिपूत्यत्रिसंगमाह दितिरित्यादिनायावदध्यायसमाप्ति
मरीचैः पुत्रं कश्यपं हृच्छयः कामः तेनाहिता अतः संध्यायामेव कामितवती तदप्यग्निशलायां तत्रापिसमाहितं अ
ग्निर्जिह्वायस्य यजुषां यज्ञानां पतिं पुरुषं श्रीमद्गविंमु ७ कृपणां वदुभाषिणी सति वक्ष्यति तत्र एषमामिति द्वाभ्यां

दितिर्दीक्षायाणीक्षतमारीचं कश्यपं पतिं अपत्यकामाचकमे संध्यायां हृच्छया हिता ॥ इष्ट्वाग्नि
जिह्वं पयसा पुरुषं यजुषां पतिं निम्नोचत्यर्कं आसीनमग्न्यागारे समाहितं ॥ ७ ॥ **दिनिरुवाच** ॥ एषमा
तत्कृते ब्रह्म काम आत्तशरासनः दुनोति दीनां विक्रम्य रंभा भिवसतं गजः ८ तद्भवान्दक्षमा
नायां सपत्नीनां समृद्धिभिः प्रजावतीनां भद्रं ते मय्यायुक्ता मनुग्रहं ९ भर्तार्या प्रोरुमानानां
लोकानां विशते यशः पतिर्भवद्विधोयासां प्रजयाननुजायते १० पुरापिता नो भगवान्दक्षो
इहितवत्सलः कंठुणीतवरं वत्सा इत्यष्टयत्नः पृथक् ११

कार्यं भर्तरीति चतुर्भिश्च वदुभाषणं वर्ण्यते दुनोति पीडयति विक्रम्य शौर्यमाविर्भाव्य रंभा कदली ८ आयुक्तां स
र्वतो युनक्तुं सम्यक् करोतु ९ भर्तारि प्राप्नु सन्मानानां स्त्रीणां यशो लोकान् आविशते व्याप्नोति अजया पुत्ररूपेण न
जायाया भवति यदस्यां जायते पुनरिति श्रुतेः १० नोऽस्माकं पिता नोऽस्माकं पृथक् पृथक् ११ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥

भा० तृ०
६०

ननु तथापि महत्वेनादरणीयस्य स्वजनस्य वतवसर्वेक्षमेव तत्राह यस्य स्वजनादिनास्ति समत्वादी मरस्ये
श्रव्यमेवाह येन चरणेनोपविष्टं निर्मात्य वदुरतस्य त्रातेन भुक्त भोगा मज्जा मायां न नयी विभूतिं महत्प्रसा
द इत्याशास्महेव ते समा राध्यः २४ अति २५ हि सुखयागादसौ पिशाच इत्युपहासो न कार्य इत्याह हा
न्या यस्य अनवद्यं विषयाशक्तिश्च न्यश्चरितं विभित्सवः भेतुमिष्टवः २५ समीहितं अभिप्रेतं लोकशि
नयस्य लोके स्वजनः परो वानात्यादतो नो न कश्चिद्विगर्ह्यः वयं व्रतैर्यच्चरणपविष्टा मा
शास्महे जावत भुक्त भोगा २६ यस्यानवद्याचरितं मनीषिणेभ्यः त्वविद्यापटलं विविक्तवः
निरस्तसाम्यातिशयोपियत्सयं पिशाचवच्यमिचरति सतां २७ हसंतियस्याचरितं हि दु
र्भगाः स्वात्मनस्तस्या विदुषः समीहितं ये वस्तुमाल्याभरणानुलेपनैः श्वभोजनं स्वात्मतयोप
लालित २८ ब्रह्मादयो येन कृतसेतुपालायत्कोरं विष्णुमिदं च माया आज्ञा करीयस्य पिशाच
चर्या अहो विभूतश्चरितं विडंबनम् २९
तारूपं अविदांसः यद्य न विद्वानयस्मादिति तस्य सर्वस्येत्यर्थः दुर्भगानेवाह येरिति म्भुभोजनं मुनां भोजं
शरीरं स्वात्मतया अयमेवात्मेति बुद्ध्या २६ अहो अतर्क्यतस्याचरणमित्याह ब्रह्मादयो येन कृतान्तेतूनस्व
स्वाधिकारान्पालयति यः कारणस्य येन कृतमिदं विष्णुमाया च यस्याज्ञा करी विभूतः परमेश्वरस्य विडं

वममनुकरणमतर्कमित्यर्थः २९
६०

तां अने कोपकारकं त्वां कात्स्न्येन अनुकर्तुं प्रत्युपकारैस्त्वत्सदृशी भवितुं न प्रभवः न समर्थाः ये चान्ये गुणगृध्रवः सु
 एप्रियास्तेपिनसमर्थाः संपूर्णेनाप्यायुषा वाशब्दाज्जनांतरैरपिन प्रभवः इत्युक्तं भवति १९ यद्यपि त्वदनुकरणं
 शक्यं प्रजात्येव त्रयोपत्येनातिवोचंति न निन्दन्ति प्रतिपालय प्रतीक्षस्व २० निन्दानगरायंती भीषय माणः श्रीरुदम
 नुबर्णयति एषेति सप्रभिः घोराणामेषावेलाखयं च घोरदर्शना २१ भूतपर्वद्विः भूतगणैः २२ तर्हितसंमुखत्वमात्रं

नवयं प्रभवं स्तां त्वामनुकर्तुं गृहे श्वरि अप्यायुषा वा कात्स्न्येन ये चान्ये गुणगृध्रवः १९ अथापि
 काममेतत्ते प्रजात्येकरवाण्यलं यथा मानातिवोचंति मुदूर्तं प्रतिपालय २० एषा घोरतमावे
 ला घोराणां घोरदर्शना चरंतियस्यां भूतानि भूतेशानुचराणि ह २१ एतस्यां साध्विसंध्यायां
 भगवान्भूतभावनः परीतो भूतपर्वद्विर्वेषेणाटति भूतगट २२ श्मशानचक्रानिलधूलिधूम्र
 विकीर्णविद्योतजटाकलापः भस्मावगुंठामलरुक्मदेहो देवस्त्रिभिः पश्यति देवरसे २३

वर्जनीयमिति चेत्तत्राह श्मशानेयश्चक्रानिलः वातमंडलीतस्मिन् याधूलिस्तयाधूम्रः विकीर्णो विक्षिप्तः विद्योतो
 द्युतिमान्जटाकलापो यस्य भस्मनावगुंठः प्रावृतः अमलरुक्मदेहो यस्य स देवः त्रिभिः सोमाकाग्निनेत्रैः पश्यती
 तस्योत्तरश्लोकत्रयेण्यनुषंगः एकस्य जामातारः परस्परं भ्रातरो व्यवक्रियन्ते अतो मम भ्राता असौ तव देवर इति लज्जा

प्रकृतम् २३

स्वसर्गस्य स्वसंतानस्य आशिषं शुभं लोकं लोकद्वयाहं संध्यायां यो नियमः स निवृत्तौ यस्य ३५ ते आत्मनश्चित्तस्य
प्रायत्नादप्युचित्वा तनोदुर्त्तिकादोषात् संध्यारूपात् उत अपि मम निदेशस्याज्ञाया अतिचारेण अतिक्रमेण
देवानां रुद्रानुचराणां तैश्च तन्निदं दुमिः जावराधमौ पुत्रा पसदौ हेचंडिकोपते ३६ हन्यमानानां शतपर्वधुक् वज्र

श्री वे उ च स्वसर्गस्याशिषं लोकमाशासानां प्रवेपती निवृत्तसंध्यानियमो भार्या माह प्रजा
पतिः ३५ क प वा अप्रायत्नादात्मनस्ते दोषानोदुर्त्तिकादुत मनिदेशातिचारेण
देवानां चैव हे लनात् भविष्यत्तवा भद्राम भद्रं जावराधमौ लोकं सपात्तां स्त्रीश्चंडिमुद्रा कं
दयिष्यतः ३६ प्राणिनां हन्यमानां दीनानां सकृतागसां स्त्रीणां निगृह्यमाणानां कोपितेषु महा
त्तं सु तदा विष्णुश्चरः क्रुद्धो भगवां लोकभावनः हनिष्यत्यवतीर्या भुयथा द्रीच्छतपर्वधुक् ३७
दि रु च वधं भगवता साक्षात्सुनाभोदारवाकुना आशासे पुत्रयोर्मह्यं माकुं हा हा स्मरणात्प्रभो
३८ न व्रह्मदंडदग्धस्य न भूतभयदस्य च नारकाश्चानुगच्छन्ति यां यो यो निमसौ गतः ३९

धरदंडः ३७ सुनाभे नोदारे वाकुर्यस्य मह्यं मम कोपिते धित्युक्तत्वात् शंकितचित्तासति प्रार्थयते ब्राह्मणान्मा
भूदिति ३८ नारका अपि तथायां यो निमसौ गतो भवति तत्रस्थाश्च नानुगच्छन्ति कृपां न कुर्वन्ति ३९ ॥ ५९

मर्जानिरूपकेण एवं संविदितेनापितेपिसति वृषलीववेश्येव २८ विकर्मणिनिषिद्धेदिष्टायदेववरूपायेभ्यश्च उपवि
वेशेति सैषु नलक्ष्मणे २९ उपस्पृश्य स्नात्वा गर्भशिववाचं विरजं ज्योतिर्ध्यायन् सनातनं ब्रह्मगायत्री प्रणवं वा जज्ञाप ३०
कर्मावधेन कर्मदोषेण ३१ न अत्र वधात् माहं बित्यर्थः वधशंकावीजमाह रुद्र इति अंहं सं अंहः अपराधं अकरवं क

श्रीमंत्रेय उवाच ॥ सैवं संविदिते भर्तृमन्मथो नमथितेन्द्रिया जग्राह वा सो ब्रह्मर्षे वृषलीव गतत्रणा २८ सवि
दित्वाथ भार्यायास्तं निर्वधं विकर्मणि नत्वा दिष्टाय रहसितया शोप विवेश २९ अथोपस्पृश्य सलिलं
प्राणनायम्यवागतः ध्यायन् जज्ञाप विरजं ब्रह्म ज्योतिः सनातनं ३० दितिस्तु व्रीडिता तेन कर्मावधेन
भारत उपसंगम्य विप्रर्षि मधो मुखमभाषत ॥ ३१ ॥ दिति रुवाच ॥ नमो गर्भसि मंत्रं ब्रह्म भूतानामृषभो
वधीत् रुद्रः पतिर्हि भूतानां यस्याकरवमं हसं ॥ ३२ ॥ नमो रुद्राय महते देवा योग्राय मीढुषे शिवाय न
स्तदंशाय धृतदंशय मन्यवे ३३ सनः प्रसीदतां मामो भगवानुर्वेनुग्रहः व्याधस्याप्यनुकंप्यानां स्त्रीणां
तवत्यस्मि ३२ रुद्रदुःखं तत्तद्वा वयतीति रुद्रः तस्मै उवाच अनतिलं ध्याय मीढुषे संकामेषु देवः सतीपतिः ३४
फलसेवनकर्त्रे निष्कामेषु शिवाय वस्तुतो न्यस्तदंशाय दुष्टेषु धृतदंशाय संहारिमन्यवे ३३ मामो भगिनी भर्ता
उरु अनुग्रहो यस्य व्याधस्य निर्दयस्यापि सतीपतिरित्यने स्त्रीणां स्वभावं स्वयमपि ते तीस्त्ववयति ३४

भा० तः
६२

तः

महाभागवतत्वमाह अतंपट इति शीलधरः सुस्वभावः गुणानां धैर्योदीनामाकरो जन्मभूमिः परेषां समृद्धादृष्टः
परेषु दुःखितेषु सत्सु न भूतो जातः शत्रुर्यस्य निदाघभवंतापंचंद्रो यथा हरति एवं जगतः शोकहर्ता भविष्यति ४२ अपरि
छिन्नदृष्टित्वमाह अंतरिति स्वपुरुषाणामिष्टया पुनः पुनर्गृहीतानिरूपाख्येन श्रीरेवललनासुंदरी तस्याः लामं मंडनं द्र

अतंपटः शीलधरो गुणकरो दृष्टः परार्थाव्यथितो दुःखितेषु **अभूतशत्रुर्जगतः शोकहर्ता नै**
दाधिकं तापमिदो राजः ४२ अतर्वहिष्मामललमवुनत्रं स्वपुरुषे शत्रुगृहीतरूपं **पौत्रस्तव श्री**
ललनालनामंदष्टासुरकुंडलमंडितोननं ४३ श्रीमंत्रे **यउवाच ॥** श्रुत्वा भागवतं पौत्रममोदतदि
तिर्भृशं पुत्रयोश्च वधं कस्माद्विदितासीन्महामनाः **४४** इति श्रीमद्भागवते महापुराणे **तृतीयस्क**
धेविदुर्मैत्रेयसंवादे दितिगर्भाधाने चतुर्दशोऽध्यायः १४ श्रीमंत्रे **यउवाच ॥** प्राजापत्यं हितत्रेजः परतेजो
हनंति इतिः दधारवर्षाणि शतं शंकमाना सुरार्हनात् **१५**

सहयुद्धेन मरणे पुत्रयोः सत्कीर्तिः महतिश्च भवेदिति **४४** इति श्री **तृतीये चतुर्दशः १४** हतप्रभैः सुरैः पृष्टः प्राह पंच
दशे विधिः तद्दीजं विप्रश्नादि वैकुण्ठे विष्णुभृत्ययोः तदेवं देवानां ब्रह्मणश्च संवादप्रस्तावमक्रेदानीं ते संवादवक्तुं
आह प्राजापत्यं काश्यपं तेजोवीर्यं परेषां तेजोहंतीति तथा आर्षः स्वयुत्राभ्यां करिष्याते यत्सुराणां अहंनपीडनं

तस्माच्छकस्मान् ९

६२

कुतोयोः पराधस्तेन शोकः ततो नुतापस्तेन प्रत्यवमर्शनात् युक्ता युक्तविचारात् भगवति दुरो भवे श्रीरुद्रेण तेऽपंचभिः
कारणैः पुत्रस्य हिरण्यकशिपोः पुत्राणां मध्ये एकः सतां सतो भविष्यति ४० तमेव वरं यति गां त्यतीति सद्धिः पंचभिः समं
सहस्रं दृष्ट्वा हीनवरं हेमयथा योगेर्दादिभिरुपायैः शोधयेत् तथा यस्य शीलं स्वभावं अनुगतं प्राप्नुनिर्वैरादिभिः योगैरा
त्मानं भावयिष्यति शोधयिष्यति ३ विश्वप्रसादे हेतुः यदात्मकस्वदेक आत्मसी यस्यानन्यया भगवान्ने

कण्ठपत्रवाच ॥ कृतशोकानुतापेन सद्यः प्रत्यवमर्शनात् भगवत्पुरुमानाच्च भवे मय्यपि चादरात्
पुत्रस्यैव तु पुत्राणां भवितैकः सतां मतः ४० गां त्यतिप्रदशः शुद्धं भगवद्यशसासमं योगैर्हेमेव दुर्व
रं भावयिष्यति साधवः निर्वैरादिभिरात्मानं यच्छीलमनुवर्तितुं ३ यत्प्रसादादिदं विश्वं प्रसीदति य
दात्मकं सत्त्वं भगवान्प्रसूतेन न्ययादृष्टा ३ सर्वैर्महाभागवतो महात्मा महानुभावो मतांम
दिष्टः प्रवृद्धभक्त्या ह्यनुभाविताशये निवेश्य वैकुण्ठमिमं विहास्यति ४१

वसत्यत्रत्येवं भक्तायादृष्टा तोष्यते तोषं प्राप्य
ते ३ तत्र हेतुः सवा इति महात्मा अपरिच्छिन्नदृष्टिः महानुभावः महतामपि मध्येमदिष्टः अतिशयेन महा
न प्रवृद्धाभक्त्यानुभाविते संशोधिते चित्ते वैकुण्ठं हरिं निवेश्य देहाद्यभिमानं त्यज्यति ४२ राम राम राम ॥ ४३

अन्ये तु नित्यं कर्मलेशिन इत्याहुः यस्येति तन्त्यादाम्ना आयत्ता अधीनाः मुख्याय नियंत्रे प्राणरूपा येति वा तथा च श्रुतिः
तस्य वाक्कंतिर्नामानि दामानीत्यादि ७ तमसा अहोरात्रविभागाभावेन तु प्राणिकर्मण्येषा आपन्नान् आपन्नता
न अस्मान् ८ आपत्कारणमाहुः एष गर्भः तस्य विशेषणं अपितं निहितं काश्यपमोजोवीर्यं दिशस्तिमिरय

यस्य वाचाः प्रज्ञाः सर्वा गवस्तं ये वयं त्रिताः हरंति वलिमायतास्तस्मै मुख्याय ते नमः ९ सत्वं विध
त्संभ्रमन् लोकानां तु प्रकर्मणा अद्भुतयया दृष्ट्या आपन्नान् हंसीक्षितुं ८ एष देवदिते गर्भ
आजः काश्यपमपितं दिशस्तिमिरय सर्वो वर्द्धते निरिवैधसि १० श्रीमन्वेद्य उवाच ॥ स प्रहस्य महावा
हो भगवांश्चक्षुर्गोचरः प्रत्याचष्टात्मभूदेवान् श्रीण न रुचिरया गिरा ॥ १० ॥ श्रीवल्मेका उवाच ॥ मानसो मे
सुता युष्मत्पूर्वजाः सनकादयः चैरुर्विहाय सा लोकांस्तैकेषु विगतस्पृहाः ११ त एकदा भगवतो
वैकुण्ठस्यामलोत्तमः ययुर्वैकुण्ठं निलयं सर्वलोकनस्कृतं १२ वसंतियत्र पुरुषाः सर्वे वैकुण्ठमूर्त
यः योऽनिमित्तनिमित्तेन धर्मेणाराधयन् हरिं १३

तमो व्याप्राकुर्वन् १४ दितेः कुचेष्टितं तात्वा प्रहस्य देवानां येषां दाविज्ञा विवाक्यानि तेषां गोचरे विषयभूतप्रत्यभाषत १५
युष्मात्सकाशात्पूर्वजाः ११ वैकुण्ठं वा लोकां ययुः १२ तं वलयति वसंतीत्यादि द्वादशभिः वैकुण्ठस्य हरेरिव मूर्
त्तयेषां ते निमित्तफलं न निमित्तं प्रवर्तकं यस्मिन् निष्कामेण धर्मेणेत्यर्थः आराधयन् आराधितवन्तः १३ ॥

तेन गर्भतेजसा हतालोके निरस्तसूर्यादिप्रकाशे हतौजसः हतप्रभावाः ध्वांतेन व्यतिकरं संकरं २ वेत्यजानासियन्तातो वयं
व्यग्राभीताः अव्यक्तं अज्ञातं न स्पष्टं वर्त्मज्ञानं प्रजरो यस्य ३ ब्रह्माणं परमेश्वरत्वेन स्तुवंतः प्रार्थयन्ते देवेति सप्तभिः
लोकनाथानां शिखामणौ भाववित् अभिप्रायसोसि केनभिप्रायेण दितेर्गर्भो वर्द्धत इति जानासीत्यर्थः ४ विज्ञानं वीर्यं व
लयस्य इदं ब्रह्म देहमुपेयुषे प्राप्नुवते गृहीतो गुणभेदरजोगुणो येन व्यक्तस्य प्रपञ्चस्य योनये कारणाय न व्यक्ता केन

लोके तेन हतालोके लोकपाला हतौजसः न्यवेदयन् विस्वसृजे ध्वांतं व्यतिकरं दिशां २ तम एत
दिभो वेत्यसंविनायक्यं भृशं न ह्यव्यक्तं भगवतः कालेनास्पृष्टवर्त्मनः ३ देवदेव जगद्धातलोकना
थ शिखामणौ परेषामपरेषां त्वं भूतानामसि भाववित् ४ नमो विज्ञानवीर्याय माययेदमुपेयुषे गृही
तगुणभेदाय नमस्ते व्यक्तयो नये ५ ये त्वानयेन भावेन भावयन्त्यात्मभावनं आत्मनि प्रातभुवनं परं स
दसदात्मकं तेषां सुपक्वयोगानां जितश्चासंद्रियात्मनां त्वद्युष्मत्प्रसादानां न कुतश्चित्तराभवः ६

विप्रमारेण विज्ञाता यो निर्धृतेति वा ५ सकामतया प्रतितरणं दुःखमनुभवंतो निष्कामभक्तान् स्तुवंति आदुर्दभ्यां येत्वा
त्वा अन्येन निष्कामेण भावेन भक्त्या ध्यायन्ति आत्मनो जीवान् भावयन्तीति तथा स्वस्मिन् प्राता निगृथितानि भुवनानि येन
चेतना चेतनप्रपञ्चकारणमित्यर्थः तत्र हेतुः सदसदात्मकं कार्यकारणरूपं वस्तु वस्तुतस्तान्मापरं जितः चासंद्रियात्मा
आत्मा मनश्च येः अतः सुपक्वयोगः अतएव प्राप्नोयुष्मत्प्रसादो यैः तेषां ६

भा० त०
६४

मंदारपरिजातासुरतकविशेषी कुरवस्तिलकवृक्षः उत्पलं रात्रविकाशि अंबुजं दिनविकाशि नागो नागकेशरः
रताः सुमनसः पुष्पजातयः सुगंधा अपितुलसिका भरणेन श्रीहरिणा तुलस्या गंधेनाऽर्चिते सति यस्मिन् वने
तस्यास्तपोवदुमानयंति अनेन तत्रत्यागुलगाहिण एव न तु मत्सरिण इत्युक्तं एवं भूतं वनं यत्र तद्वैकुण्ठं यदुरि

मंदारकुंदकुरवोत्पलचंपकार्णपुन्नागनागवकुलांबुजपरिजाताः गंधेर्चिते तुलसिका
भरणेन तस्यायस्मिन् तपः सुमनसो वदुमानयंति १८ तत्संकुलं हरिपदानतिमात्रदृष्टेर्वै
दूर्यमारकतहेममयैर्वितानैः येषां वहकटितटाः सितशोभिमुखः रुक्मात्मनो नरजश्रा
दधुरुत्सयाद्यैः १९

निपूर्वेणान्वयः १८ पुनर्वैकुण्ठमेव विप्रिनष्टि तत्संकुलं व्याप्तं भवति कैः हरिपदयोरनतिः प्रणामस्तावन्मा
त्रेण दृष्टैर्भक्तानां विमानैः न कर्मोदिप्राप्यैः वैदूर्यमारकतैर्हेममयैश्च विमानैः वहंतिकटितटानियासां स्मि
तशोभिनिमुखानियासां ता अपि क्लृप्ता आत्मा येषां रजःकामं उत्सयाद्यैः परिहृतादिभिः न आदधुः न जन

यामासुः १९
६४

शरद्वर्गोचरः वेदांतेकवेद्यः विरजं सत्वं मूर्तिविष्टभ्यधत्वा रघोधर्ममूर्तिः स्वानां स्वान् १४ तत्रत्यं वनं विशिनष्टि यत्रेति च
तुभिः सर्वेष्वपुत्रपुत्रीपुष्पादिसंपद्येषांतेः १५ चरितानि चरित्राणि भर्तुः प्रभोः अनुविकसंत्यः मधुमकरंदः तद्युक्तामा
धयो वासंत्योलताः यद्यनुविकसन्मधवः प्रसरन्मकरंदाः माधवी मधुकालीनाः समनसः तासां गंधेन खंडिता

यत्र चाद्यः पुमानास्ते भगवांश्चरद्वर्गोचरः सत्वं विष्टभ्यधत्वा विरजं स्वानां नो मृडयन् रघुः १४ य
त्र नैश्वर्यसं नाम वनं कामदुघैर्दुमैः सर्वर्तुश्रीभिर्विभ्राजत्केवल्यमिव मूर्तिमते १५ वैमा
निकाः सललनाश्चरितानि शशङ्कायंति यत्र शमलक्षपणानि भर्तुः अंतर्जले नुविकसन्मधु
माधवीनां गंधेन खंडितधियोऽपि निलक्षिपंतः १६ पारावतान्यभूतसारसचक्रवाकद्वान्
हंसशुकतित्रिविहिंगयः कोलाहलो विरमते विरमात्रमुच्चैर्भृगाधिपैर्हरिकथामिव
गायमाने १७

विद्विताधीर्येषां ते पितृद्वंधप्रापकं अनिलक्षिपंतः तंतिरस्कुर्वन्तो गायन्ति अनेन भगवत्पार्षदानां निरतिशयवि
षयसुखेऽपि भजनानंदसक्तिर्दर्शिता १६ अन्यभूताः कोकिलाः दास्यहास्यतकाः अचिरमात्रं क्षणमात्रं विरमं
ति अनेन तत्रत्यपक्षिणामपि हरिकथाश्रवणादिपरमानंदोदश्रितः १७

भा० त०
६५

पुनः कथं भूतं तत्र यद्वैकुण्ठं न व्रजंति के ये कुकथाः शृण्वन्ति कास्ताः अथ भिन्नसीत्यथ भिन्नस्य हरेः रचनास्य
ष्टादिलीलातस्यानुवादादन्यविषया अर्थकामादिवातामिति भ्रशिका सेषामव्रजने हेतुः यास्तु हतभागेन
रेः श्रुताः सत्यः तांस्तान् श्रोतुन् अशरणेषु निरप्रयेषु तमः सुनरकेषु क्षिपन्ति हन्त खेदे कथं भूताः आतः सारः श्रोतुः

यन्त्र व्रजं त्यथ भिदोरचनानुवादाच्छृण्वन्ति येन विषयाः कुकथामतिघ्नीः यास्तु श्रुता
हतभगौर्दभिरातसारांस्तान् क्षिपन्त्यशरणेषु तमः सुहन्त २२ ये भ्यर्थिता मपि च नो न
गतिं प्रपन्ना ज्ञानं च तत्त्वविषयं सह धर्मयत्र नाराधनं भगवतो वितरन्त्यमुष्य संमोहिता वि
ततया वतमाययान्ते २३

रागपुण्यं ध्यामिस्ताः २२ प्रसंगात्तान् शोचति नोऽस्माभिर्ब्रह्मादिभिरप्यभ्यर्थिता नृगतिं मनुष्यजातिं प्रपन्नाः
प्राप्ताः संतोपि हरेराधनं न कुर्वन्ति कीदृशी गतिं यत्र यस्याधर्मसहितं तत्त्वज्ञानं भवति तदुभयसाधकत्वा
त्तेऽप्येते मनुष्यभगवतो वित्ततयामाययान्नुसंमोहिताः वतेति खेदे यदि वैवं संबंधः न केवलं त एव व्रजं
ति किंतु ये भगवदाराधनं न कुर्वन्ति तेषां मायामोहितत्वादिति २३ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥

६५

श्रीः लक्ष्मीः रूपिणी मनोहरमूर्तिधारिणी सती श्रीहरेः सदनसंमार्जनं कुर्वती वयस्मिन् लोके संलक्ष्यते चरणविं
दकण्यती नूपुरेण शय्यती विमुक्तो दोषश्चाचल्यया यदा मुक्तेन दोषाप्रसारितेन बाहुना कीदृशे सदनस्फटि
कमयानि कुट्टानियस्मिन् मध्ये मध्ये च शोभायै सुपेत्तं संयुक्तं हेमं यस्मिन् यस्या अनुग्रहेण श्रीरनुग्रहं करोति तद्
यमन्येषां व्रसादीनां यथैतः सा अयं भावः यद्यपि तत्र राजो नास्तेव तथा स्वर्गपट्टिकावच्छिन्नभित्तिभागेषु बहु

श्रीरूपिणी कण्यती चरणविंदंती लोकां वुजेन हरि सदनं निमुक्तदोषा संलक्ष्यते स्फटि
ककुट्टा उपेत हेमसंमार्जती वयं दनुग्रहणेऽन्ययत्नः २० वापीषु विद्रुमतटा समलाम्
तासु प्रेष्यान्वितानि जवने तुलसीभिरीषां अभ्यर्च्यती स्वलकमुन्नसमीक्ष्य वक्रमुच्छेपि
ते भगवते त्यमतां गच्छी २१

धाप्रतिविंविता सती लोकां वुजं भ्रामयंती विनयभक्तीभ्यां तथा लक्ष्यते इति २० अंगहेदेवाः यद्यस्मिन् लो
के श्रीरेवं अमल अमंस्तमेने किं कुर्वती विद्रुममयानि तटानियासां अमला अमृततुल्या आपोयासां तासु
वापीषु निजवने लक्ष्मीवने लक्ष्मीवने परिचारिकाभिरन्विता तुलसीभिः श्रीविलुपूजयंती तदा उदके प्रति
विंवितं शोममालकयुक्तं उत्कृष्टनासिकायुक्तं च त्ववक्रं वीक्ष्य भगवता उच्छेपितं चुंवितं नित्यमन्वते अनेन
लक्ष्म्या अपिसौ भाग्यसुखं भगवदनुग्रहेणैवेति द्योतितम् २१

भा० तृ०
६६

तस्मिन्नेकुंठेषुषट्कक्षाः प्रकारद्वाराणि असज्जमानाः भगवद्दर्शने कंठया तत्र दद्भुतं दर्शने आसक्तिमुकु
वीणाः द्वारपालो देवावपश्यन् समानं वयेययोः गृहीते गदेयोभ्यां परार्द्धैः केयूरदिभिर्विटंकैः सुदुरेवेषोय
योः तावेव वर्णयति मन्त्राद्विरेफायस्यां तयावनमालयानि वीतौ कंठं लं विन्या अलंकृतौ असिताः नीलाः च

तस्मिन् नतीत्यमुनयः षडसज्जमानाः कक्षाः समानवयसावथसप्रमायां देवावचक्षत
गृहीतगदोपरार्द्धैः केयूरकुंडलकीरिटविटंकवेषो मन्त्राद्विरेफवनमालिकयानि वीतौ वि
न्यस्तयासितचतुष्टयवाकुसुमयो वक्रं भ्रुवाकुटिलया स्फुटनिर्गमाभ्यां रक्तेक्षणेन च म
नाग्रभसदधानो ३६ द्वायेतयोर्निर्विषुर्मिषतो रष्ट्रार्वायथा पुरटवन्त्रकपाटिका
याः सर्वत्रतेऽविषमयामुनयः स्वदृष्ट्याये संचरंत्यविहता विगताभि शंकाः २० ॥ ३३

तुष्टये चतुःसंख्याकावाहवस्तेषां मध्ये विन्यस्तया वक्रं मनाग्रभसं किंचित्क्षुब्धं दधानो फुटौ उत्फुल्लौ निर्ग
मोऽस्य मार्गो नासापुटेताभ्यां २६ एतयोर्मिषतोः पश्यतोस्तावनादृत्याष्ट्रैर्वयथापूर्वाः षट्द्वाराः पुरटालं क
तवज्जमयः कपाटिकायास्तुताः यथाविविमुस्तथा सप्रमायामपि द्वारितविविमुः अप्रवेशहेतुः सर्वत्रते अवहिताः
अनिवारिताः संचरन्ति निःशंकत्वे हेतुः विषमया स्वदृष्ट्येति २७ ॥

६६

पुनः कथं भूतं यच्च न उपरिस्थितं व्रजंति केचन निमिषां देवानामपमः श्रेष्ठो हरिः तस्यानुवृत्त्या दूरेयमोयेषां यद्वा दू-
रीकृत्य मनियमाः पाठांतरे दूरे हमा इति पाठे दूरीकृतं हंकार इत्यर्थः स्पृहणीयं करुण दिशीलं येषां किंच भर्तुः हरेः
यत्सुयशः तस्य मिथः कथनं योऽनुरागस्तेन वै क्लृप्तं वै क्लृप्तं तेन वाष्पकला तथा सह पुलकीकृतं मंगं येषां यद्वा नः उ-
परीति व्रजतां विशेषणं निरहंकारत्वाद् समतोपि ये धिकास्तं यद् व्रजंतीत्यर्थः २४ तत्तदा तदपूर्वं विकृतं श्रेयो

यच्च व्रजंत्यनिमिषामपमभानुवृत्त्या दूरेयमाह्युपरिनः स्पृहणीयशीलाः भर्तुः
मिथः सुयशसः कथनानुरागवै क्लृप्तं वाष्पकलया पुलकीकृता गाः २४ त-
द्विषगुर्वधिकृतं भुवनैकवचं दिव्यं विचित्रं विधुताग्यविमानशोचिः आपुः परां
मुदमपूर्वमुपेत्य योगमाया बलेन मुनयस्तदर्थो विकृतं २५

अनंतरमुपेत्य मुनयः परामुत्कृष्टं मुदमायुः अपूर्वत्वे हेतवः विषगुरुण हरिणा अधिकृतं अधिष्ठितं भुव-
मानामेकमेव वचं दिव्यमलौकिकं विचित्रं विबुधाग्याणां विमानानि येषां शोचिर्दीप्तिर्यस्मिन् योगमाया
बलेनेति अष्टांगयोगप्रभावेनोपेत्य परमेश्वरे तु योगमायेति विष्णुक्तिविलास इति द्रष्टव्यं २५ ॥ ५५ ॥

भा० त०
६७

भवशंकावीजं भेदः सचकस्याप्यस्मिन्नास्ति दयादुः नहीति समस्तं विष्णुं कुक्षौ यस्य यत्र यदा भवति धीरा विद्वांस आत्मने
ऽन्तरं भेदं न पश्यन्ति किं त्वस्मिन् परात्मा न संतर्ह्यंतं पश्यन्ति महाकाशे घटा काशमिव तदा यथा न्यस्य राजा देरुदरं भेदि
उदरं भेदयुक्तं भयं भवति तथा त्रैलोक्यं हरेः तादृगभयं यतः येन कारणेन सुरवेषधारिणो यवयोर्विशेषेणेत्यादितं त
किं किंचिदित्यर्थः ३१ तत्र स्मादमुष्यैकुं वनायस्य भूत्याभ्यां वायुवाभ्यां प्रकृष्टं भद्रं भद्रमेव कर्तुं इह अस्मिन् पराधे
यद्युक्तं तद्धीमहीति चिंतयेम तदेवाहुः अंतरस्य भावः सत्ता तद्दर्शनेन भेददर्शनेन इति वैकुंठलोकात् व्रजंतः यत्र

न ह्यंतरं भगवतीह समस्तकुक्षौ वात्मानमात्मनि न भोन भसीव धीराः पश्यन्ति यत्र युवयोः सुरलि
गिनो किं बुत्पादितं दुरभेदिभयं यतोऽस्य ३१ तद्धाममुष्य परमस्य विकुं वभर्तुः कर्तुं प्रकृष्टमिह
धीमहि मद्धीभ्यां लोकानि तो व्रजंतं मंतरभावदृष्ट्या पापीयसस्त्रय इमे रिपवोऽस्य यत्र ३२ ते
षामि तमुभाववधार्य घोरं तं ब्रह्मदंडमनिवारणमस्त्रपूगेः सद्यो हरेरनुचरा वुरु विभ्यतस्त
तीरि
त्यादग्रहावपवतामतिकातरेण ३३

येषु लोकेषु अस्य पापीयसाः तंतरभावदृष्टिरेकामक्रोधस्तथा लोभ इति गीतोक्तास्त्रयोरिपवो भवंति पापीयसालोका
निति वा ३२ इति तेषां मारितं भाषणं घोरं भवधार्यं तं च ब्रह्मसायमवधार्यं तं चास्त्रसमूहैरप्यनिर्वीर्यं भवधार्यं हरेरनु
चरैः अतिकातरेण भयेन तस्यादग्रहं कुर्वतो दंडवदयततां कथं भूतस्य हरेः एवं भूतेभ्यो मुनिभ्यः ताभ्यामपि उरु
अधिकं विभ्यतः भयं भावयंतः ३३

६७

वातरसनान्नगान् वृक्षान् अपि पंचवर्षवालकवत्प्रतीयमानान् चकार दाश्याच असवलयान् निवारितवन्तौ नतस्वलन
मर्हतीति तथा ताभ्यां अहो अत्रापि धाष्ट्यामित्येव तेषां तेजोविहस्य भगवतो ब्रह्मण्यदेवस्य प्रतिकूलं शीलं ययोः २८ हरेर्द्वार
पालाभ्यां देवेषु पश्यत्सु वाय्पमाणस्तमुनयः कोवाश्यादिश्लोकत्रयी ऊचुः सह तमः श्रीहरिस्तस्य दिदृक्षे तं दर्शने
छातस्य भंगे सति कामस्यानुजः क्रोधस्तेन सहसा अकस्मादेव उपप्लुतानि ह्युभितान्यही शिथेषां ते सुषुपूज्यतमा

तां वीक्ष्य वातरसनां शत्रुः कुमारान् वृक्षान् दशार्धवयसो विदितात्मतत्वात् वेत्नेण चास्वलय
तामनर्दहणं स्तोतेजोविहस्य भगवत्प्रतिकूलशीलो २८ ताभ्यामिषत्स्वनिमिषेषु निषिध्यमा
नाः सह तमाद्यपि हरेः प्रतिद्वारणभ्यां ऊचुः सह तमदिदृक्षत भंग ईषत्कामानुजेन सहसा त
उपप्लुताक्षाः २९ मुनय ऊचुः कोवाश्यादेत्य भगवत्परिचर्य योच्चैस्तद्धर्मिणां निवसतां विषम
सभावः तस्मिन् प्रशस्तपुरुषे गतविग्रहे वां कोवात्मवत्कुहकयोः परिशंकनीयः ३०

अपीति निषेधान् हत्वे वा हेतुः २९ उच्चैर्महत्या भगवत्परिचर्यया यत्राप्यरहवे कुर्वन्निवसतां भगवद्धर्मिणां समदर्शिनं मध्ये
वायुवयोरिव कोयविषमसम्भावः कैश्चित्प्रवेष्टव्यं कश्चिन्नेवंभूतः ननु स्वामितो रक्षाधी द्वारपालयोरेषां स्वभावो गुण एवेति
चेदत आह तस्मिन्निनि कुहकयोः कपटयोः आत्मवत्स्वदृष्टान्तेन यथा आवां कपटयोः तथा अन्योपि कश्चित्कपटः प्र
वेक्ष्यतीति अयं भावः न ह्यत्र भगवद्भक्तं विना कश्चिदागच्छति न चेच्चरे प्रशस्तत्वाद् विद्यमानविशेषे यमाशका अतोयु

तां केवलं धर्तुं वेति ३०

भा० तृ०
६८

कृत्स्नस्य हारपालमुनिवृन्दस्य प्रसादिसुमुखं स्पृहणीयानां धामस्थानं स्नेहवर्लोककलयासप्रेमकटाक्षेण हृदिसंस्पृ-
शं सुखयन्तं त्रैलोक्यविवक्षापेक्षैस्तत्पल्लोकपर्वतसर्गः तस्य चूडामणिवस्थितं स्वधिस्य वैकुण्ठं सुभगयन्तं
शोभयन्तं ३ पृथुनितं वज्रप्रयत्नेन विद्यते यस्य तस्य पीताम्बुके अलिभिर्नादितया वनमालया च युक्तं सुभगयन्तं
मिति पूर्वैरेव वा संबन्धः वल्गुप्रकोष्ठेषु वलयानियस्य गरुडस्य स्कन्धे विन्यस्त एको हस्तो येन इतरेणान्येन

कृत्स्नप्रसादसुमुखं स्पृहणीयधामस्नेहावर्लोककलया हृदिसंस्पृशं श्यामे पृथावुरसिशो-
भितया श्रिया स्वश्रुडामणिं सुभगयन्तमिवात्मधिस्य ३ पीताम्बुके पृथुनितं विनिविस्फु-
रन्त्याकां च्यालिभिर्विहृतयो वनमालया च वल्गुप्रकोष्ठेषु वलयविनतासुतांसे विन्यस्त
हस्तमितरेण धुनानमव्रुं ३ विद्युत्क्षिपन्मकरकुण्डलमण्डनाहंगडस्य लान्नसमुखं म-
णिमकिरीटं दोर्दण्डपण्डुविवरे हरता परार्द्धहारेण कंधरगतेन वकीस्तुभेन ४

अव्रुंधुनानं भ्रामयन्तं विन्यस्येति पाठे वल्गुवत्यादिहस्तस्य विशेषणं ३ स्वकांत्या विद्युत्क्षिपन्ती ये मकराकारे कुण्डले
तयोर्मण्डनस्य लेयस्मिन् तच्च तदुन्नसंचमुखं यस्य मणियुक्तं किरीटं यस्य दोर्दण्डानां षंडं समूहाः तस्य विवरे
मध्ये स्थितेन हरता मनोहरेण विहरते ॥ तिवा परार्द्ध उक्तं हस्तेन हारेण कंधरायां स्थितेन ४ ॥ ५५

६८

अतोऽपराधमस्माभिरित्यनुत्तममानात्सुचुतुः अघोऽधवतियाउचितोदंडः सरवभगवद्विरकारि नात्रभवतामपराधः
कश्चित् अतोऽतोऽवयोर्भूयात् यश्चोषमपिसुरहेलनमीश्वरात्तातिक्रमरूपपापं हरेत् किंतु युष्माकं यः कृपानिमित्तो
नुतापस्तस्य लेशेन नोऽवयो रधो धो मूढयो निर्वृजतोरपि भगवति स्मृतिप्रतिघातकी मोहो मा भवेत् किंतु मोहोऽपि स्मृति
मेव प्रवहतादिति प्रार्थना ३४ एवं स्वानां महत्स्वति क्रममपराधं तत्क्षणेनैव विबुध्यतस्मिन् यत्र ते रुद्धास्तं देशं ययौ श्री
य्यीराहृद्यः मनोज्ञः चरणोचलयन्निति अयं भावः मच्चरणदर्शनप्रतिघातजं क्रोधं तौ दर्शयन् शमयिष्यामीति त्वरायाजेन

भूयादघो निभगवद्विरकारिदंडो यो नो हरेत् सुरहेलनमप्यशेषं मावो नुतापकलया भगवत्स्मृतिश्रो
मोहो भवेदिह तु नो ब्रजतोरधो धः ३४ एवं तदैव भगवानरविंदनाभः स्वानां विबुध्य सदतिक्रममा
र्यहृद्यः तस्मिन् ययौ परमहंसमहामुनीनामन्वेषणीयचरणोचलयन् सह श्रीः ३५ तं त्वागतां प्रति
हृतौपयिकं संपुंभिस्तैश्च तादो विषयं स्वसमाधिभाग्यं हंसश्रियोर्व्यजनयोः शिववायुलो लच्छुभ्रा
तपत्रशशिकेशरशीकरावुं ९

पञ्चामेव ययौ श्रीसाहित्यं च निष्कामानपि विभूतिभिः पूरयित्वा हमापयितुं ३५ तत्र तैर्दृष्टं देवमनुवर्णयति पंचभिः तंतु आग
तं अचक्षत अपश्यत् आपंचमादिह मेव क्रियापदं संपुंभिः शीघ्रं प्रतिहतं आनीतं औपयिकं गमनोचितं अत्र पादुकादियस्य कथं
भूतं स्वसमाधिना भाग्यं भजनीयं फलं यद्भूतं देवाह विषयं हंसवत् श्रीर्ययौ रुभयतश्चलतयोर्व्यजनयोः शिवो नु कूलो वायुस्त
न लोलं तश्चलतः शुभ्रातपत्राशशिकेशराः शुभ्रं वदन्तपत्रं तदैव शशिसादृश्याच्छरीतस्य केशरा मुक्ताहारविलंबाः तेभ्यो ग
लेति शीकरावुं नियस्मिन् तत् शीकरावुकणाः ९

भा० त०
६२

योगमार्गेर्गतिं मगयतां पुंसां ध्यानस्य विषयभूतं अत्यादरास्पदं बहुनांतत्त्वदृशं संमितमिति वा पौंस्मै पुरुषं वपुर्दर्शयंतं
अनेष्वसिद्धेरुत्ताधाररत्नेत्येति केनित्यैरणिमाद्यैश्चर्य्यमुत्तं समगलनसम्यगस्तु वन् ३२ नित्यं ब्रह्मरूपेण प्रकाश
से नतचित्तं रुदानीपरममंगलविमुक्तसत्त्वमूर्त्या प्रत्यक्षोसि अहोभाग्यमस्माकमित्याहुः हेअनंत यत्त्वं हृदतोपि
दुरात्मना संतर्हते न स्फुरसि सनोऽस्माकं संतर्हते न भवसि नयनमूलं त्वद्येव राक्षः प्राप्नोसि अंतर्धानाभावे हेतुः भू
वतः सकाशादुद्भवे यस्य तेनास्मत्पित्रा यद्दि यदेव कुर्वन्ति तरहः उपदिष्टरहस्यः तदेवनः कर्णमार्गेण गुह्यं बुद्धिगतः प्राप्नो
पुंसां गतिं मगयतामिह योगमार्गेर्ध्यानास्पदं बहुमतं नयनाभिरामं ॥ पौंस्मै वपुर्दर्शयंतं मनन्यसिद्धेरौ
त्यत्रिकैः समगलनयुतमष्टभोगैः ॥ ३३ ॥ कुमारः ॥ कुचुः ॥ यो न हृदतो हृदि गतोऽपि दुरात्मनां त्वं नाद्येवनोन
यनमूलमनंतराक्षः ॥ यद्येव कर्णविवरेण गुह्यं गतो नः पित्रा नुवर्णितरहो भवदुद्भवेन ४० तत्त्वा
विदामभगवन्परमात्मतत्त्वसत्त्वेन संप्रतिरतिरचयंतमेषां यत्र नुतापविदितैर्दृढभक्तियोगैरुद्भू
ययो हृदिविदुर्मुनयो विरागाः ४१ सीति ४० ननु पित्रोपदिष्टं भवतामदृश्यमात्मतत्त्वं अहंतुअन्यएवत्यादृश्यत्वा
त् नैव अस्मत्प्रतिज्ञया भेदनिरासादि ॥ कुः ॥ नमिति हे भगवन् आत्मत्वमेव परं त्वाविदामः विद्मः प्रत्यभिज्ञानीमः ननु नि
रुपाधैरात्मतत्त्वस्य कथमीदृशमैश्वर्य्यं स्यादत आहुः सत्त्वेन विमुक्तसत्त्वमूर्त्या येषां भक्तानां सम्यक्प्रतीक्षारतिः संप्र
तिरतिस्तारचयंतं आत्मतत्त्वमेवाहुः तेऽनुतापः कृपातेन विदितैर्ज्ञानैर्दृढभक्तियोगैः अवणादिभिर्मुनयो हृदिय
द्धिदुः कीदृशं उद्भययो निरहं मानाः अतएव विगतरागाः ४१

६३

किं वदुनां दिश्या उस्मिन् अहमेव सर्वसौंदर्यनिधिरित्यहंकरणं अत्र भगवत्सौंदर्यं उपस्पृष्टं अस्तंगतमिति स्तानां
 भक्तानां धिया विरचितं भूतैः स्वमनस्येवं वितर्कितमित्यर्थः कुतः वदुसौष्टवेन सौंदर्येण आद्युक्तं किंच मह्यं मम भवस्यैव
 रस्य भवतां चकते अंगं भजंतं मूर्तिप्रकटयंतं अचक्षत निरीक्ष्य चकैः शिरोभिर्मुदने मुः नमश्चक्रुः न विशेषेण तृप्ता दृशेनेत्रा
 लियेषां ते ५ ३६ स्वरूपानंदादपि तेषां भजनानंदाधिक्यमाह तस्य पादारविंद किंजल्कैः केशरैर्मिश्राया तुलसी तस्यामक

अत्रोपस्पृष्टमिति चास्मिन् मिंदिरयाः स्वानां धिया विरचितं वदुसौष्टवाढं मह्यं भवस्य भवतां च भजे
 तमंगं ने मुनिरीक्ष्य न वितृप्त दृशे मुदाकैः ५ ३६ तस्यारविंद नयनस्य पदारविंद किंजल्कमिश्रतु
 लसीमकरंद वायुः अंतर्गतः स्वविवरेण चकार तेषां संतोभमक्षरजुषां मपि चित्ततत्त्वोः ३७ तेषां अमु
 ष्य वदनासितपद्मकोशमुद्दिश्य सुदरतराधरकुंदहासं लब्ध्वा शिषः पुनरवेक्ष्य तदीयमङ्गीकृतं नखा रुणमणि

अयं निदधुः ३८
 रंदेन युक्तो वायुः स्वविवरेण नासाधिद्वेण अक्षरजुषां ब्रह्मानंदसेविनां मपि संतोभं चित्तेति दर्पे न नोरोमां च ३७ हर्षका
 रितं संभ्रममाह ह्यभ्यां ते वै किल वदनमेवासितपद्मस्य कोशो तर्भागस्तं असितपद्मकोशमित्यभूतोपमा सुंद
 रतरे अरुणोऽधरोष्टे कुंदवक्षसोयस्मिंस्तं उत्तमं चोद्य लब्धमनोरथाः संतः नखा एव आरुणमणयस्तेषां प्रय
 णमाश्रयभूतं किंच हं पुनरवेक्ष्य अधो दृष्ट्वा वीक्ष्य पुनः पुनरेवं निरीक्ष्य युगपत्सर्वंगलावणग्रहणशक्तेः पश्चान्निद

धुः ध्यानवतः ३८

भा० तृ०
७०

अद्यवयंकृतार्थः स्मरत्याहुः हे पुरुष तव विपुलकीर्ते यदिदं प्रादुर्भव कर्तुः प्रकटितवानस्मि दृष्टो ते त्राणि भूना
त्मनामजितेन्द्रियाणां दुरुदयः प्रकटोपि रत्नं त्वयः प्रतीतो सितस्मै त्वयि मिदं नमो विधेम ॥ ४४ ॥ इति तृतीये पंच
दशः ॥ १५ ॥ हरिणा त्वत्ते विप्रैरनुतप्ते स्तुषोऽंशे तयो रसुरभवेपि कृतो नुग्रह इयंते इति गृह्यतां तेषां तद्वक्तृप्रति

प्रादुर्भव कर्तुः यदिदं पुरुष त्वत्तेनेन शनिर्द्युतिमवापु रलं दृष्टो नः ॥ तस्मादिदं भगवते नमर्द
दिधेम यो नात्मना दुरदयो भगवान् प्रतीतः ॥ ४४ ॥ इति श्री महाभगवते महापुराणे तृतीय स्कंधे विदु
मंत्रेय संवादे वैकुण्ठ वन पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ इति तद्गृह्यतां तेषां मुनीनां योगधर्मि
णां प्रतिनंद जगादेदं विकुण्ठ निलयो विभुः ॥ श्री भगवानुवाच ॥ एतौ द्वौ पार्षदौ मह्यं जयो विजय
एव च कदर्थी कृत्यमायुश्चैव दुःकृता मति क्रमम् ॥ अयस्त्वैतयोर्दुःतो दंडो भवद्भिर्मामनुव्रतैः ॥ स एवा
नुमतोऽस्माभिर्मुनयो देवहलनात् ॥ तद्वः प्रसादया म्यद्य ब्रह्म देवं परोहि मे ॥ तद्धियात्मकं तं मये

नंदेन जगाद एतावत्त्वेकादशभिः १ यस्मात्मां कदर्थी कृत्यनुष्ठीकृत्य यत्स्वपुंभिरसक्तताः ४
बहु यथा भवति तथा अतिक्रमं वः कृतवन्तौ २ तस्मात्स एव दंडोऽंगीकृतः ३ हियस्माद्वाह्मणा एव मे परमं देवतं त
तस्मादद्य वः प्रसादयामि तव कोपराध इति चेत्तत्राह तद्धीति मदीयैः पुंभिरसक्ततातिरस्कृता इति यत् तदात्मन्येवम

७०

निहितं २

स्वयमपि भक्तिं प्रार्थयितुं भक्तानां सुखातिशयमाहुः आत्यंतिकं मोक्षाय मपितव प्रसादं तेन गणयंति न द्वियंते किंकि
मुत्तमं न त्वं इन्द्रादिपदं ते भुवउन्नयेरुजं भित्तेरपितं भयं यस्मिंस्तत् के अंग हे भगवन् ये भवतः कथायारसज्ञा कं
भूतस्य रमणीयत्वेन पावनत्वेन कीर्तनं कीर्तनाहंतीर्थं च यशो यस्य ४२ इदानीं स्वापराधं योतयंती भक्तिं प्रार्थ
यंते काममिति हे भगवन् अतः पूर्वमस्माकं वृजिनं नाभवत् इदानीं तु सर्वा एपि जानाति यतस्त्वद्रक्तोशोभो अतस्ते

नात्यंतिकं विगणयंत्यपि ते प्रसादं किं त्वन्यदपि तभयं भुवउन्नयेस्ते ये गत्व दं द्विशरणं भव
तः कथायाः कीर्तन्यातीर्थयशसः कुशलारसज्ञाः ४३ कामं भवः स्ववृजिनैर्निरयेषु न स्तास्वैतो लि
वद्यदि नु ते पदयोरमेत वाचश्च नस्तुलसिवद्यदितं द्विशोभाः पूर्येते गुणगणौ र्यदि कर्णरंध्रः ४३

स्ववृजिनैर्निरयेषु कामं नोऽस्माकं भवो जन्मस्यार् नुवितर्के यदितु नश्चेतस्ते पदयोरमेत अलिर्यथा कंठकैरविध्य
मानोऽपि युष्मेषु रमते तद्वत् ध्यानविगणययदिरमेत अंक्रिभ्यां शोभायासां यथा चतुलसी स्वगुणैः पूर्येते कर्णरंध्र
इत्यल्पस्य पूरणरूपे हेरात्वं दं द्विसंबन्धेनैव शोभते तथा यदि नो वाचः शोभेत् यदि च गुणगणौः पूर्येते कर्णरंध्र
इत्यल्पस्य पूरणमिव वाचकरीत्या प्रार्थयंते अयं तु गूढोऽभिप्रायः कर्णरंध्रस्याकाशत्वात् गुणगणानां चामूर्तत्वात्
न कदाचिन्मूरणमनो नित्यमेव प्रवणं फलिष्यतीति ४३ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥

किं
भा० त०
७१

किंच ॥ ब्राह्मणो ममैव श्रेष्ठं भुवं अतो युष्मद्वत्तयामन्मुखतिरस्कार एव कृत इत्याह नाहमिति वितानेयस्त्रेयज
मानस्य हविष्यरूपो दाशादिदुतभुगग्निस्तेन भुवि न अदन् अन्नं पितृभ्यानापि नाश्रमि यद्यथा श्रोतताह
रताष्टनेनं ह्युतं विलोडितं पायसादिप्रतिग्रासरसास्वादुर्वकं चरतो भुजानस्य ज्ञानिनो ब्राह्मणस्य मुखतोऽन्ना

नाहं तथादियजमानहविर्विताने श्रोतत्त एतद्भुतमदन् दुतभुजुखेन य
द्वाह्येणस्य मुखतश्चरतो नुघासंतुष्टस्य मय्यवहितैर्निजकर्मणैः ८ येषां
विभर्म्यहमखंडविकुंठयोगमायाविभूतिरमलं क्रिरजःकिरीटैः विप्रांसुको
नविषहेतयदहं भसद्यः पुनाति सहचंद्रललामललामलोकान् ९

मि मयिसमर्पितैः कर्मफलैस्तुष्टस्य निष्कामस्येत्यर्थः ८ किंच येषाममलं अंध्रिरजः अहं किरीटैर्विभर्मि
तानविप्रान् अपकुर्वतोपिकीनो न विषहेत कथं भूतोहं अखंडानवष्टिना विकुंठाप्रतिहता च योगमायाविला
सभस्माविर्भूतिर्यस्य तथा यस्य ममार्हणं भः पादोदकं चंद्रललामेने मरेण सहितान् लोकान् सद्यः पुनाति एवं परमे
श्वरः परमपवित्रोऽपि सन्नहं विभर्मीति ९

किंच समैवैताभ्यामनिष्टं कृतमित्याह यस्य स्वामिनो नामानितस्य कीर्तिं आमयोत्र श्वेतकुण्डं ५ यस्य मेऽमृत रूपेऽम
लेयशसि श्रवणेनावगाहः प्रवेशः सप्तचमभिव्यापजगत्सद्यस्तत्क्षणे मेव पुनाति सोहं विकुण्डः भवद्भो हेतुभूतेभ्यः ३
पलब्धा प्राप्ता सुशोभना तीर्थभूता कीर्तिर्येन स स्वबाहुस्थानीयं लोकेश्वरमपि हन्यां कल्पस्य कथेत्यर्थः स गुराणुवर्ण

यन्नामानि च गृह्णाति लोको भूत्येकता गसि सोऽसाधुवादसत्कीर्तिं हंति त्वचमिवामयः ५ य
स्यामृतामलयशः श्रवणवगाहः सद्यः पुनाति जगदाश्रयपवाहिकुण्डः सोहं भवद्भो उपलब्धा सु
तीर्थकीर्तिं ह्येषां स्वबाहुमपि वः प्रतिकूलवृत्तिं ६ यत्सेवया चरणयक्षपवित्ररेणुसद्यः क्षता
खिलमलं प्रतिलब्धशीलं न श्रीर्विरक्तमपि मां विजहाति यस्याः प्रेक्षा लवार्थमिदं नरे नियमान्च
हंति ७

नंतु ब्राह्मणेण कर्षार्थमेव ६ चरणयक्षयोः स्थितिः पवित्ररेणुस्य अतएव क्ष

तानिरस्तः अखिलस्य लोकस्य मलो येन यद्वा चरणपद्मा हन्यन्तः पवित्ररेणुस्य स्मिन्निति क्षतो खिलो मलो यस्य
ति च च विग्रहः प्रतिलब्धं प्राप्तं शीलं येन यथांसेवया एते गुरा मम अतएव श्रीर्मानं विजहाति प्रेक्षा लवार्थं अत्र
लोकावलेशार्थं नरे प्रसादयस्तेषां वः प्रतिकूलवृत्तिं ह्येषां मिति पूर्वोक्तवत्संबंधः ७ ॥ ५५ ॥ ५५

भा० त०
७१

तत्तस्मान्मेवयसायमभिप्रायं अलक्ष्यमाणो अजानंतौ युष्मदपरोक्षितांगतिसद्यः प्राप्यमत्समीपं इतां प्राप्नुतांतदिति
समेतुग्रहः तमेवाह यद्भूत्ययोर्विवासः अचिरतः शीघ्रं कल्ययतां संपाद्यतां समाप्यतामिति १२ उशतीकं मनीयं पि
यादेवी द्योतमानं रुषिकुल्यां स्रषयो मंत्रासद्रूपां रुषिकुलयोग्यामिति वा सरस्वती वाचं आस्वाद्यन्नाधूय मनुभूय सर्प
प्रायेण मन्युना दृष्टानामपि क्रोधविषया प्राणा मेनो रसानुभवाभावात् प्रियभाषणमपि न सहते तेषां तु आत्मा मनः नाटयत

तन्मे सभर्तुरवसायमलक्ष्यमाणो युष्मद्यतिक्रमगतिं प्रतिपद्यसद्यः भूयो ममांतिकमितांतदनुग्रहो मे यत्क
ल्यतामचिरतो भूतयोर्विवासः १२ श्रीब्रह्मोवाच अद्य तस्योशांती देवी रुषिकुल्यां सरस्वती नास्वाद्य मन्यु
दृष्टानां तेषां मात्मा पश्यत १३ संतीयादाय पृथ्वंतो लघ्वी गर्भं रथं गकरं विगाद्योगाधगं भीरुं न विदुस्तच्चिकी
र्षितं १४ ये योगमायया रक्षयारमेष्टु महोदयं प्रोचुः प्राञ्जल्यो विप्राः प्रहृष्टाः कुपितत्त्वः १५

अलमिति नामन्यत १३ संतीयेष्टां वाक्यप्रसार्य करणं दत्वेत्यर्थः लघ्वी मिताक्षरं गुरुभिरर्थैर्गद्वरं दुःप्रवेशं अगाधमभि
प्रायतः गंभीरमर्थतः विगाद्य विचार्य चिकिमस्मान्मि नंदति निंदति वा अस्मत्कृतदंडवासंकोचयतीति न विदुः १४ ततश्चाभि नंद
तीति ज्ञात्वा नेहृष्टाः संतः प्रोचुः कुपितास्तुभितारो मां चिन्तात्वेयेषां कुपितेति पाठे संजातरो मकूपोत्पारो मोचितत्त्वमेवोक्तं आर
क्षः आविष्कृतः पारमेष्टुस्य परमेष्ठ्यस्य महोदयः परमो कर्षयेन तं अधिराजत्वमाविष्कृत्य राजशिखार्यं ब्राह्मणान्

मानयन्तीति सात्वत्यर्थः १५
७२

किंच मेतनूरधिष्ठानानि कास्ताः द्विजवरान्दुहतीर्दोग्धीर्गोइत्यर्थः दुहितृरिति पाठे पिगा एव विष्णुरूपा रसस्योदु
 त्पन्नत्वात् रसस्य स्तनाधगाव इति वचनात् अलक्ष्यशरणानिरक्षकहीनानि भेदबुद्ध्या मधिष्ठानं न भवतीति पृथक् दृष्ट्या ये दृश्यंति
 अघेन क्षतो नष्टादृष्टिरेषां तान् मदीयोधिकृतोदंडनेता योयमः तस्य गृध्राकारदूताः अहिवन्मन्युर्येषां ते रुषा क्रोधेन कु
 षंति चंचुभिश्चिदंति १० एवं भक्तास्तु मां वशीकुर्वतीत्याह येक्षिपतः परुषभाषमाणानपि ब्राह्मणान्संबोधयंति

॥ ये मेतनूर्द्विजवरान्दुहतीर्मदीयाभूतान्यलक्ष्यशरणानि च भेदबुद्ध्या
 "दृश्यंति येषां तदृशो ह्यहिन्यवस्तान् गृध्रा रुषाममकुशं त्यधिदंडनेतुः १०
 ये ब्राह्मणान्मयि धियाक्षिपतेर्चयंतस्तुष्यदृदः स्मितसुधोक्षितपद्मवक्त्राः
 वायुपुनरागकलयात्मजवद्गुणतः संबोधयंत्यहमिवाहमुपाकृतसैः ११

मयि याधीस्तया वासुदेवदृष्ट्या अर्चयंतः संतः तुष्यदृदः प्रीयमाणचित्ताः स्थितमेव सुधातया उक्षितं सितं प
 द्मत्वं वक्त्रं येषां अनुरागकलयाप्रेमशोभया वाचा गुणतः स्तुवंतः यथा कुपितमात्मजं स्निग्धः पिता स तु
 त्रैवापितरं अहमिव भगुं युष्मान्वातेरहं मुपाकृतो वशीकृतः ११ ॥ ५५

भा० त० ७३ विविक्तैः चरितैः विमुक्तैः परिचरैः अनुवर्तमानां सेवमानां मयि यो नात्याद्रियत्वात् नातीतवान् स एव भूतस्त्वं अयं भावः इ
त्यनामा तिलं परतया लक्ष्मीत्वां सेवते कथं एव हि सामेने अयं हिसारग्राही मधुव्रतः चंचलश्चलसंचादिगतायां तुलयां
सपरिस्वरे निश्चलः स नरमते अतोऽङ्गिजावश्यमत्यधिकं स्यात् ततो हं वत्सि स्थिता पियोगि जनादिव द्रुसेवकसंघर्षमंगी
कृत्या पितुस्तस्या सहसा पत्न्यापि चरैः सेविष्यामीति तदेव ममौत्सुक्येनानुवर्तमानां मयि तां त्वं नातीतवाद्रियसे य

यस्त्वं विविक्त चरितैरनुवर्तमानां नात्याद्रियेत्यरमभागवतप्रसंगः सत्त्वं द्विजा
नुपथपुण्यरजः पुनीतः श्रीवत्सलक्ष्मिकिमगाभगभाजनस्त्यं २९

सः परमभागवतेष्वेव प्रकृतसंगवान् स एव परमसौभाग्यनिधिस्तु अतो ब्राह्मणप्रसादानां श्रीर्न विजहातीत्यलभ्य
लाभत्वेन निर्देशो न समं जसदिति किंच स्वतएव त्वं भगभाजनः भजनीयानां गुणनामाश्रयः परममुद्धमं तत्त्वादिजानाम
नुपथपथि पथिलग्नयत्पुण्यरजः तथा च श्रीवत्सलक्ष्मिचर्कि पुनीतः पवित्रीकुरुतः किं किमर्थं वा ते उभे आगाः प्राप्ताः भ
षणत्वेन स्वीकृतवानसि अतो यत्सेवया चरणपद्मपवित्ररेणुमित्यादिवचनं लोकसंग्रहमात्रमित्यर्थः २९

अध्यक्षः सर्वेश्वरः सन्तुष्टिद्यात्मकं सन्त्युक्त्या ममापराधः कृत इति तथा तदनुग्रहे मेत्यादिवचनेन ममानुग्रहश्चेति
यत्प्रभाषसे तेन यद्विकीर्षितं तन्न विद्यः १६ किलेति लोकशिवायं स्तुतितं परमार्थमाहुः विप्राणामिति देवदेवानां दे
वपूज्यानां अपि भगवान्त्वं आत्मा च देवतं च १७ लोकत्रिद्वार्थताप्रपञ्चः त्वत्तत्त्वस्यैव धर्मस्त्वत्तत्त्वैव भवति रक्षते च त्व
देवतारैः परमः फलरूपः ॥ अतएव गुह्यः गोप्यः न च स्वर्गादिफलवद्विकारी किन्तु निर्विकारो मतः अतएव भूतस्य तवेदं लोकशि

सूचकः ॥ न वयं भगवन्विद्यस्तव देवचिकीर्षितं कुतो मेनुग्रहश्चेति यदध्यक्षः प्रभाषसे १६ वृत्त्य
एष्य परं देवं ब्राह्मणः किल ते प्रभो विप्राणां देवदेवानां भगवानात्मे देवतं १७ त्वत्तः सनातनो धर्मो रक्ष
ते तनुभिस्तव धर्मस्य परमो गुह्यो निर्विकारो भवान्मतः १८ तरेति ह्यंजसामृत्युनिवृत्ताय दनुग्रहान् योगि
नः स भवान्किं विदनुग्रहो तयत्परैः १९ यं वै विभूतिरूपया त्वनुवेलमन्यैरर्थाधिभिः स्वशिरसा धृतपादरेणुः
धन्यार्पितां कितुलसी न वदाम धाम्ना लोकं मधुव्रतपते रिव कामयाना २०

तरेतीति यस्यानुग्रहादेव निवृत्ताः विरक्ता योगिनश्च संतो मृत्युं जरंति स भवान्परैरनुग्रह्यतेति किं स्त्रि न किंचिदित्यर्थः १९ यच्चोक्तं
यत्सेवया चरणपद्मपवित्रेण सद्यः क्षताखिलमलं प्रतिलब्धशीलमित्यादितदत्यंतमसंभावितमित्यादुर्द्धाभ्यां यं वै विभूति
लेक्ष्मीः अनुवेलं अवसरे अवसरे उपयाति सेवते धृतः पादरेणुर्धस्य धन्यैः सुकृतिभिरर्पितं अंजो यत्तुलस्याः न वदाममा
जातद्वामस्थानं यस्य तस्य मधुव्रतपतेः भ्रमरमुखस्य लोकस्थानं तद्विकामयमानेव २० ॥ ॥

नश्यदिति च त्रैलोक्यं तद्देवमार्गे नशनमिति लोको कोक्तिः सत्त्वनिधित्वाज्जनायक्षेमं विधातुमिच्छोः अतएव निजभक्तिभिः
राजादिभिरुत्पादितधर्मतत्प्रतिपक्षस्य अतस्तव ब्रह्मकुले अवनतिर्युक्तैव ननु महतोऽल्पेष्ववनतिस्तोजो हानिक
रीतत्राहुः एतावता रक्षार्थं त्रैलोक्यं प्रयोजनेन अवनतस्य न मनस्कृतवत्तस्तव तेजः प्रभावेन क्षतं न क्षीणं यतः स न मना

तत्तेन भीष्टमिव सत्त्वनिधेर्विधितोः क्षेमं जनाय निजशक्तिभिरुद्धतारैः नैतावता तत्र्यधिपते
र्वतविश्वभर्तृस्तेजं क्षतं त्ववनतस्य स ते विनोदः २४ यं वानयोर्दममधीश भवान् विधत्ते वृत्तिं नुवा
तदनुमना हि निर्वलीकं अस्मात्सुवाय उचितो ध्रियतां स दंडो येनागसौ वयमयं ह्यहिकित्त्विवेण
२५ श्रीभगवानुवाच ॥ एतौ सुरेतरगतिं प्रतिपद्य सद्यः संरंभं संभृतं समाध्यनुबद्धयोगो भयः सका
समुपयास्यत आशु योवः शपो मयैव निर्मितस्तदवैत विप्राः २६

नश्यदिति च त्रैलोक्यं तद्देवमार्गे नशनमिति लोको कोक्तिः सत्त्वनिधित्वाज्जनायक्षेमं विधातुमिच्छोः अतएव निजभक्तिभिः
राजादिभिरुत्पादितधर्मतत्प्रतिपक्षस्य अतस्तव ब्रह्मकुले अवनतिर्युक्तैव ननु महतोऽल्पेष्ववनतिस्तोजो हानिक
रीतत्राहुः एतावता रक्षार्थं त्रैलोक्यं प्रयोजनेन अवनतस्य न मनस्कृतवत्तस्तव तेजः प्रभावेन क्षतं न क्षीणं यतः स न मना
तत्तेन भीष्टमिव सत्त्वनिधेर्विधितोः क्षेमं जनाय निजशक्तिभिरुद्धतारैः नैतावता तत्र्यधिपते
र्वतविश्वभर्तृस्तेजं क्षतं त्ववनतस्य स ते विनोदः २४ यं वानयोर्दममधीश भवान् विधत्ते वृत्तिं नुवा
तदनुमना हि निर्वलीकं अस्मात्सुवाय उचितो ध्रियतां स दंडो येनागसौ वयमयं ह्यहिकित्त्विवेण
२५ श्रीभगवानुवाच ॥ एतौ सुरेतरगतिं प्रतिपद्य सद्यः संरंभं संभृतं समाध्यनुबद्धयोगो भयः सका
समुपयास्यत आशु योवः शपो मयैव निर्मितस्तदवैत विप्राः २६
नश्यदिति च त्रैलोक्यं तद्देवमार्गे नशनमिति लोको कोक्तिः सत्त्वनिधित्वाज्जनायक्षेमं विधातुमिच्छोः अतएव निजभक्तिभिः
राजादिभिरुत्पादितधर्मतत्प्रतिपक्षस्य अतस्तव ब्रह्मकुले अवनतिर्युक्तैव ननु महतोऽल्पेष्ववनतिस्तोजो हानिक
रीतत्राहुः एतावता रक्षार्थं त्रैलोक्यं प्रयोजनेन अवनतस्य न मनस्कृतवत्तस्तव तेजः प्रभावेन क्षतं न क्षीणं यतः स न मना
तत्तेन भीष्टमिव सत्त्वनिधेर्विधितोः क्षेमं जनाय निजशक्तिभिरुद्धतारैः नैतावता तत्र्यधिपते
र्वतविश्वभर्तृस्तेजं क्षतं त्ववनतस्य स ते विनोदः २४ यं वानयोर्दममधीश भवान् विधत्ते वृत्तिं नुवा
तदनुमना हि निर्वलीकं अस्मात्सुवाय उचितो ध्रियतां स दंडो येनागसौ वयमयं ह्यहिकित्त्विवेण
२५ श्रीभगवानुवाच ॥ एतौ सुरेतरगतिं प्रतिपद्य सद्यः संरंभं संभृतं समाध्यनुबद्धयोगो भयः सका
समुपयास्यत आशु योवः शपो मयैव निर्मितस्तदवैत विप्राः २६

धर्ममूर्तेश्चतवेदमुचितमेवेत्याहुः धर्मस्येति त्रिभिः त्रिवेदयुगेष्वाविर्भवतीति त्रियुगः यद्वा त्रीण्युगानि षड्युगः
भगवत्सदृशाः सत्यस्येति त्रियुगः हेतुयुग धर्मरूपस्य तव त्रिभिः षड्भिः त्वैरसाधारणैस्तपःसौ च दयादिभिः सत्यस्य
धर्मपादरूपस्य धर्मविल्लवेपिकल्यानुवर्तमानत्वात् त्रिभिरित्युक्तं भूतं पालितं किंकृत्वानास्माकं वरदयासत्वेन न
नुवातन्वा सत्वमूर्त्तिरितदभिधानितेषां पादानामभिधानकं रजस्तमश्च निरस्य निराकृत्य द्विजानां देवतानां च प्र

धर्मस्य ते भगवतस्त्रियुगत्रिभिः स्तैः षड्विंशराश्वरमिदं द्विजदेवतार्थं नूनं भूतं तदभि
धातिरजस्तमश्च सत्वेन नो वरदया ननु वानिरस्य २२ नत्वं द्विजो त्रमकुलं यदि हात्म
गोपंगो प्रावृषः स्वर्हरेण सस्रुतेन तर्ह्येवं न स्यति शिवस्तव देवपंथा लोको ग्रहीष्य
वृषभस्य हितप्रमाणम् २३

योजनाय नूनं भूतं यद्वा हिलोपेरूपं निरस्येति अस्माकं तन्निवर्तयेत्यर्थः २२ आत्मगोपं त्वयै वरक्षणीयं द्विजो
त्रमानां कुलं यदि हस्फुटं त्वं न गोपानरक्षिता त्वन्प्रत्ययां तत्त्वान्न षष्ठीप्रयोगः वृषः श्रेष्ठः देवदेव पंथा वेदमा
र्गो न स्यति नाशं यास्यति वृषभस्य श्रेष्ठस्य हित्यस्मात्तत् अनर्हं अस्रुतं च अग्रहीष्यत् तदुक्तं
गीतासु यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेव तरो जनः स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते इति १३ ॥ ॥

भा० तृ०
७५

विकुंठस्यधिषण्णतस्यानात् पुत्रकाः हे देवाः ३२ काश्यपं तेजोवीर्यं प्राप्नो ३३ सहगर्भं प्रविष्टो यमो तयोः तेजसा
यस्तेजः आक्षिप्रं तिरस्कृतं न चात्र कृतविधिः शक्यः यत्त एव तर्हि इदानीं भगवानेव तदेवं विधातुमिच्छति ३४ तथा
पिकोप्युपायो विचार्यतामिति चेन्न त्राह त्रयाणां गुणानामाशः स एव सर्वोत्कर्षः कालेन क्षेमं विधास्यति विमृशेन

तदा विकुंठस्यधिषण्णतयोर्निपतमानयोः हाहाकारे महानासीद्विमानाग्रेषु पुत्रकाः ३२ तावेव ह्य
धुना प्राप्नोषां पर्वदप्रवरौ हरः दितेर्ज्वरनिर्विष्टं काश्यपं तेजोऽस्त्रेण ३३ तयो रसुरयो रघुस्तेजसा
यमयोर्दिवः आक्षिप्रं तेज एतर्हि भगवांस्तद्विधित्सति ३४ विमृश्य यः स्थितिलयोद्भवहेतुराद्यो यो मे
श्वरेरपि देवतययोगमायः क्षेमं विधास्यति स नो भगवांस्तु धीशस्तत्रास्मदीयविमृशेन कियानिदार्थः
३५ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे तृतीय स्कन्धे विदुरभ्युपनिषत्सु वसुदेव उवाच ॥ १६ ॥ श्रीम
त्रेय उवाच ॥ निशम्यात्मभुवा गीतं कारणं शंक्योक्तिताः ॥ ततः सर्वे न्यवर्तन्त त्रिदिवाय दिवो कसः ॥ १ ॥ दि
तिस्तु भर्तु रदेशादपत्यपरिशकिनी ॥ एते वव शतं साध्वी पुत्रो प्रसुषुवे यमो २

विमर्शेन ॥ १५ ॥ इति तृतीयोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ततः सप्तदशेऽमना तयोर्लोकभयं करं हिरण्याक्षप्रभावश्च वर्णते दिवि जयोदृतः
क्षेमं विधास्यति ब्रह्मवच नानंतरंतयोः शंक्यात्यक्ताः १ भर्तुरादेशात् लोकान्सपात्नां स्त्रीश्चंडिमुद्रां क्रंदयिष्यत इति वा
क्यात् स्वापत्याभ्यां परिशकिनी देवोपद्रवशंकमाना २

मेवोत्सवजनकं विकुंठः हरिः तन्निवासं वैकुंठलोकं स्वयंप्रभं प्रकाशांतरानपेक्षं सत्त्वपरिणामत्वात् अनुमान्य अनुज्ञाप्य
परिक्रम्य प्रदक्षिणीकृत्य ॥ २७ ॥ समैव तु मतं संमतं इदमत्र तत्त्वं यद्यपि सनकादीनां क्रोधं न संभवति न च भगवन्मार्घं दयो
स्तयोर्ब्रह्मण प्रति कल्पानं च भगवतः स्वभक्तौ पेक्षा ॥ न च वैकुंठगतानां पुनर्जन्मतयापि भगवतः सिद्धिदादिवत्कदाचि
त् उत्सामजनि ॥ तदा अन्येषामत्यवलत्वात् स्वपार्षदानां चतुस्त्यवलत्वेऽपि प्रतिपक्षानुपपन्ने एतावेव ब्राह्मणनिवारणे

श्रीब्रह्मवाच ॥ अथ ते मुनयो दृष्ट्वा नयनानंदभाजनं वैकुंठं तदधिष्ठानं विकुंठं च स्वयंप्रभं भग
वंतं परिक्रम्य प्रलिपत्यानुमान्य च प्रत्याजग्मुः प्रसुदिताः शंसन्ते वै सवीश्रियं २० भगवाननुगावा
ह्यातं मा भैष्टुमस्तुशं ब्रह्मतेजः समर्थोऽपि हंतुं नेष्टे मत्तं तु मे २८ मयि संरंभयोगेण निस्तीर्य व
त्सहेतुनं प्रत्येष्यतं निकाशं मे कालेनाल्पीये सा पुनः २९ द्वास्थावादिश्य भगवान् विमानप्रेरि
भूषणं सर्वातिशयया लक्ष्या जुष्टं संधिस्थमा विशत ३० तौ तु गीर्वाण वृषभो दुस्तरा हरि लोक
तः हतश्रियो ब्रह्मशापादभूतां विगतस्मयो ३१

प्रवर्त्यते सुक्रोधमुदीप्यतश्चापव्याजेन प्रतिपक्षो विधाय युद्धकोतुकं संपादनीयमिति भगवद्भवसितं अतः स
र्वसंगच्छते तदिदमुक्तं शापोमयैव निर्मितं इति मा भैष्टुमिति अस्तुशमिति हंतुं नेष्टे मत्तं तु मे इत्यादि च २८
प्रत्येष्यतं प्रत्येष्यथः निकाशं समीपं २९ ३० दुस्तरं ब्रह्मशापात् हरिलोकतः पतंता बुभुक्षितिशेषः हरिलोकत एव हत

श्रियावभक्तमिति वा विगतस्मयो न ह्यगर्वे च ३१

भ० त०
७६

न ५
६३

ग्रामसिंहाः पशुवन्मनः १० कर्कशैस्तीक्ष्णैः हेततः खार्करीगर्दभजानिशवस्तस्मिन्नभसोसंभ्रमोयेषां वरूथशः
संघनाः ११ राशभशवात्रस्ताः सर्वतः कोशतः १२ गावोत्रसन् अस्मद्देहाश्रवभ्रवः देवलिङ्गानिवरुदन्प्रति
मानांश्चश्रुश्रावश्रासीदित्यर्थः १३ पुण्यतमानगुरुबुद्धादीन्भगणान्वदन्तिनक्षत्राणिचअन्येकूरग्रहाःमंगलादयः
संगीतवद्दीदन्वदन्मय्यशिरोधरं वसुचन्विविधावाचोग्रामसिंहस्ततस्ततः १० खराश्रकर्कशैः
दातःखुरैर्धन्तोधरातलं खार्करीरभसामत्राःपर्यधावन्वरूथशः ११ रुदतोराशभत्रस्तानीडादुद
पतन्वरगाः घोषैरण्यचपशवःशक्तमूत्रमकुर्वन् १२ गावोत्रसन्अस्मद्देहास्तोयदाःपूयव
र्षिणः वरुदन्देवलिङ्गानिद्रुमाःपेतुर्विनानिलं १३ ग्रहान्पुण्यतमानान्यभगणान्श्रापिदीपिताः
तिचेरुर्वकगत्यायुयुधुश्चपरस्परं १४ दृष्टान्याश्चमहोत्पातमैतत्त्वविदःप्रजाः ब्रह्मपुत्रानृतेभी
तामनिरेविश्वसंभ्रवं १५ तावादित्योसहसाव्यज्यमानात्मपौरुषौ वरुधातेभ्रमशारेणका
येनाद्रिपतीइव १६ दिविस्पर्शोहेमकिरीटकोटिभिर्निरुद्धकाष्ठोस्फुरद्गदाभुजो गोकपयंतोचरणैः
पदेपदेकस्त्रासुकाचार्यकर्मनीत्यतस्यतुः १७

अतिचेरुः अतिक्रम्यजगत्सुः वक्रगत्यावृत्ययुयुधुश्च १४ ब्रह्मपुत्रानृतेविना तेषांस्वशापादिज्ञानात् १५ व्यज्यमाना आत्मपौरु
षपूर्वसिद्धस्वपौरुषययोः १६ निरुद्धाव्याघ्राकाष्ठादिशोयाभ्यां स्फुरत्यंगदानियेषु तेभुजेभ्योः अंगदेत्यावंतत्वमार्ष

श्रीभक्तानंदीयस्यातयाकदा ७७

७६

तत्र निपेतुः उद्भवः १ अचलैः सहिता भुवः प्रदेशः केतवश्च उदयं च कुरितिशेषः ४ फुत्कारानि तितीव वायुशब्दानुक
रणं नगपतीन् महवृक्षान् वात्या एव मनीषं यस्परज एव ध्वजो यस्य ५ उच्चैर्हसंत्यद्वतत्रितोयेषु तेषामंबुदानां घट्टया समू
हेन नष्टो भागणः सूर्यादिप्रभासमूहो यस्मिन् पदं स्यान्न न व्यादृश्यते स्म ईदृशे पिना दृश्यते ६ वार्द्धिः समुद्रः विमना इव

उत्पाता वहवस्तत्र निपेतुर्जायमानयोः दिवि भुव्यंतरिक्षे च लोकस्यो ह भयावहाः ३ सहा चला भुव
श्चलुर्दिशः सर्वाः प्रज्ज्वलुः सोत्काश्चासनयः पेतुः केतवश्चात्रिहेतवः ४ ववो वायुः सुदुःस्पर्शः
फुत्कारानीरयन्मुदुः उन्मूलयन् नगपतीन् वात्यानी कोरजो ध्वजः ५ उद्धसत डिदं भोट घट्टयान
ष्टभागणो व्योम्नि प्रविष्टतमसान सम व्यादृश्यते पदं ६ चुक्तेषु विमना वार्द्धि रुद्रेर्मिदुभिर्नोदरः
सोदपानाश्च सरितश्चुक्षुभुः शुक्लपंकजाः ७ मुदुः परिधयो भूवन सराक्षोः शशिसूर्ययोः निर्धा
तारथ निद्रादा विवरेभ्यः प्रजक्षिरे ८ अंतर्ग्रामेषु मुखतो वसंतो बक्रिमुल्लेखं शृगालो लूकटं कारैः
प्रलेदुरशिवाः शिवाः ९

उद्धता कर्मयो यस्मात् सुमिता उद्धर स्याम करादयो र्यस्मिन् उदपानेर्वापी कृपादिभिः सहिताः शुक्लाणि पंकजानि वा
सु ७ परिधयः परिवेषाः सराक्षोः रादुग्रस्तये निर्धाताः निरभ्रगर्जितानि रथ निद्रादतुल्य ध्वनयः विवरेभ्यः गि
रिगुहाभ्यः ८ शृगालानामुल्लेखानां चटंकारैर्ध्वनिभिः सह शिवाः शृगाल्यः ९

भा० त०
७७

स्वेनमहसातिरोहितान्दृष्ट्वा ज्ञात्वा हीवास्तानपश्यन्सन्त्कीवानिति पाठे पौरुषहीनात् २२ सन्तात्रवसन्ताधी
व्येषां वञ्चसातेजसा प्रधर्षिताः अभिभूताः संतः २४ महोमीनभिजघ्ने मोर्यामारयतीति सर्वकास्मायसंतनय्या
सवैतिरोहितान्दृष्ट्वा महसास्वेनदैत्यराट् सेंद्रान्देवगणान्त्कीवानपश्यन्वानददृशं २२ त
तो निवृत्तः क्रीडिष्यन्गंभीरंभीमनिखनं विजगादमहासत्त्वोवाह्निमत्रद्विपः २३ तस्मिन्प्रवि
ष्टेरुणस्यसैनिकायादोगणान्नुधियः ससाध्वसाः अहन्यमानात्रयितस्यवर्चसा प्रधर्षिता
दूरतरं प्रदुद्रुवुः २४ सर्वर्षगानुद्धो महाबलश्चरन्महोमीन्स्वसनेरितान्मुकुः मोर्याविजघ्ने गद
योविभाक्सीमासे दिवांस्तातपुरीप्रचेतसः २५ तत्रोपलेभ्यासुरलोकपालकयादोगणानामृषभं
प्रचेतसं समयन्प्रलब्धुं प्रलिपत्यनीचवज्रगादमेदेह्यधिराजसंयुगं २६ त्वं लोकपालो धिपति
वृहस्त्रवावीर्यापहो दुर्मदवीरमानिनां विजित्य लोके खिलदैत्यदानवान्यद्राजसूयेन पुराय
यद्वा मूर्खानामरणविशेषाः तन्मयराज्वाहटनिवृद्धयेत्यर्थः विभावरीसंज्ञां आसे दिवान्प्राप्तः २५ असुर
राजलोकपालांतन्त्यालकं प्रलब्धुं उपलसितुं प्रलिपत्य २६ यद्यस्मात् राजसूयेन भवानयजत् २७ ॥ ७७

यमयोर्मध्येयः स्वदेहात्प्रथममजायत तं यथाहिरण्यकशिपुं विदुः सादितिः प्रथमं यं असूत तं हिरण्यक
यथाविदुः तथा नाम कृतवानित्यर्थः अयं भावः यदा हि गर्भाधानसमये योनिपुष्पं विशदीर्य द्विधा विभक्तं आदि
पश्चाद्भावेन प्रविशति तदा यमो भवतः प्रवेशक्रमविपर्ययेण मातृतः प्रसूतिः यदा विशेषद्विधा भूतं वीर्यं पुष्पं परि
हरत् द्वौ तदा भवतौ गर्भौ प्रसूतिर्वैषविपर्ययादिति पिंडसिद्धिस्मरणत् अतः स्वदेहात्पूर्वमजातः तस्य हिरण्यक

प्रजापतिर्नाम तयो रकार्षी यः प्राक् स्वदेहाद्यमयो रजातं तं वै हिरण्यकशिपुं विदुः प्रजायं तं हि
रण्यकमसूतसाग्रतः १८ चक्रे हिरण्यकशिपुर्दोभ्यां ब्रह्मवरेण च वशे स पातालो लोकं स्त्री न कुतो
मृत्युरुद्धतः १९ हिरण्यको नु जलस्य प्रियः प्रीतिं कन्द्वहं गदापाणिर्दिवं यातो युयुत्सुर्न गयन्
रणं २० तं वीर्यदुःसहजं वरणात्काचन नूपुरं वैजयं त्याज्यं तं हिरण्यमसूतमहागदं मनोवीर्यवतः

शिपुरिति दितिः प्रथमं यं असूत तस्य हिरण्यकशिपुर्दोभ्यां ब्रह्मवरेण कुतो मृ
त्युः १९ रणं युद्धम् २० दुःसहो जघो वेगो यस्य रणं तौ काचनमथो नूपुरे यस्य असेन्यस्ता महाती गदा येन
मनसा सौ येण वीर्येण बलेन वरेण च उरसि त्रैलोक्यं गवितं अस्यैव निरंकुशं निलिलिरे जीता वभ्रुवः २१

मूल ०१ शैलिक्रमस्य मकुतोभयं भीतानिलिलिरे देवास्ता ह्यवस्ता इवाहयः २१

भा० त०
७८

एहि आगच्छ रसौकसां पातालवासिनां नोऽस्माकं समर्पिता अन्यथा पातालावतरणमस्यानघटन इति भावः हिरण्या
क्षेत्राधिपार्थ प्रयुक्तापि भारती वस्तुतो भगवंतं स्तोति तथा हिवनगोचरः जलशयानः श्रीनारायणः स एव योगिनिर्म
ग्यते दुष्टान्वाहं तु भगवत्तु इति मृगः अज्ञः नास्ति ज्ञो यस्मात् सर्वज्ञ इत्यर्थः सुराधमा यस्मात् हे सुरोत्तम ममेक्ष
माणस्योपि सतः मामनादृत्या पितृममया सहवर्त्तमानः नोऽस्मदीय स्वस्ति समस्तं मंगलं राज्यास्यसि नात्र संदेहः त
थाप्यस्माकपया विमुंचेत्यर्थः आसादितालीलया स्वीकृता मूकरा कृतियेन ३ अभवाय नाशाय भूतः पुष्टः वस्तुत

आह्वेन मे स्यत्तमं ही विमुंच नो रसौकसां विष्वत्प्रेतमर्पिता न स्वस्तियास्यत्यनया ममेक्ष
तः सुराधमा सादित मूकरा कृते ३ त्वं नः सपत्नैरभवाय किं भूतो यो मायया हंत्य सुरान् प
रोक्षितः त्वो योगमाया बलमल्पौ रुषं संस्थाप्य मूढप्रमृजे सुदृच्छुचः ४ ॥

स्तुमोक्षाय भूतो धृतः आश्रित इत्यर्थः यो भावान् परोक्षेण चौर्येण जयतीति तथा वस्तुतस्तु दूर एव स्थि
त्वा जयतीति संस्थाप्य हत्वा वस्तुतस्तु योगमायारूपमचिंत्यं बलं यस्य अल्पं यो रुषं यस्मात् तं त्वं सम्यक्
स्थापयित्वा भक्त्या हृदि स्थिरीकृत्येत्यर्थः हे मूढात् प्रतिश्राप्यायतीति तथा एतन्मोक्षवितिधातुः सुदृढः शुचः स
सारदुःखानि मृजेनाशयामि यतस्त्वं मर्तुं बाधवानपि मोचयसीति भावः ४ ॥ ६६

७८

उपशमं युद्धादिकौतुकादुपरमं २८ युद्धमार्गनिपुणं त्वं यस्तोषयिष्यति तं इह गच्छ गच्छते स्तुवंति ॥ २९ ॥ आराधय
प्रविस्मयः नष्टगर्वः वीरशयेरलंगणे रूपाणि वा राहाद्यवतारान् ३० ॥ इति तृतीये प्रदशः ॥ १९ ॥ अष्टादशो हिरण्यह

स एव मुत्सिक्तमदेन विद्विषादृढं प्रत्तव्यो भगवानपां पतिः रोषं समुत्थं समयन् स्वयाधियान्यत्रोच
दंगोपशमं गतावयं २८ पश्यामि नान्यं पुरुषात्पुत्रानात्रयः संयुगे त्वं रणमार्गं कौविदं आराधयि
ष्यत्यसुरर्षभे हितं मनस्विनो यं गृणति भवद्दृशाः २९ तं वीरमारुदभियद्यविस्मयः शयिष्यसे वीरश
येषु भिर्वृतः यस्त्वद्विधानामसतां प्रशान्तये रूपाणि धत्ते स दनुग्रहे च यः ॥ ३० ॥ इति श्रीमद्भगवत्स
हापुराणे तृतीय स्कंधे विदुरस्येयसंवादे आदिदेवोत्पत्तिर्नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ श्रीमन्नेत्रेय उवाच ॥ तदे
व माकर्ण्य जलेशभाषितं महामनास्तद्विगलयादुर्मदः हरेर्विदित्वा गतिमंगनारदादृसातलं निर्वि
विशेत्वरान्वितः १८ दर्शनात्तत्राभिजितं धराधरं प्रोत्थयमानावनेमग्रदंष्ट्रया मुष्मंतं महणास्वहचोरु

राश्रियाजहास चाहो वनगोचरो मृगः २
धरोर्ध्ववराहयोः निर्विशेषं महायुद्धं देवद्वोभिनिरूप्यते प्रतियोद्धारं श्रुत्वा महामनाः शयिष्यसदित्यदुक्तं तदि
गणाय अगलयात्वा यतो दुर्मदः १ अभिजितो जयतीत्यभिजितस्तं श्रीहरिमुप्रकर्षयेद्धं नीयमानावनिर्धन अग्रदंष्ट्र
यादंष्ट्राग्रैरुचुः हिरण्यहने जांसि अरुणप्रियायुक्तं यत्रेनाह्वाने त्रेण मुष्मंतं निरस्तुर्वतं अहो चित्रं वनगोचरो मृगः

भा० तं
७५

समगवान्विषयसृजामिषुतोविबुधैश्च प्रसूनैर्विवुधैरभिष्टुतइति सलिलस्योदसात् उपरिव्यवहारगोचरेदेशे
गाविन्यस्यस्वसत्वमाधारे शक्तिनिहितवान् श्रीस्तस्यपश्यतएव ८ पराष्टुतोऽनुषक्तं तन्म तपनीयोपकृत्यं
सुवर्णभरणं कांचनमयः चित्रदंष्ट्राः कवचं यस्य तंदैत्यं प्रचंडमन्युत्वं अधिदोषादिकं चानुकरणमात्रं दैत्यवा
क्यभीतानां देवानां भयनिरुतये वस्तुतस्तैततथाऽनुक्तत्वेन कोपादिहेत्वभावात् ९ ग्रामसिंहान्मुनेः प्रति

सगामुदस्तात्सलिलस्यगोचरे विन्यस्यतस्यामदधात्ससत्वं अभिष्टुतोविषयसृजाप्रसूनैरपश्यमा
णोविबुधैः पश्यतोरेः ८ परानुषक्तं तपनीयोपकृत्यं महागदं कांचनचित्रदंष्ट्रा मर्ताप्यभीष्टं
प्रचंडं तंदुरुक्तैः प्रचंडमन्युः प्रहसंस्तं वभाषे ॥ ९ ॥ श्रीमगवानुवाच ॥ सत्यं वयं भोवनगोचरासृगासुष्मादि
धान्मृगयंग्रामसिंहान् नमस्तुणशैः प्रतिमुक्तस्य वीराविकत्यनंतवगुणाय भद्रं १० एते वयं न्यासह
रासौकसांगतद्वियोगदयाद्रावितास्ते तिष्ठामहेथापिकथंचिदाज्ञी स्थियं क्रेयामोवलिनीत्याद्य
वेरम् ११

मुक्तस्य वरस्य विकथनं स्माधाम् १० न्यासहरानिदोपहरः द्रावितापलायनं कारिताः अथापि अस
मर्थयित्तिष्ठामः तत्किं यतः स्थेयम् स्यात्तव्यमेवास्मभिः तत्किमित्याह कथामः गंतव्यदेशभावात् ११

७५

अस्मद्भुजचुतयापिगदयाश्रीर्णीशीर्षे यस्य तथाभूतेत्वयिसुखंस्थितेसतियेतुभ्यमधुनावलिहरंति नवीना
भक्तायेचपूर्वेभक्ताः ऋषयोदेवाश्चतेसर्वेस्वयमेवतुयमंविनेवअमूलानभविष्यति किंतुदृढमूलाभविष्यतीत्यर्थः
५ सहस्रिः अरेदुरुक्तान्येवतोमराः शस्त्रविशेषास्तेस्तुद्यमानोव्यध्यमानः दंष्ट्राग्रगताष्टधीभीतामालह्यतोदंदुरुक्त
व्यथाभृषन्सहमानएवनिर्गतः करेणहस्तिनी वस्तुतस्तुअरिदुरुक्ततः अमरैर्निमित्तभूतेस्तुद्यमानः यथाश्रुता
र्यग्राहिणंब्रह्मादीनांवाथादृष्टाअनुकंपयापीडमानइत्यर्थः तोदंमृषन्इत्यस्याप्ययमेवार्थः ६ सलिलाभिर्गच्छंतम

त्वयिसंस्थितेगदयाश्रीर्णीशीर्षेयस्मद्भुजचुतयायेचतुभ्यं वलिहरंत्यृषयोदेवदेवाः स्वयंसर्वेनभ
विष्यत्यमूलाः ५ सतुद्यमानोरिदुरुक्ततोमरैर्दंष्ट्राग्रगंगामुपलह्यभीतां तोदंमृषन्निरगाद
बुमध्याद्ग्राहहतःसकरेण्यर्थेभः ६ तंनिःसरंतंसलिलादनुद्रुतोहिरण्यकेशोद्विरदंयथाभूषः
करालदंष्ट्राशानिनिम्बनोब्रवीद्गतक्रियांकित्वसतांविगर्हितं ७

नुगतःसर्वहिरण्यकपिशाःकेशोयस्यदेत्यस्य ऋषोभकरः करालादंष्ट्रायस्य असनिवनिम्बनोयस्य नि
जानामसतांकिंविगर्हितमस्तिनिंदाभयाभावात्पलायनंनयुक्तमित्यर्थः वस्तुतस्तुगतक्रियः प्राप्रक्रि
यःनसतोयेभ्यः तेषांकपालूनाकिंविगर्हितंनकिंचित् अतःकपालुत्वादंष्ट्राप्रितभूरक्षणाद्यंकिंचित्यत्नाय
नमपिननिंदितमित्यर्थः यद्वा लोकोपकारयभुवेमुद्धरतोऽनुद्रवणमनुचितमन्वानोदैत्यआत्मानमेवा

यिचिपतिगतक्रियांस्वाधेकपरलं असतामसांक
किंविगर्हितमस्त्यपिनुनास्यवधिगसातिन्यववीद

भा० त०
८०

भूत २

सृष्टोः सृष्टमानयोः तिग्माभ्यां गदाभ्यां अहता नित्रंगानिययोः क्षतादास्रवतीति क्षतास्रवं तस्य घ्राणमवघ्रा
रंतेन विवृद्धो मन्युर्ययोः विचित्रान् गदायुद्धमरणप्रभेदान् मार्गान् इलागोः तस्यानिमित्तं भूतायाश्चुष्मिण्यम
तयोर्वषभयोः प्रस्तुतेपिरलापृथ्वीतदर्थं वृषभोहिखलुनिनादानिसंग्रथितानुगुणं गसंघर्षविदीर्णगत
दुधिरौपरस्परौपमदं व्यमोप्रसंभोचमत्कारिगजयूथयोयुध्यमानौ तिष्ठत इति प्रसिद्धम् ॥ १८ ॥ यज्ञा

तयोः सृष्टोस्तिग्मागदाहतांगयोः क्षतास्रवघ्राणविवृद्धमन्त्रोः विचित्रमार्गश्चरतोर्जिगीषया
वभादिनायामिव शुष्मिणो मृधः १९ दैत्यस्य यज्ञावयवस्य मायया गृहीतवाराहतनोर्म
हात्मनः कौरव्यमह्योद्विषतोर्विमर्दनं दिदृक्षुरगाद्विभित्तः स्वराट् २० आसन्नसौण्डिरमप
तसाध्वसंकृतप्रतीकारमहार्यविक्रमं विलक्ष्य दैत्यं भगवान्सहस्ररणीजगादनारायणमादि

स्वावयवायस्य तस्य मह्यं महीतिमितं द्विषतोः २० आगत्य च नारायणमाह किंकृत्वा दैत्यं विलक्ष्य कथं भू
तम् आसन्नप्राप्तं सौण्डिरं सौख्यं मदीवायेन अपेतं साध्वसंयस्मात् कृतः प्रतीकारेयेन अहार्यः अप्रतिका
र्यो विक्रमो यस्य सहस्ररणीः स्रुषिसहस्राणाम् नेता २१ राम राम राम राम राम राम ॥ ५५ ॥ ११ ॥ ५५

यद्रथानां पदातीनां येयूथपास्तेषामधिपः मुख्यद्वयार्थः अश्वस्तये पराभवार्थं आशुघटस्वयतस्व अनुहेति
वितर्कः योनातिपिपत्रिनपरयति पालयति वा असावसभ्यः सभायामनर्हः १२ सोधिहितः सत्यं वयमिति स्तो
केन रुषाप्रलब्ध उपहसितश्च एते वयमिति द्वाभ्याम् श्रीडांकार्यत्वात् हिराट महासर्प इव १३ मनुप्रचलि

त्वं यद्रथानां किल यथयाधिपो घटस्वनोः स्वस्तय आश्वनहः संस्थाप्य चास्मान् प्रमृज्याशुस्वकानां
यः स्वाप्रतिज्ञां नतिपिपत्र्यसभ्यः १२ श्री त्रे उ च सोधिहितो भगवता प्रलब्धश्च रुषाभृशं आ
जहारित्व एं क्रोधं क्रीडमानो हिराडिव १३ सृजनमधिपः स्वासंमनुप्रचलितेन्द्रियः आसाद्यतरसा
दैत्यो गदयाभ्यहनद्धरिं १४ भगवांस्तु गदावेगं विस्मरिणो रसि अवंचयतीरश्चीनो योगाकूटं
वातकं १५ पुनर्गदां स्वामादाय भ्रामयन्त मभीक्ष्णः अभ्यधावद्धरिः कुक्षः संरंभादृष्टदृष्टं
१६ ततश्च गदयारतिंदक्षिणस्यां भुवि प्रभुः आजघ्ने सक्तो सोम्य गदया कोविदो हनत १७ एवं
दाभ्यां गुर्वीभ्यां हर्म्यो हारिरेव च जिगीषया सुसंरक्ष्या वन्यो न्यममिजघ्नतुः १८

नैद्वियं तानि ह्युभितानीन्द्रियाण्यस्य १४ अंतकमृत्युं १५ १६ सोम्य विदुरतां गदाम् अ
प्राप्तामेवाहनत १७ हर्म्यो हारिण्याहोः १८ रामराम रामराम रामराम ॥ रामरामराम

भा० ८०

८१

व

इति याये अष्टादशः ॥ १८ ॥ उनेविंशे विरंचादिप्रार्थितेन महामधे वागहेण हिरण्यवधः श्लाघ्यो नुवर्ण्यते नि
र्व्यलीकंच पाठांतरे निष्कपटमिप्रायं सतंच कालात्मनोपिमममुदूर्तवलमुपदिशतीति प्रहस्य अपांगावलोकनेन
स्वीकृतवान् १ मुखतः अभिमुखेह नौकपोलस्याधोभागे अक्षतः ब्रह्मरूपेण द्रियादा विभूतः २ सास्वगदया तेन
इति श्रीमद्भगवते महापुराणे तृतीय स्कंधे विदुर उवाच ॥ १८ ॥ मैत्रय उवाच ॥ अवधार्य
विरंचास्य निर्व्यलीकामृतं वचः प्रहस्य प्रेमगर्भेण तदपांगेन संगृहीत १ ततः स पत्नं मुखतश्चरंतमकुतो
भयं जघानोत्पत्य गदया हनावसुरमक्षजः २ साहता तेन गदया विहता भगवत्करात् विद्युर्लि
तापतद्वेजे तदद्भुतमिवाभवत् ३ सतदालब्धतीर्थोपिन ववाधे निरायुधम् मानयन् समर्थे
न विष्वक्सेनं प्रकोपयन् ४ गदायामपविद्धायां हाहाकारे विनिर्मिते माभेष्टे तिसुरानुक्ता सुना
भंचास्मरद्भिर्भुः ५ तं शचक्रं दिति पुत्राधमेन स्वपाषेदमुख्येन विषज्जमानं चित्रावाचोऽतदि
दारेव चरणेन तस्मात्सन्वसितं मुजहीति ईहता ततो विहता विच्युता सी विद्युर्लिता भूत्वा पततरे जे
च तत् भगवत्करात्पतने यद्वा तत्पदस्यावत्यारे जइत्यनेनापि संबंधः तत्तदेत्यपौरुषं रेजइति ३ लेका
तीर्थे लब्धा वसरोपे स न ववाधेन प्राहरत् समानयन् वभवेति वाक्यभेदात् सदित्यस्यापौ न रुक्ते ४ ५
अग्रं समं भ्रमं चक्रं यस्य विसज्जमानं विशेषेण संगं प्राप्नुवंतं प्रति अतदिदं न त्रभावमज्ञानता आसमंता

व
म
रु

८१

द्वय २

हे देवते प्रिमूलं प्राप्तां देवादीनां एषोऽसुरः आगच्छतु वृथैवापराधरोपकः तत्परिहराय प्रवृत्तौ भयकतमीतं ज्ञात्व दुः-
 कम् अर्थप्राणदिह त्रीं अस्मत्तोरद्वैतरोयेन अन्वेषन् प्रतिरथमवलोकयन् अप्रतिरथः प्रतिपक्षमून्यः २२ यद्यस्मा-
 द्देवं भूतोऽयं पापं तस्मादेवमाक्रीडय हे देव यथा उच्यते क्षुभितं आशीविषं बालाः पुच्छं कर्षणदिना क्रीडयति न दत्त २३ स्वां

ब्रह्मवाच ॥ एष ते देव देवानामंघ्रिमूलमुपेयुषां विप्राणां सौरभेयीणां भूतानामप्यनागसां आग-
 गच्छ दुष्कृदस्मद्राध्वरोऽसुरः अन्वेषन् प्रतिरथोलोकान् दतिकंठकः २२ मेनं मायाविनंदनं नि-
 रंकुशमसतमं आक्रीडवाक्नवदेवयथाशीविषमुच्यते २३ नयावदेववर्द्धतस्ववेलां प्रापदा-
 रुणः स्वां देवमायामास्यायतावज्जह्यधमच्युत २४ एषा घोरतमा संधालोकं च वटकरी प्रभो
 उपसर्प्य तिसर्वात्मन सुराणां जयमावह २५ अधुनैषोऽभिजिन्नामयोगो मौदूर्तिको ह्यगात् त्रि-
 वायनस्त्वसुहृदामाशुनिस्तरदुस्तरं २६ दिव्यात्वा विहितं मृत्युमयमासादितः स्वयं विक्रमैर्नम-
 आसुरी हे देव स्वां मायां अधं पापं २७ वेलां मेवाह एषेति लोकानां च व-
 टकरी विशंकरी च वटित्ययं विनाशो वर्तते अभिजिन्ना ध्याक्ते स एव मौदूर्तिको योगः समुदूर्तः शुभदः का-
 लः अगात् गतः प्राप अतो यावन्मुदूर्तशेषोऽस्ति तावदेवावुत्तरमेनं निरस्तरजहि २८ त्वानृत्यं त्वयैव शपानुश-

हकाले विहितं निर्मितं आसादितः प्रापः एवमेषोऽसुरे
 आधेहि स्याय २९

भा० तृ०
८२

अंतरे आकाशमधो च काशमानं उदीर्णं उक्ता दीधितिर्दीधिर्यस्य निशातने मिनाशितधारे हरिर्दिशो यथा तस्य
स्यपतत्र मुक्तिं चिच्छेद देवानि जिज्ञित्य अमृतकलशानयता गुरुदेनेन्द्र प्रयुक्तवज्रस्यामोघस्य मानं दातुं प
क्षमेकं तत्तं तद्यथा इन्द्रश्चिच्छेद छिन्नं च तत् यथा खिप्रकाशतद्वत्प्रकाशमान इत्यभिसंबधः १४ अराः स
तदोजसा दैत्यमहाभरार्पितं च कासदंतखड्ग उदीर्णं दीधितिः चक्रेण चिच्छेद निशातने मिनाह
रि र्यथा तादृश्यपतत्र मुक्तिं १५ वृकलस्रस्रलेवङ्ग धारिण हरेः प्रत्येत्य विसीर्णं सुरैर्विभूतिमत
प्रवृद्धरोषः सकठोरमुष्टिना नदन् हत्यांतरधीयता सुरः १६ तेनेत्यमाह तत्तत्र भगवानादिभक्तैः
नाकं पतमना कापिस्त्रजाहृत इव हि पः १६ अथो रुधासृजन्मायां योगमाये सुरैर्हरेण यां विलो
क्य प्रजास्रस्तामे निरेस्योपसंयमं १७ प्रववुर्वीयवश्च उभक्तमः पांशवमेरयन् दिग्भ्यो निपेतुं यी
वाणः क्षेपणैः प्रहिता इव १८ द्यौर्नष्ट भगणां भोधैः सविद्युस्तनयितुभिः वर्षद्भिः स्रय
केशास्रः श्विणामूत्रास्थो निचासकत १९

त्यस्येत्यदि चक्रं तेन वङ्ग धावृकले छिन्ने सति प्रत्येत्य अभिमुखं मागत्य हरेः कुरुः वक्रः प्रहृत्य १९ मनाक्
इष्टदपि काप्यंशे १६ अस्य जगत उपसंयमं प्रलयं १७ पांशुकृतं सममप्रैरितवतः क्षेपणैः यंत्रैः १८ नष्टो
भगणो नक्षत्रसमूहो यस्य अनेन दैत्यवलातिरेकारं ब्रह्मदत्तमुहूर्त्तं तिनमोगम्यते अक्रिन्नक्षत्राणामसंभवात् १९

सदेत्यस्तस्माच्चक्रं निशाम्य दृष्ट्वा अग्रतो व्यवस्थितं च विलोक्य अमर्षेण क्रोधेन परिप्लुतानि ह्युभित्तानीन्द्रियाण्य
स्यसः अदृशत् दृष्टवान् ७ चक्षुर्भ्यां दहन्निव संचक्ष्णः पश्यन् इवेति वस्तुतः क्रोधाभावमाह हतोसि ज्ञातोसि
इति वास्तवोऽर्थः ८ वातरंहसं वायुवेगं ९ घटस्वउद्यमं कुरु यतस्त्वजेतुमिच्छसि १० ११ हतो मानो गर्वो यस्य १२

ग्र १

सतं निशाम्याथ रथांगमैतो व्यवस्थितं पद्मपलामलोचनं विलोक्य चामर्षपरिप्लुतं द्रियोरुपासदं
तद्यदमादृशच्छसन ७ करालदंष्ट्रश्चक्षुर्भ्यां संचक्ष्णो दहन्निव अभिप्लुत्य स्वगदया हतोसी
त्याह मंदरिं ८ पदासवेन तां साधो भगवान्यज्ञशकरः लीलया मिषतः शत्रोः प्राहरद्वातरंहसं ९
आह चायुधमाधस्वघटस्वजिगीषसि इत्युक्तः सतया भूयस्ताडयन् च न ददृश १० तां सप्रापतती
वीक्ष्य भगवान्समवस्थितः जग्राह लीलया प्राप्तागरुत्मानि वपनगी ११ स्वयोरुषे प्रतिहते हतमा
नो महासुरः नैष्ठुरादीयमाना हरिणा विगतप्रभः १२ जग्राह त्रिशिरं शूलं ज्वलज्वलनलो
लुपं यज्ञाय धतरूपाय विप्राया भिचरन् यथा १३

ज्वलत्योज्वलतः तद्वत् लोलुपं ग्रसनवाग्रं यज्ञाय विष्णुमालक्ष्य अर्क्षीय करत्वे दृष्टान्तः विप्रमुदिस्यामि

॥ ६५ ॥ चारं कुर्वन् १३ राम राम राम ॥

भा० तृ०
८३

मन्त्रतहना

संस्थितं मृत्युं २७ आसित आरोपिता तल्लिङ्गशरीरात् मोक्षमिष्टया वराहस्य पूर्वपादयोरेव करत्वात् कर
एति पदाहतेरतिवा विरुद्धं २८ २९ अखिलयज्ञानां तत्तवे विस्ताराय कारयेत्येति वा अरुं तु दोमसंभेता ३०
हितोशयानंतमकुं ववर्चसं करालदंष्ट्रं परिदष्टदष्टदं अजादयोर्वीक्ष्य प्रशंसुरागता अहो इमां
कोतुलभेत संस्थितिं २७ यं योगिनो योगसमाधिना रहो ध्यायंति लिङ्गादसतो मुमुक्षुया तस्य
वदेत्यर्षभः पदादतो मुखं प्रपश्यंस्तमनुससज्जं २८ एतौ दौ पापदावस्य पूषा पाद्यातावस इ
ति मे पुनः कतिपयेः स्थानं प्रपत्येते हजन्मनि २९ देवा ऊचुः नमो नमस्तैर्विलयस्ततं तवे स्थि
तौ गृहीता मलसत्त्वमूर्तये दिष्टा हतो यं जगतामरुं तु दस्त्वत्पादभक्त्या वयमीशनिर्वृताः ३० श्री
मन्त्रेय उवाच ॥ एवं हिरण्यक्षमसद्य विक्रमं ससादयित्वा हरिरादिभूकरः जगाम लोकं स्वमखंडि
तोत्सवं समीडितः पुष्करविष्टरादिभिः ३१ यथा यथानूक्तमवाहिते हरेः कृतावतारस्य सुमित्र चेष्टि
तं ॥ यथा हिरण्यक्ष उदारविक्रमो महामध्ये क्रीडनवन्तिरेकतः ३२ सत उवाच ॥ इति को सारवा
ख्याता मां श्रुत्य भगवत्कथा ॥ क्षतानंदपरं लेभे महाभाग वतो द्विज ॥ ३३ ॥
सादयित्वा हत्वेत्यर्थः पुष्करविष्टरादिभिः ब्रह्मादिभिः संस्तुतः ३१ यथानूक्तं गुरुक्तिमनतिक्रम्य मया वादितुं भं

देवित्तो न क
३३
रुचिं देवु मित्रयथा येन प्रकारेण ३२ देवित्तो न क
३३

नायुधानिमुच्यतेतिथा यातुधान्यश्चप्रत्यदृश्यत २० हिंसाः छिन्धिभिन्धीत्येवंभूताः अतिवेशसा अत्युगावाचः उत्सृष्टा
 दृष्ट्यत्रैववाक्यसमाप्तिः २१ प्रादुक्तानामितिप्रकृतिताः मायातांविनाशयेत् विनशनमितिपाठे यथाश्रुतेवषष्ठी त्री
 गिरयःप्रत्यदृश्यतनानायुधमुच्येनघ दिग्वाससोयातुधान्यःशूलिन्योमुक्तमूर्द्धजाः २० वदुभिर्यन्त्र
 दौभिःपत्यम्परथकुंजरैः आततायिभिरुत्सृष्टा हिंसावाचोतिवेशसा २१ प्रादुक्तानामायातामासुरी
 णांविनाशनं सुदर्शनाख्यभगवान्प्रायुक्तंदयितंविपात् २२ तदादिनेःसमभवत्सहसाहदिवेष
 युः स्मरन्त्याभर्तुरादेशंस्तनाश्चासकप्रभुश्रुवे २३ विनष्टासस्वमायासुभयश्चावज्जकेशवं रुषोपय
 हमानोसुंददृशेवस्थितंवहः २४ तमुष्टिभिर्विनिघ्नंतंवज्रसारैरधोक्षजः करेणकर्णमूलेह
 वयथात्वाष्टमरुत्यतिः २५ सञ्चारतोविषसृजाद्यवजयापरिभ्रमद्रात्रउदत्तलोचनः वि. कार्त्त
 वाकंघ्रिशिरोरुहोपतत्रयथानगेन्द्रौलुलितोनभस्वता २६ शिसवनानियदीयस्ययज्ञमूर्तिरित्यर्थः
 त्रयोऽस्यपादारतिश्रुतेः २२ भर्तुरादेशंत्वत्पुत्रोभगवानहनिष्यतीत्येवंभूतं २३ उपग्रहमानः वाहोरंत
 निधार्यसंघटयन् २४ अहन्जघानत्वाष्टं वज्रंमरुत्यतिरिद्रः २५ परिभ्रमन्गात्रशरीरयस्य उदत्तेव
 हिनिर्गतेलोचनेयस्यविशीर्णावाक्कादयोयस्य नगेन्द्रोमहाद्रुमः उन्मीलितनभस्वतावायुना २६ ॥ ५५ ॥

भा० न०
८४

विदुरमैत्रेयसंवादेनैवैतत्तत्तदितिमेवसंवादंप्रष्टुमाह दत्तेतिपंचभिः श्रीकृष्णसुहृत्वेहेतुः यदिति द्रव्योधनादि
भिरपत्तैः सहितमग्रजं धृतराष्ट्रं अथवानकृतवतारइतिहेतुः यदितिहेतोः श्रीकृष्णोक्तमंत्रणदरात्तयस्तत्याज २
अनवरः अनूनः महत्वेमहिम्नि ३ कुशावर्तैर्गंगाद्वारे ४ यत्किमपिपृच्छत किंतवेतिचेत्तत्राह तयोरितिअ
सत्रामहाभागवतः कृष्णस्यैकांतिकः सुहृत् यस्तत्याजाग्रजंकृष्णसापत्यमघवानिति २ द्वैपायना
दनवरो महित्वे तस्य देहजः सर्वात्मनः अतः कृष्णतत्परांश्चाप्यनुव्रतः ३ किमन्वपृच्छन्मैत्रेयं विर
जास्तीर्थसेवेया उपगम्यकुशावर्तं आसीनं तत्त्वचित्तमं ४ तयोः संवदतोः सूतप्रवृत्ता ह्यमलांकथाः
आपो गंगारवा घग्नीहरेः पादां बुजाश्रयाः ५ तानः कीर्तयन्मदुत्तं कीर्तयन्पादारकर्मणः रसज्ञः को
नुत्तयेत हरिलीलां तं पिवन् द्रवमुग्रश्रवाः पृष्टुः कृषिभिर्नैमिषायनैः भगवत्परिणिता ध्या
तास्तानाहमृयतामिति ७ **सुत उवाच** हरेर्धृतकोऽतनोः स्वमायया निशम्य गोस्वरं रं रसा
तलात् लीलां हिरण्याक्षमवज्ञया हतं संजातदुर्षो मुनिमाह भारत ८

अध्याः अध्याः कथानूनं प्रवृत्ताः ५ कीर्तयन्तानि कीर्तयन्तानि हीणि उदारणि कर्माणि यस्य हरेः द्रवमिति
श्रीव्यासवाक्ये उग्रश्रवाः रोमहर्षणपुत्रः नैमिषमयनमाश्रयो येषां अर्चितमध्यात्ममनोयेन ७ जोरुद्ध
रणं लीलां हिरण्याक्षं वावज्ञया हतं निशम्य भारतो विदुरः ८

कथामुपश्रुत्य भक्तिमात्रेण प्रसूनामपि सुलभः अनुयादेवानामपि दुर्लभ इति तत्कथा प्रवरेकस्यानंदेन स्यादित्या
 हृद्भा ३४ कृष्णग्राहः क्रीडांतीनामिति चापलत्वमुक्तं संकटादमोचयत् ३५ ३६ कारणेन पृथिव्यनुद्धारेण प्रकरस्य
 रत्नद्वरेः विक्रीडितं प्रसूतां अनेनारयणगतिर्भवति महापुण्यं स्वर्गादिपदं अलंपवित्रं अतिशयेन शोधकं धन्यं धनावहं यशस्यं
 अन्येषां पुण्यश्लोकानामुद्गमयशसांसतां उपश्रुत्य भवेन्मोदः श्रीवत्सां कस्य किंपुनः ३४ योगजैर्दंरु
 षण्णसंधायंतं चरणं वृजं क्रीडांतीनां करेणानां कृष्टतोमोचयद्वितं ३५ तं सुखारण्यमृजुभिरनन्यश
 रणेर्नृभिः कृतज्ञः को नु सेवेतदुराधमसाधुभिः ३६ यो वै हरिणस्तव हं महाद्वृतं विक्रीतं कार
 णशुकरात्मनः शृणोति गायत्यनुमोदते न सा विमुच्यते ब्रह्मवधादपि द्विजाः ३७ एतन्महापु
 ण्यमलंपवित्रं धन्यं यशस्यं पदमापुराशिषां प्राणैर्द्रियाणां युधि शौर्यैर्वर्द्धनं नारायणैर्गति
 रंगप्रवतां ॥ ३८ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे तृतीय स्कंधे एकविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ शौनकाचार्य
 महीप्रतिष्ठा मध्यस्य सौतेखायं भुवो मनुः कान्यन्वतिष्ठ ह्युरारि मार्गाया वरजन्मनां १
 कीर्तिवर्द्धनं आयुषश्च आयुषां पदं स्थानं यवित्राणां प्राणानां त्रिद्रियाणां च वर्द्धनं अंगशौनकेति वाचं विदुर ३८
 इति तृयेरकोनविंशः ॥ १९ ॥ विंशे वारहजन्मादिव्यवधानादथादितः सर्गो नुस्मार्यते वक्तुमन्वयं प्रस्तुतो मनोः प्रति
 ष्ठास्थानं अथस्य प्राप्य सौतेस्तस्य रोमहर्षणपुत्रस्य अवरं अर्वाचीनं जन्म येषां ईश्वरलीलानां मार्गाय निर्गमा

यका निद्वारारि कृतवान् अर्वाचीनान् प्राणिनः कुरुपाथैः
 सृष्टवानित्यर्थः १

भा० तृ०
८५

भौतिकं हेममंडमेकैकशः अत्येकं स्रष्टुमसमर्थानि संति संहृत्य स्रष्टुः १४ अन्ववासीत् अधिष्ठितवान् १५ स
हस्त्राकोणमिवोहृद्दीधिति र्यस्य तत् सर्वजीवनिकायानामोकः स्थानं पदं स्वरारवत् १६ यः शालिलाशये गभो
दकस्यांतः शोते तेन भगवताः नुविष्टोऽधिष्ठितः सत्स्वरार तया संस्थयानामरूपादिक्रमेण १७ ध्याया प्रभाप्र
तियोगिनी तया अवुद्यतेत्यर्थः यस्त्वबुद्धिक्तः प्रभोरित्युक्तत्वात् महान्तमइति महामोहः स्वरूपनिर्देशमात्रवि
तानि चैकैकशः स्रष्टुमसमर्थानि भौतिकं संहृत्य देवयोगेन हेममंडमवास्तनत् १४ सोऽयिष्ठाधि
सलिलं आंडकोशे निरात्मकः साग्रं वै वर्षसाहस्रमन्ववासीत् मीश्वरः १५ तस्य नाभेरभूत्यग्रं स
हस्त्राकोरुद्दीधिति सर्वजीवनिकायैको यत्र स्वयमभूत्स्वरार १६ सोऽनुविष्टो भगवतो यः शोते शालि
लाशये लोकसंस्थायथा पूर्वनिर्ममे संस्थया स्वया १७ स संज्ञे ध्यायया विद्यां पंचपर्वणमग्रतः तामि
समधत्तामि स्रतमे मोहो महान्तमः १८ विससर्ज्जात्मकं कायं नाभिनंदंस्तमो मयं जगदुर्यक्षरक्षांति
वक्ष्यामो ह इति प्रथमा प्रयोगः १८ तदेवं प्रथमोक्ता साधारणं सृष्टि रविंस्तु तदेव समुद्रवा १९
मनूयकेन चिद्विशेषेण साधारणं सृष्टिमाह विससर्जेत्यादिनावत्समाप्ति तद्विस्तृप्तं कायं रात्रिकृपं तत् एव ज्ञाना
तियक्षरक्षांति जगदुः सृष्टिषोऽसमुद्रवो यस्यांता अत्र याः स्य सा तनूरासीत् तामजहार तमिवाभवदित्यादिश्रुतिरनु

रनुसंधेया १९

८५

यस्मात्समव्यक्तमार्गवित् ब्रह्मणोवाविशेषणं १० सद्धितीयाः सभाष्योः
 स्वतंत्राः भाष्यमपेक्षाः कर्मसुप्रजासर्गदिषुसंहताः परस्परपेक्षाइदंजगत् ११ ब्रह्मादिमारभतेतिप्रश्नस्यपक्षार्थी
 नृसृष्टवानित्युत्तरं वक्तुं पूर्वोक्तां सृष्टिमनुस्मारयति देवेनेतिसप्ताभिः मन्वादिप्रश्नानां तत्राध्यायमारभ्योत्तरं भवि
 विषयति दुर्वितर्कैर्यदेवेनजीवादिष्टेन परेण प्रकृत्यधिष्ठानमहापुरुषेण अनिमिषेण कालेन च हेतुना भगवतो निर्वि

विदुः उवाच ॥ प्रजापतिपतिः सृष्ट्वा प्रजासर्गे प्रजापतीन् किमारभतमेव ब्रह्म नृवृक्षव्यक्तमार्गवि
 त् १० ये मरीचोदयो विप्रायस्तु स्वायं भुवो मनुः ते वै ब्रह्मण आदेशात् कथमेतदभावयन् १० सद्धितीया
 किमसृजत्स्वतंत्रा उत्तकर्मसु आहोसित्संहताः सर्वे इदं समसमकल्पयन् ११ श्री **मेत्रेय उवाच ॥** दे
 वेन दुर्वितर्कैर्यपरेणानिमिषेण च जातहोभाद्भगवतो महानासीद्गुणत्रयात् १२ रजः प्रधानानामह
 तस्त्रिलिंगो देवचोदितात् जातः ससर्जभूतानि वि य ही निपंचराः १३ वा

कारणं जातहोभं यद्गुणत्रयं प्रधानं तस्मान्नहानासीत् तदुक्तं तत्रे विस्मेस्तु त्रीणिरूपाणि पुरुषाख्यान्यथो विदुः
 प्रथमं महतः सृष्टिं द्वितीयं त्वंडं त्रिस्थितिं तृतीये सर्वभूतस्थितानि ज्ञात्वा विमुच्यत इति १२ महतो जातो भूतादि
 र हंकारः त्रिलिंगः त्रिगुणः रजः प्रधानादिति स्वतः सत्प्रधानस्यापि महतो हंकारोत्पत्तिकाले कोर्याः नुरुपं रजः
 प्रधानत्वं भवतीति भावः पंचतन्मात्राणि महाभूतानि ज्ञानेन्द्रियं कर्माद्रियाणि च तत्तद्देवताश्चेति पंचपंचसस

भा० तृ०
८६

३। त्वमेकः लेशद

भक्तेष्वनु रूपमात्मानं दर्शयतीति त्रयातां उपव्रज्य पाहीति ॥ द्वाभ्यां प्रार्थितवान् २५ यमितुं मैथुने धर्षयि-
तुं २६ लोकानां जनानां तव अनासन्नो अनाश्रितो पादो यस्यैषां २७ विविक्तं असंदिग्धं अध्यात्मदर्शनम् परचित्तज्ञानं
यस्य हरः घोरं कामकम्पलासतनुं विमुच्येति उक्तवानिति शेषः इत्युक्तं ब्रह्मा तां तनुं विमुच्येति सर्वत्र तनुं त्यगा नाम त-
त्तन्नो भावत्यागे विवक्षितः ग्रहणं च तद्वापत्तिरिति द्रष्टव्यं २८ सा होरत्रियोऽसंधिरभवदिति श्रुतेः सा तेन चित्त-
स उपव्रज्य वरदं प्रपन्नार्तिहरं हरिं अनुग्रहय भक्तानां मत्तुरुपात्मदर्शनं २९ पाहि मां परमात्मसंप्रेषणे
नासृजं प्रजाः तस्माद्यमितुं पापा उपाक्रामंति मां प्रभो २६ त्वमेकः किल लोकानां लिङ्गानां लेशनाशनः
सोऽयमनासन्नपदो तव २७ सोऽवधारय सिद्धाकार्यं विविक्ता अध्यात्मदर्शनः विमुचात्मतनुं घोरमितुं
क्व विमुच्येह २८ तां कृणु चरणं भोजं मदविह्वललोचनां कांची कलापविलसद्दुकूलध्वजराध-
सं अन्योन्यश्लेषयोर्गुणिरंतरपयोधरां सुनासां सुदिजां स्निग्धहासलीलावलोकना गृह्णीत्री उयात्मानं
नीलालकवरुथिनी उपलभ्यसुराधर्मसर्वसंमुखं कृत्स्नियं २९
छातनुः सायंतनी संध्यावभूव सा च कामोदकं वेला असुरश्च राजसत्वात्स्त्रीलपटाः अतस्तां संध्यामेव स्त्रियं कल्पयित्वा
ते संमोहं प्राप्ता इत्याह ता मिति विभिः नृपराभ्यां कृणुती चरणं भोजं येयस्याः महेन विह्वललोचनेयस्याः कांची कलापेन वि-
लसद्दुकूलनेन ध्वजरोधः कटितटयस्यास्तां अन्योन्यश्लेषया उपमहेन हेतुना उतुंगो निरंतरपयोधरोयस्याः सुदिजां सुदती
स्निग्धहासलीलावलोकनेयस्याः गृह्णीत्री वस्त्राचलेन वृण्वानां नीलानामलकानां वरुथः स्तोमो विद्यतेयस्याः

देधर्मविदुरा तां स्त्रियमुपलभ्यमन्वानः २९

८६

२० देवस्तानाह
 २१ देवताप्रभयायादीव्य
 २२ देवोदेवान्जन
 २३ ततोहसन्सभगवानसुरैर्निरपत्रपैः
 २४

तमानाः यायादेवताद्युतिमत्यः सात्विकस्तास्ताः प्रमुखतः प्राधान्येनासृजत्
तेदेवादेवताइति स्त्रीत्वेन निदिष्टानामप्यर्थमात्रं अर्थमात्रं विवक्षयेति ते इति पुंस्त्वेन प्रतिनिर्देशः एवं यद्देवतां सिरत्यत्रा
पितृणां तेन विसृष्टां त्यक्तां प्रभां अहः दिवसरूपां सतीं देवयंतः कीडयंतः अहारिषुः जगत्कुः २२ अदेवानिति छेदः स
जघनादसुरानसृजतेति श्रुतेः अतिलोलुपान् स्त्रीलं पतान् अभिप्रेदिरे प्राप्ताः २३ परापतत्प्राप्तयत् २४ ॥ ५५

भा० त०
८७

प्रमदेवाचरंती स्त्रियं मत्वा जगदुः ३५ प्रहस्यमाना मात्मना जिघ्रंत्याकांक्षा सौंदर्येण प्रहसनमात्मा वध्या एव सौं
दर्या नुभावचातुर्य विकार ३६ ज्यात्वा चंद्रिका रूपां तस्य गंधर्वादिगणाः विश्वावसुः पुरोगमो मुखो येषु ३७ आ
त्मनस्तद्रिणा आलस्येन तांश्च नानारूपान्मुक्तकेशान् वीक्ष्य नेत्रे निमीलितवान् ३८ इन्द्रियाणां विक्लेदः स्वावो यथा तं
इति सायं ततनी संध्या मसुराः प्रमदायंती प्रलोभयंती जगदुर्मत्वा मूढधियः स्त्रियं ३५ प्रहस्यभावगंभीरां
जिघ्रंत्यात्मानमात्मना कात्याससज्जं भगवानांधर्वा पुरसांगणान् ३६ विस्मर्ज्य तनुं तां वैज्योत्वाकांतिम
तीप्रियां तस्य वचाददुः प्रीत्या विश्वावसु पुरोगमाः ३७ सष्टाभूत पिशाचांश्च भगवानात्मतंद्रिणा दिग्वा
ससो मुक्तकेशान् वीक्ष्य चामीलयद्दृशौ ३८ जगदुस्तद्विस्मृतां तां जंभणा ख्यातनुं प्रभोः निद्रां सिंद्रियवि
क्लेदो यथा भूतेषु दृश्यते ३९ येनोषिष्ठान् धर्षयंतितमुन्मादं प्रचक्षते ऊर्जस्वं तं मन्यमान आत्मा
न भगवानजः साध्यगणान् पितृगणान् परोक्षेण सजत्प्रभुः ४०

स २

निद्रां प्रचक्षते ३९ येनोषिष्ठान् धर्षयंतितमुन्मादं प्रचक्षते तं ऊर्जस्वं तं सत्त्वं तं परोक्षे
रा अदृश्यस्त्वेण ४०

४७

ना

संमूहो विभावनाक्रममाह अहो इति ३० अभिसंभाव्यसत्कृत्य विसंभात्प्रणयात् कुतुहयस्तेनां पप्रष्टुः कामिति
त्रिभिः ३१ कासि जात्या कस्य वा कन्या हे भामिनिकोपने रूपमेव द्रविणं अनर्घ्यं वस्तु तदेव परं क्रिया हे म तेन त
दसमर्पणेन विवाधसे ३२ किं जातिकुलादिप्रश्नेन यावा काचिद्द्रवादिष्टा रदंता वेद्मं जातं यत्र वदर्शनं किंतु केवलं
नामनः उत्सुनोषिविवधासि ह्यभितचित्रानां वाक्य देशलिनिश्लाघ्ये एकत्र न जयति न स्थिरी भवति यद्वा नैकत्र
अहोरूपमहो धैर्यमहो यस्यानवं वयः मध्ये कामयमानानाम कामेव विसर्पति ३० वितर्कयंतो वदुधातां स
ध्या प्रमदाकृतिं अभिसंभाव्य विसंभात्पर्यप्रष्टुं कुमेधसः ३१ कासिकस्यासिरं भोरुको वा र्थस्तेत्रभा
मिनि रूपद्रविणपण्येन दुर्भगानो विवाधसे ३२ यावा काचित्त्वमवलेदिष्टा संदर्शनं तव उत्सुनोषीत्तमा
णानां कंदुकक्रीडयामनः ३३ नैकत्र ते जयति शालिनिपादपदं घ्रांत्या मुहुः करतलेन पतत्यतंगं म
ध्यं विधीदति वृहत्स्तनभारभीतं श्रांतैव दृष्टि रमला सुशिखा समूहः ३४

अनेकगतिविलासेषु जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते पतत्यतंगं उच्चलंतं कंदुकं वृहत्तोः स्तनयोर्भारद्वीतं तव कृजं मध्यं वि
धीदति श्राम्यति श्रांता मंथरे वप्रसरति सुशिखा समूहः शोभनः केशकलापस्ते पाठांतरं सुशिखाः शोभनान्के
शानवकीर्यमाणान् समूहवधानेति अत्र च अस्तंगघनसूर्य एव पतंगः मेघविष्टे दे मध्यविधादः तारकारूपा

दृष्टिः तमसर्वकेशरत्न दृष्टं ३४

भा० तृ०
८८

यदा मन्यमानोऽभूत्तदा मनससज्जं ४७ तेभ्यः स्वीयं पुरुषं पुरुषाकारं पुरंदेहं अत्यस्तजद्देहो तान् मनसः ४८ ते त्वया कृतं
तं सुकृतं त्वमाहुः यस्मिन् न तु सर्गो क्रिया अग्नि होत्राद्याः अतोऽस्मिन् सर्वं यं साकं सह अन्नं हविर्भागादि अदममन्नं
याम हे ब्रह्मन् ४९ कर्मसृष्टिमुक्ताः सृष्टीणां सृष्टिमाह तपसेति विद्याव्यासना योगोऽसनादिः सुसमाधिः वैरा

सन्नात्मानं मन्यमानः कृतकृत्यमिरात्तमः तदा मनससज्जं ते मनसालोकभावनान् ४७ तेभ्यः सोऽत्यस्त
जत्स्वीयं पुरुषमात्मनः तान् दृष्ट्वा ये पुरुषाः प्रससन् सुप्रजापतिं ४८ अहो एतज्जगत्स्वराः सुकृ
तं वतते कृतं प्रतिष्ठिताः क्रिया यस्मिन् सा कर्मन्तमदामहे ४९ तपसा विद्या युक्तो योगेन सुसमाधिना कृ
षीन् हृषीकेशः ससज्जं भिमता प्रजाः ५० तेभ्यश्चेकेशः स्वस्य देहस्यांशमदादजः यत्समाधि

योगश्चित्तपो विद्या विरक्तिमत् ५१ ॥ इति श्रीमद्भगवत्समाध्यायः ॥ २० ॥ विदुर उवाच ॥ स्वायं भुवस्य च मनोर्वशः परमसंमतः कथं
तां भगवन् यत्र मैथुनेनैधिरे प्रजाः १ ज्येष्ठयोर्यदियुक्तः समाधिः तेन युक्तः ॥ हृषीकेशः स्ववशं द्रियः सन्
कृषीन् हृषीकेशः ससज्जं ५० किं न देहं यस्यांशमदादित्यत आह यदिति ॥ समाधिश्च योगश्च कृद्धिश्च ऐश्वर्यं
यत्तपश्च विद्या च विरक्तिश्च विद्यंते यस्मिन् तत् ५१ ॥ इति तृतीयोऽध्यायः ॥ २० ॥ एकविंशोऽध्यायः ॥ विदुर उवाच ॥

ना कर्हमस्य मनोः पुत्राः विवाहघटनोच्यते एधिरे एधां चक्रिरे १

आत्मनः सर्गेयस्मात्तेयत् येन कायेन संप्रदायत्वेन सिद्धेन कवयः कर्मकोविदः साध्येभ्यः पितृभ्यश्च पितृरूपेभ्यः
वितन्वते श्राद्धादिना ह्यंकव्यं च ददंति ४१ तिरोधानेन दृश्यत्वे सत्यं यत्तद्धीनशक्त्या ४२ प्रत्यात्मेन प्रतिविंदेन
आत्मा भासं प्रतिविंदं आत्मना आत्मनो मानः प्रतिविंद दर्शिनः संदरस्य शिरः कपादि चेष्टा अतएव तत्स्थानां मि
थः संमानेन नित्यं मिथुनी भावः ४३ तत्त्वप्रतिविंद रूपं कर्मभिस्तत्परक्रमानुवर्णनैः ४४ भोगश्चाभोगो विस्तारः पा

त आत्मसर्गेतं कायं पितरः प्रतिपेदिरे साध्येभ्यश्च पितृभ्यश्च कवयो यद्वितन्वते ४१ सिद्धान् विद्या
धरां श्रैव तिरोधानेन सोऽसृजत् तेभ्यो ददात्तमात्मानं तद्धीनारव्यमद्भुतं ४२ सकिन्नरां किंपुरुषा
न प्रत्यात्मेना सृजत्प्रभुः मानयन् आत्मनात्मानमात्मा भासं विलोकयन् ४३ ते तु तज्जगद्गुरुपंत्यक्तं
यत्परमिहिना मिथुनीभ्यः गायं तस्मै वोषसि कर्मभिः ४४ देहेन वै भोगवता शयोनावकुचिंते या सर्गे
नुपचिते क्रोधा दुःससर्जितहृदयः ४५ ये हीयंता मुतः केशा अहयस्तंगजजिरे सर्पाः प्रसर्पतः क्रूरा नागा

हादिप्रसारणवता देहेन अनुपचिते वृद्धिमप्राप्तं तद्भोगक्रोधादियुक्तं ४५ भोगीरु कंधराः ४६
अमुतः अमुष्मात् देहात् ये केशा अहीयं त प्रच्युताः तेऽहयो जाताः प्रसर्पतेः पादाद्यकुंचनैः प्रचलतोऽमुष्मात् सर्पाः अत
एव अगान भवंति नागाः अतिवेगवन्त इत्यर्थः भोगवतो जातत्वात् भोगेन फलेन उरुविस्तीर्णा कंधरा येषां सर्वे चैते क्री

धयांगान् क्रूराः तेषां अवांतरजातिभेदः सर्वसिद्धते प्र
सिद्धः ४६

भा० तृ०
८५

मनःस्पर्शमनस्यानंदजनकं स्मितसीतलं च यस्य तं नीलास्त्रिं वक्षसि श्रीर्यस्य तं कौस्तुभः कंधरायां यस्य प्रीतिरेव स
भावः स्वतः सिद्धाधर्मो यस्य तथा विधं श्रामा मनो यस्य ५ त्वानृते परमानंदं धिगन्यवरकामुकं श्रयापिकुपणं मा
नुग्रहाणवरदानतः वतेति हर्षं हेर्दु नोः स्माभिस्तं सत्त्वनिधेस्तव दर्शनात् श्रयाहूणः सां सिद्धं साफल्यं जुषंसे
वित्तदर्शनमेव महाफलमित्युपपादयति यस्य तव दर्शनं सद्भिरुत्तरोत्तरमायादितः प्रहर्षं जन्मभिरुदयो गेये स्तौये १०
किशितं कुंडलिनं शंखचक्रगदाधरं श्वेतोत्पलं कीडनकं मनःस्पर्शस्मिते हरं विन्यस्तचरणं भोज
मंसदं शो गरुत्मतः दृष्ट्वा खेव स्थितं वक्षः श्रियं कौस्तुभकंधरं जातहर्षो पतन्मूर्च्छादितो लब्धम
नोरथः जीर्भिश्चाभ्यगृणात्प्रीतिस्वभावात्मकतां जलिः ५ **अपि रुवाच** जुषं वताया खिलसत्वर
शः सां सिद्धं मत्सुगोस्तव दर्शनान्नः यद्दर्शनं जन्मभिरुदयसद्भिराशासते योगिनो रूढयोगाः १० ये
मायया ते हतमेधसस्त्वत्पादारविंदं भवसिन्धुपातं उपासते कामलवायतेषां सीशकामान्निरये पियेषुः
११ तथा सचाहं परिवोदु कामः समानशीला गृहे मेधिधेनुं उपेयि वान्मूलमशेषमूलं दुराशयः कामदुघांघ्रि
सकामभक्तान् विगर्हयन्नाह यदति ते विषयानिरये पियेषुः तेषां कामानां लवायत्तन्माययान्मृदु यस्य १२
द्वयस्तमेवोपासते त्वं तु तेषां तान् कामान् पिरासिददासि ११ यः सकामान्निदति सोहमपि तादृश एवेत्याह तथेति गृह
मेधाः गृहस्य मः तत्र धेनुं त्रिवर्गं दोग्धा भार्या परिले तु मिष्टं कामदुघांघ्रियस्य कल्पद्रुमस्य तव मूलं मंघ्रिं उपेयि
वान् उपगतास्मि ननु कामाद्यर्थमन्यत्र किमप्युपास्यतां नयतः अशेषेषु पुरुषार्थमूलमेतदेव १२ ॥ ११ ॥

८५

धर्ममंथं च यथा जुगुपतुः तन्मेव देति तृतीये नान्वयः २ ३ योगलक्षणैर्यथादिभिर्युक्तायां कतिधा वीर्यं ससर्ज
कतिपुत्रानुत्पादयामासेत्यर्थः ४ मनोः कन्यां श्राकृतिं प्रसूतिं च भाव्यां लब्धाय यथा भूतानि ससर्जतश्च वदेति चकार
सार्थः ५ सहस्राणां समादश सहस्राणि संवत्सरानित्यर्थः ६ तस्मिंस्तपसि क्रियायोगे पूजा प्रकारेण संप्रपेदे सिधेवे प्र

वियवतो ज्ञानपादौ सुतौ स्वायं भुवस्ववे यथा धर्मजुगुपतुः सप्तद्वीपवती मही २ तस्य वैदुहिता व्रम
रेव द्रुतीति विश्रुता पत्नी प्रजापतेरुक्ता कर्दमस्य त्वयानघ ३ तस्यां सर्वमहायोगी युक्तायां योगलक्षणैः
ससर्ज कतिधा वीर्यं तन्ने शुश्रूषवेवद ४ रुचिर्यो भगवान् ब्रह्म नृदक्षो वा ब्रह्मणः सुतः यथा ससर्ज भू
तानि लब्धाय भाव्यां चिन्मनवो ५ श्रीमंत्रे यजुर्वाच प्रजाः सृजेति भगवान् कर्दमो ब्रह्मणो दितः सरस्वत्या
तपसे पे स हस्राणां समादश ६ ततः समाधियुक्तेन क्रियायोगेन कर्दमः संप्रपेदे हरिं भक्त्या प्रपन्नवरद
शुष ७ तावत्प्रसन्नो भगवान् पुष्कराक्षः कृते युगे दर्शयामास तं क्षत्रः शावं ब्रह्म दधद्वपुः ८ सतं वि
रजमकीर्भं सितपद्मोत्पलस्रजं स्निग्धलीलालकद्राता वक्राव्रं विरजावरं ९

पन्तेभ्यो भक्त्येभ्यो वा दत्तार् ७ शदैकवेद्यं यद्रहस्यतन्मयं वपुर्दधत् तं प्रत्यात्मानं दर्शयामास ८ सकर्दमस्तं वे
वस्थितं दृष्ट्वा मूर्च्छां हित्वा वपतत्तं गीर्भश्चाभ्यगृह्णात् इति चतुर्थो मन्वयः पद्मोत्पले विमरात्रिविकाशे सितानां पद्मा
ना उत्पलानां च स्रक् यस्य तं नीलास्निग्धाश्च ये अलकास्तेषां ब्रानो वक्राव्रं यस्य शतोत्पलं कीडनकं यस्य ९

भा० तः
२०

नेमयो यस्य अनेताक्षलवदयः अदाः पत्राकाराधाराः संत्यस्य श्रीलिवातुर्मास्यानिनाभयः आधारभूतानि वलयाति
यस्य करलस्रोतः तीव्रवेगं एते विशेषैरेव संवत्सरान्मकं चक्रमुक्तमिति द्रष्टव्यं १५ ननुतिरुपाधिमुदासीनां मोक्षं किं या
चस तथापि मायया विश्वसृष्ट्यादिकर्तृत्वात्तमेव याच्य इत्याह स्वयमेक एव सन्नपि आत्मन्यधिकृतया योगमायया हेतु
नायाः स्वीकृताः शक्तयः सत्वाद्याः ताभिः अदेविश्वं स्वयतिरिक्तसाधनापेक्षत्वे दृष्टान्तः यथेति १६ यद्यपि मायिकं ता
भक्तेभ्यो विषयसुखं दातुनेष्टं तथाप्यस्मदभिप्रायानुसारिणस्तस्य दयेत्याह नैतदिति हे अधीश नोऽस्माकं भजतां भूतसु

एकः स्वयं स नृजगतः सिसृक्षया द्वितीययात्मना धियोगमायया सजस्यदः पासि पुनर्ग्रहिष्यसि यथोर्णना
भिर्भावा न स्वशक्तिभिः १६ नैतद्वताधीश पदं तवे सितं यन्मायया नस्तनुषे भूतसुखं अनुग्रहाया
स्त्वयि यद्दिमायया लसत्तुलस्या तनुवा विलक्षितः १७ तं त्वानुभूत्योपरतक्रियार्थं स्वमायया वर्तितं लोकं
त्रं नमाम्यभीक्ष्णं नमनीयपादसरोजमल्यीयसि कामवर्षं १८ ॥

स्वरूपं दंशदादिविषयसुखं मायया तनुषे विस्तारयसीति यत् यद्यपीप्सितं न भवति तथाप्यस्मदनुग्रहायास्तु श्रेय
त्रयापाकरणं नंतरमेवापवर्ग्यं भवत्वित्यर्थः यद्दि यतः मायया परिन्न इव लसत्या तुलस्या युक्तस्त्वविलक्षितोसि एवं
तस्य तव दर्शनं यतो भुक्तिमुक्तिप्रदमित्यर्थः १७ तं त्वानुभूतिमुक्तिप्रदं नमामि मुक्तिप्रदत्वे हेतुः अनुभूत्या ज्ञानेन उपर
तः क्रियार्थः कर्मफलयोग्यस्मिन् भोगदत्ते हेतुः स्वमायया आवर्तितं लोकं त्रं विश्वोपकरणं येन अतः सकामैर्निष्क
मेऽनमनीयपादसरोजयुगयस्य तं तत्र अल्यीयसि सकामे पुंसि भजने वा कामानुवर्षसीति तथा १८

२०

ननु तर्हि मुक्त्यर्थमेव किं न भजसि अनधिकारदित्याह हे श्रद्धा शयस्व प्रजापतिस्तस्य वचसा तं त्याग्रयं कामदतो लोकः पशु
वद्धः हे मुक्तधर्ममूर्ते अहंच किल लोकानुगतः अतस्तु भवंति बहामि कर्म मयी तदा ज्ञानमुवर्ते अनिमिषाय काला
त्मने तदर्थं भाव्यां चेष्टामीति चकार स्यार्थः न केवलं लोकानुगतो वहामि किंतु अथ या पाकारणार्थमित्युक्तम् १३

प्रजापतेस्ते वचसा धीशतं त्या लोकः किलायं कामदतो नुवद्धः अहंच लोकानुगतो वहामि वलिंच
शुक्लानिमिषाय तुभ्यं १३ लोकं च लोकानुगतं पशूंश्च हित्वा श्रितास्ते चरणतपत्रं परस्परं त्वद्गुणवा
दशीधुपीयूषनिर्यापितदेहधर्माः १४ न ते जराक्षममिगयुरेषां त्रयोदशारं त्रिशतं षष्टिपदं ष
ण्मेम्यनंत छदियत्रिनाभिकरालस्रोतो जगदाक्षिद्यधावन १५

अनिमिषायेत्यनेन कालात्मका त्वतो भीतः कर्म करोमीत्युक्तं एतन्मयं त्वद्भक्तानां नास्तीत्याहुर्वाभ्यां लोकान् कामाभि
भूतान् ताननुसृतान् पशूंश्च विवेके सत्यपि पुनः कर्मजडान् हित्वा अनाहत्य येन वचरणरूपमात्रपत्रं श्रिताः तानेवाह त्वद्गुण
नावाहः कथातदेव शीधुसंसारविस्मरकत्वात् तेन निर्यापिता विलापिता देहधर्मा दूतपिया सादयायेः एषामित्युत्तरेणान्व
यः १४ तत्र यत्र त्रिगुणनाभिकालचक्रं तत् जगदाक्षिद्य आकृष्य धावदपि एषो त्वद्भक्तानां मायुराक्षिद्य धावन् न भवति कथं भू
तस्य अरजं ब्रह्मतस्मिन् अक्षरूपे भ्रमिः भ्रमणं भ्रमदिति वक्तव्ये अतिभ्रमणशीलत्वात् उपचारेण भ्रमिरिति भेदे निर्दोषः
अधिकमासेन त्रयोदशमासा आरायस्य त्रिशतं षष्टिश्चाहोरात्राः पर्वण्यस्य शतशब्देन विभक्तैरनुगार्यः षट्संख्यो

भा० त० गार्हपत्योदयांकृत्वा संन्यासेवाभयं दत्वा मयि आत्मानं जगच्च सहैकीभूतं ईक्ष्यसि २८ त्वदीर्येण सह देवदूत्या
५१ अवतीर्येति शेषः २९ प्रत्यगभूतेषु ज्ञायते आविर्भवतीति प्रत्यगक्षजः सरस्वत्या नद्यापरिवेष्टितात् ३० श्रेष्ठे
षेस्तपोमंत्रादिसिद्धेश्वरैर्भिष्टुतः सिद्धमार्गः वैकुण्ठमार्गस्य यद्वा श्रेष्ठसिद्धेश्वराभिष्टुतश्चासौ सिद्धैर्मग्यत इति

ह कृत्वा दयां च जीवेषु दत्वा चाभयमात्मवान् मय्यात्मानं सह जगद्दृश्यस्यात्मनि चापि मां २८ स
चाहं स्तोत्राकलया त्वदीर्येण महामुने न वेत्ते त्रे देवदूत्या प्रलेख्ये ते त्वसंहितां २९ श्रीमैत्रेय उ
वाच ॥ एवं तमनुभाष्य भगवान् प्रत्यगक्षजः जगाम विन्दुसरसः सरस्वत्यापरिष्ठातात् ३० निरीक्षत
स्तस्य यथाविशेष सिद्धेश्वराभिष्टुतसिद्धमार्गः आकर्णयन् पत्ररथेन्द्रपक्षैरुच्चारितस्तोममुदीर्य सा
मं ३१ अथ संप्रस्थितेषु क्लृप्तकर्मो भगवानृषिः आस्ते समविन्दुसरसितं कालं प्रतिपालयन् ३२ मनुस्यं
दनमास्थाय शतकौभपरिष्ठवं आरोप्य स्वादुहितरं सभार्यः पर्यटन् मही तस्मिन् सुधन्वन् न ह निभगवान्
यत्समादिशत् उपायादाश्रमपदमुनेः शतव्रतस्य तत् ३३ सिद्धमार्गश्च स यथौ पत्ररथेन्द्रः गरुडस्तस्य पक्षौ रुदीणम
भयक्लंसमाकर्णयन् वृहद्द्वयंतरे पक्षवितिश्रुतेः उच्चारितस्तोमं च सामाधारभूतानामृचोऽसमुदायं पृथक् सौमं चान्तेति श्रुतेः समास
पाठे उच्चारितस्तोमः स्तोत्रीयः समुदायो यस्य तान् इति ३१ तं कालं परस्मै दत्तुं प्रतीक्ष्यमाणः ३२ ज्ञातकौभाः सौवर्णः प्रकारयस्मि
नृतं रथमास्थाय दुहितरं चारोप्य वरान्तेषु शार्थं पर्यटन् सुधन्वन् विदुरयत् अहः ३३ ॥ ५५

अमृतसुखकरेण प्रेमस्मिताभ्यामीक्षणेन विभ्रमंतीभूर्यस्य ॥१८॥ चैत्यं हार्दभावं मे मया समयोजितं घटितं यदर्थमेवाहं समर्चि
तः ॥२०॥ मयि संगृहीतः संगृहीतः ॥१८॥ काशी कृत आत्मा चित्रं ये स्तेषां जन्मद्रुहिणे त्वादशेषु अतिनरं सर्वथा निष्फलं न स्यात् २१

मे त्रेय उवाच ॥ इत्यव्यलीकं प्रणतोऽबुना भक्तमावभाषेव च सामृतेन सुपर्णपक्षीपरिरोचमानः प्रेमस्मितोऽक्षी
क्षणविभ्रमदुः ॥१८॥ श्रीभगवानुवाच ॥ विदित्वा तव चैत्यं मे पुरैव समयोजयत् यदर्थमात्मनियमेस्त्वये वाह
समर्चितः २० न केनातु नृषेव स्यात्प्रजाध्यात्ममदुर्दृशं भवद्विधेष्टतिनरं मयि संगृहीतात्मनां २१ प्रजा
पतिसुतः सम्राट् मनुर्विरव्यातमंगलं ॥ ब्रह्मावर्तयोधिवसनशास्त्रिसप्रार्णवांमही २२ सचेद्विप्रः
जर्विर्महिषाशतेरूपया आयास्यति दिदृक्षुस्त्वां परश्चो धर्मकोविदः २३ आत्मजामसितापां गीवयः
शीलगुणान्वितां मृगयन्ती पतिं दास्यत्यनुरूपाय ते प्रभो २४ समाहितं ते हृदयं यत्रे मान् परिवत्सरा न सात्वा
ब्रह्म नृपवधूः काममाशुभजिष्यति २५ यात आत्मभृतं वीर्यं न वधा प्रसविष्यति वीर्यं त्वदीये शूषय
आधास्यत्यंजसात्मनः २६ त्वंच सम्यगनुष्ठाय निदेशं म उशत्रमः मयि तीर्थीकृता शेषक्रिया ये मां प्रपश्य
ते २७

विरव्यातं मंगलं सदाचारदिलक्षयं यस्मै २२ हे विप्राः महिष्यामह २३ २४ यत्र यस्यां भार्यायां समा
हितं अभिसंधानेन स्थितं नृपवधूः राजकन्या २५ ते वीर्यं आत्मनि भृतं धृतं या प्रसविष्यति वीर्यं प्रसूता सुकन्या
सुश्रजसा आत्मनः पुत्रानाधास्यति २६ निदेशं मां उशत्रमः शूचसत्त्वः तीर्थयात्रेन दानं लक्ष्यते मयि समर्पितं सर्वकर्म

भा० तृ०
५२

उग्रोयुक्तयोगोयस्यतेनवपुषाविद्योतमानं तस्यभगवतोव्याहृतंभाषणमेवअमृतकलाऽमृतनयस्यचंद्रस्यकलात
नम्यंपीयूषं तस्यप्रवणेनचनातिक्षामंतपसाकृशं ४२ प्राप्नुमुन्नतं उपसंसृत्यसमीपंगत्वा मलिनंददशेतिपूर्वे
वक्रियासंबंधः अर्हतेऽनेनेत्यहंमह्यरत्नंतत् असंस्कृतं अनिरिक्तं यथा मलिनंदश्यतेतद्वत् ४३ उदनेपलेश

विद्योतमानंवपुषातपस्युग्रयुजाविरं नातिक्षामंभगवतःस्निग्धापांगावलोकनात् तद्याह
तामृतकलापीयूषप्रवणेनच ४२ प्राप्नुप्रापेलाशादंजर्दलंवीरवाससं उपसंसृत्यमलिनं
यथाहरेणमसंस्कृतं ४३ अथोदजमुपायांतनूदेवंप्रणतंपुरः सपर्ययाप्रत्यगृह्णात्प्रतिनंद्या
नुरूपया ४४ गृहीताहरेणमासीनंसंयतंप्रीणयन्मुनिः स्मरन्भगवदादेशमित्याहसहाया
गिरा ४५ नूनंचक्रमणदेवसतांसंरक्षणयते वधायवासतांयस्त्वंहरेर्भक्तिर्हिपालिनी ४६
योऽर्केन्दुग्रीववायूनांयमधर्मप्रचेतसां रूपाणिस्थानाधत्सेतस्मैशुक्लायतेनमः ४७ ॥ ५॥

लाप्राप्नोपुरः पादसमीपेप्रणतंआशीर्भरभिनंद्य सपर्ययाहजया प्रत्यगृह्णात् सक्तवान् ४४ ४५ तेचक्र
मणं पर्यटनंहियस्मात् ४६ मनस्यविष्णुप्रणमति यदिति स्थानेतत्कर्मवससरे शुक्लायविष्णवे ४७ ॥

येषु ३

तत्रवेशसात्रेणपरमानंदप्राप्तादितिदर्शयितुं आश्रमं वर्णयति यस्मिन्नित्यादिभिः सप्तभिः श्लोकेः प्रयत्ने कर्तव्ये ३४ शिवमा
रोग्यं अमृतवत्त्वादुल्लंघयस्मिन् ३५ कूजंतः पुण्यामृगादिजाश्रयस्मिन् तैः पुण्यद्रुमलताजालैः समूहैर्युक्तं ३६ घुष्टं ना
दितं भ्रमररागं भ्रमो विनोदो यस्मिन् मत्तवर्हिण एव नराक्षेपामादोपो नृत्यसंभ्रमो यस्मिन् आकपंतः मिथो मत्ताः कोकिला

या १

यस्मिन् भगवतो नेत्रान्यपतन्नश्रुविंदवः रूपया संपरितस्य प्रपन्ने र्पितं भृशं ३४ तदैविंदुसरो नाम सरस
त्वापरिप्लुतं पुण्यशिवा मृतजलं महर्षिगणसेवितं ३५ पुण्यद्रुमलताजालैः कूजतुण्यामृगादिजैः सर्व
त्रुफलपुष्पाढ्यं वनराजिप्रियान्वितं ३६ मत्तद्विजगरो घुष्टं मत्तं भ्रमरविभ्रमं मत्तवर्हिणरादोपमा
कयन्मत्तकोकिलं ३७ कदंबचंपकाशोककरंजवकुलोपानैः कुंदमंदारकुटजैश्च तपोतैरलंकृतं ३८
कारंडवैः प्रवैहंसैः करैर्जलकुक्कुटैः सारसैश्चक्रवाकैश्च कोरैर्वल्गुकूजितं ३९ तथैव हरितैः
कोडैः शवा विद्धवयकुंजरैः गोपुच्छैर्हरिभिर्मकैर्नकुसैर्नाभिभिर्वृतं ४० प्रविश्य तत्तीर्थं वरमादि
राजः सहानुगः ददर्श मुनिमासीनं तस्मिन् कृतकृताशनं ४१ यस्मिन् ३९ कदंबादिभिर्वृक्षैरलंकृतं ३८

कारंडवादिभिः वल्गुयथाभवति तथा कूजितं ३९ हरिणादिभिर्वृतं तत्र कोडः शूकरः श्वावित् शूलकः मर्कटः
मर्कटः तद्विशेषा गोपुच्छा हरिर्वी नरासिं होवा नाभिः कस्तूरीमृगः ४० कृतः कृताशनी ब्रह्मचारियोग्यायेन ४१

भा० त्व०
२३

मदीयाकन्यात्वयापरिलेयेतिविज्ञापिष्यन् युष्मदस्मत्संबंधस्तावदीश्वरेण पूर्वमेव धृतमित्याह ब्रह्मेति सार्धं द्वाभ्यां
आत्मनः पर्याप्तिः पालनं वेदप्रवर्तनं तस्यैष्यया युष्मान् ब्राह्मणान् २ तत्राण्यब्राह्मणपालनाय ब्रह्मब्राह्मणजातिः
क्षत्रं क्षत्रियजातिः ३ एवं स देव एव रक्षति स्म को सौ यः सदसदात्मकः सर्वात्मकः तथापि अव्ययो निर्विकारः ४ तं विज्ञा

मनुरुवाच ॥ ब्रह्मा स जन्मसुखतो युष्मानात्मपरीक्षया ४ दो मयस्तपो विद्या योग युक्तानलं पर
न् २ तत्राण्यया स जन्मसुखतोः सहसा सहस्रपात् दृढयंतस्य हि ब्रह्मक्षत्रमंगं प्रवृत्तते ३ अतो
ह्यन्योन्यमात्मानं ब्रह्मक्षत्रं चरन्तः रक्षति सावयो देवः स यः सदसदात्मकः ४ तव सदृशना देववि
नामे सर्वसंशयाः यत्स्वयं भगवन्प्रीत्या धर्ममाहरि रक्षिषोः ५ दिष्ट्या मे भगवान्दृष्टा दुर्दर्शो यो कृता
त्मना दिष्ट्या पादरजःस्यं शीर्षा मे भवतः शिवे ६ दिष्ट्या त्वयानुशिष्टो हं कृतश्चानुग्रहो महान् ॥
अपारुतैः कर्णैरन्यैर्जुष्टा दिष्टो शनीर्गिरः ७ स भवान्दुहितृस्त्रहपरिक्लिष्टात्मनो मम श्रातुमर्ह
सि दीनस्य श्रावितं कर्पयामुने ८ प्रियव्रतो ज्ञानपदोः स्वसेयं दुहिता मम अन्विष्यति पतियुक्तं वयः शीलं

पयितुमेव तद्दर्शनादिकमभिनंदति तदेति त्रिभिः ५ र्द अनुग्रहे अनुशासनादिरूप गुणादिभिः ६
एव उशतीः उशत्यः ७ विज्ञापयति स भवानिति स प्रथमः दुहितुः स्त्रेन परिक्लिष्ट आत्मा यस्य श्रावितं विज्ञापितं ८ प्रि
यव्रतो ज्ञानपदोः स्वसेति पुत्रिका करणशोकानिरस्ता मम सु

तत्तद्वचनकथातवयोप्येति दक्षिणा २
२३

नयदेतिपंचानामर्थः यद्यपि धर्मस्तार्थसर्वतः पयटनस्तु प्रसंगादप्यागमनं संभवति तथापि विशेषकं यं
वेदस्ति तत्कथ्यतामिति जैत्रं जयप्रदं भणिगणार्थितायस्मिन्तरथ रुद्यत्वं यदा भुवो मंडलं न पर्यटसि तदा सेतवो
भिधेरन्ति त्रिपाणामन्वयः विस्फूर्जत् नादं कुर्वच्चंड्यस्य ४८ स्वस्येन्यस्य चरणैः द्युत्तं संघटितं ४९ वर्णमना

नयदारथमास्याय जैत्रं भणिगणार्थितं विस्फूर्जच्चंडकोदंडं रथेनात्राशयनधान् ४८ स्वस्य
चरणैः द्युत्तं वेपथुमंडलं भुवः विकर्षन् वरुणी सेनां पर्यटस्य भुमानिव ४९ तदैव सेनां सर्ववर्णा
ममनिबंधनाः भगवद्रक्षिताराजनिधेरन्वतदस्युभिः ॥ अधर्मस्य मेधेत लोलुपैर्व्यकुशैर्नृभिः ५०
श्रयाने त्वयिलोको यदस्युग्रस्तो विनश्यति ५१ अथपि पृष्ठे त्वां वीरयदर्थं त्वमिहागतः तद्वयं निर्व्यली
केन प्रतिपद्यामहे हृदा ५२ इति श्रीमद्भागवत महापुराणे तृतीय स्कंधे मनुकर्मसंवादे एकविंशतित
मोऽध्यायः ॥ २९ ॥ श्रीमन्मंत्रेण उवाच ॥ एवमाविष्कृता शेषगुणकर्मोदयो मुनिं स ब्रीड इव तं सम्राट् उपारतमुवा

णं निबंधनं येः वतश्च हो निरंकुशैः नरैः निमित्तभूतैः ५० श्रयाने निश्चिंते ५१ निर्व्यलीके न संधर्षणं येह १
प्रतिपद्यामहे स्वीकुर्महे ५२ इति त्रये क शः २९ हाविंशे क ईमादाद्यथादिष्टं हि विष्णुना मनुदुहितं देवद
तिमित्युपवर्णते एवमाविष्कृतशेषाणां गुणानां कर्मणां च उदयउत्कर्षा यस्य स सम्राट् मनुः स ब्रीड इव स्वकीर्तिं

नयदेतिपंचानामर्थः यद्यपि धर्मस्तार्थसर्वतः पयटनस्तु प्रसंगादप्यागमनं संभवति तथापि विशेषकं यं
वेदस्ति तत्कथ्यतामिति जैत्रं जयप्रदं भणिगणार्थितायस्मिन्तरथ रुद्यत्वं यदा भुवो मंडलं न पर्यटसि तदा सेतवो
भिधेरन्ति त्रिपाणामन्वयः विस्फूर्जत् नादं कुर्वच्चंड्यस्य ४८ स्वस्येन्यस्य चरणैः द्युत्तं संघटितं ४९ वर्णमना
नयदारथमास्याय जैत्रं भणिगणार्थितं विस्फूर्जच्चंडकोदंडं रथेनात्राशयनधान् ४८ स्वस्य
चरणैः द्युत्तं वेपथुमंडलं भुवः विकर्षन् वरुणी सेनां पर्यटस्य भुमानिव ४९ तदैव सेनां सर्ववर्णा
ममनिबंधनाः भगवद्रक्षिताराजनिधेरन्वतदस्युभिः ॥ अधर्मस्य मेधेत लोलुपैर्व्यकुशैर्नृभिः ५०
श्रयाने त्वयिलोको यदस्युग्रस्तो विनश्यति ५१ अथपि पृष्ठे त्वां वीरयदर्थं त्वमिहागतः तद्वयं निर्व्यली
केन प्रतिपद्यामहे हृदा ५२ इति श्रीमद्भागवत महापुराणे तृतीय स्कंधे मनुकर्मसंवादे एकविंशतित
मोऽध्यायः ॥ २९ ॥ श्रीमन्मंत्रेण उवाच ॥ एवमाविष्कृता शेषगुणकर्मोदयो मुनिं स ब्रीड इव तं सम्राट् उपारतमुवा
णं निबंधनं येः वतश्च हो निरंकुशैः नरैः निमित्तभूतैः ५० श्रयाने निश्चिंते ५१ निर्व्यलीके न संधर्षणं येह १
प्रतिपद्यामहे स्वीकुर्महे ५२ इति त्रये क शः २९ हाविंशे क ईमादाद्यथादिष्टं हि विष्णुना मनुदुहितं देवद
तिमित्युपवर्णते एवमाविष्कृतशेषाणां गुणानां कर्मणां च उदयउत्कर्षा यस्य स सम्राट् मनुः स ब्रीड इव स्वकीर्तिं

भा० तृ० ४ भजिष्ये स्वीकरीष्ये यावदपत्योत्पत्तिस्तत्तद्वदस्य ततः परं संन्यास इति भाषा बंधः समयः तमेवाह यावत् आत्मनो
२४ समचते जोगर्भं विभ्रयात् यद्वा समात्मनो देहाद्युत्पत्तेर्जोवीर्यं विभ्रयादिति अतः परं पारमहंसं ज्ञानं तस्मिन्मु
ख्यात् शुक्लेन विष्णुना साक्षात्प्रकर्षणोक्तान् अविहिंस्रान् हिंसारहितान् समादीन् वक्तुं यथा भवति एवमनु

तां प्राप्यंती ललना लला मम सेवित श्रीचरणैरदृष्टां वत्सामनोरुच्यपदः स्वसारं को वानुमन्येत
प्रो३ बुधोभियातां १७ अतो भजिष्ये समयेन साध्वी यावत्तेजो विभ्रियादात्मनो मे अतो धर्मान् पारम
हंस्यमुख्यान् शुक्लान् कान् च दुर्मन्योः विहिंस्रान् १८ यतो भवद्विष्णुमिदं विचित्रं संस्थास्यते यत्र च
वावतिष्ठते प्रजापतीनां पतिरेव मध्यं परं प्रमाणं भगवाननंतः १९ स उग्रधन्वन्नियदेवावभाष
आसीच्चतुष्मी सरविंदनाभं धियोपगच्छन् स्मितशोभिते मुखेन चेतो लुलुभे देवदूत्याः २० सोऽनु
ज्ञात्वा च वसितं महिषा दुहितुः सुतं तस्मै गुणगणाद्या यददौ तुल्यां प्रहर्षितः २१

दृष्ट्या मन्ये १८ ननु तव पितुः प्रजापतेरज्ञासृष्ट्यावेव न संन्यासे तत्राह यत इति संस्थास्यते विलयं यास्यति
धावेति एवार्थे अत्र या पाकरणं नंतरं संन्यास एव मादृशानां भगवता कृत्यर्थः १९ हे उग्रधन्वन् लुलुभे
ने मुखेन प्रलोभ्यते स्म यद्वा देवदूत्याः मुखेन प्रलोभितवान् २० समनुः अनु अनंतरं महिषा च वसितं

निष्प्रयं ज्ञात्वा २१

२४

१० प्रतीक्षस्वीकुरु ११ उद्यतस्य स्वतः प्राप्तिविषयस्य प्रतिवादः प्रत्याख्यानं १२ कीनाशं कृपयां अवज्ञया पन्नमाने
 १३ यस्य सावधिप्रसन्नचर्यं स उपकुर्वीत प्रतां मया दत्ता १४ अप्रताचेति मयेव कृतनिश्चयत्वात् कस्मैचित्प्रतिश्रुतानभ
 तीत्यर्थः आद्यः प्रथमः ततः पूर्वविवाहाभावात् मुख्य इति वा १५ भूयात् भवेत् प्रतीतः गृह्णामिते सौभाग्यत्वाय ह

यदा तु भवतः शीलश्रुतरूपवयोगुणान् अश्रुणो नारदादेवा त्वया सीकृतनिश्चया १० तत्प्रतीक्ष
 द्विजाग्नेमाश्रुदयोपादत्ता मया सर्वात्मना तु रूपान्ते गृहमेधेषु कर्मसु ११ उद्यतस्य हि कामस्य प्रति
 वादनशस्यते अपि निर्मुक्तसंगस्य कामरक्तस्य किंपुनः १२ यउद्यममनादत्यनाशमभियाचते ही
 यतेतद्यशस्फीतमानश्चावज्ञया हतः ॥ १३ ॥ अहं त्वा शृणु वं ब्रह्मन्नुदाहार्यं समुद्यतं अतस्त्वमुपकु
 र्वीतः प्रतां प्रतिगृह्णामि ॥ १४ ॥ **स्वर्गवाच ॥** वाटमुद्धोढकामो ह मप्रमत्ता तवात्मजा आवयोरनु
 रूपो सावाद्यो वैवाहिको विधिः १५ कामं स भूयान्नरदेव तैस्योः पुत्राः समान्नाय विधौ प्रतीतः कएव ते तन
 यानादियेत स्वयैव कात्यादिपतीमिव प्रियं १६ याहम्यं पृष्टे कएदं क्षीमां विक्कीड ती कंदुकविह्वला

हीम् विश्वावसुर्न्यपतेत् स्वादिमानादिलोक्य संमोहविमूढचेताः १७
 संमयापत्येत्यादिमंत्रः प्रसिद्धः स्वयांगकांत्यै वप्रियं भूषणदिशेभां १६ यां विलाक्य न्यपतत् संमोहेन विमूढं व्याकुलं चेते
 य कएदं क्षीमां विक्कीड ती कंदुकविह्वला १७ मप्ययोग्या उच्चपदः उ

१७
 क्षीमां विक्कीड ती कंदुकविह्वला
 की ३

भा० तृ०
२५

कु

यत्तदति यत्रायजत् भुवंस्थानं लब्धेति तदप्रत्ययांतं लब्धवान्सन्नित्यर्थः यतो लब्धवान् तं यज्ञपुरुषमिति वा स्वर्गादपि भू-
मिं श्रेष्ठा तत्रापि तस्यानं श्रेष्ठमित्युक्तं भवति २४ प्रसूतमाह यां वहिष्मतीनामपुंरी समावसत् पूर्वयस्यामुषितः तस्यां
निर्विश्य भवनं प्रविष्टः सन् भोगान् वुभुज इत्यन्वयः २५ अन्येषां धर्मादीनामविरोधेन प्रत्येषु उषस्सु संगीयमाना सत्कीर्ति

कुशाकाशमयं वहिर्गस्तीर्य भगवान्मनुः अयजद्यत्तपुरुषं लब्ध्वा स्थानं यतो भुवम् २६ वहिष्मतीनामवि-
भुनिर्विश्य समावसत् तस्यां प्रविष्टो भवनं तापत्रयविनाशनं २७ सभाय्यः सप्रजः कर्मान् विभुजेऽन्यविरोध-
तः संगीयमानः सत्कीर्तिः सस्त्रीभिः सुरगायकैः प्रत्येषु वुभुजैर्नृदाम् एव नृहरेः कथाः ३० निष्ठातं योग-
माया सुमुनिं स्वायं भुवंमनुं यदा भ्रंशयितुं भोगान् शोकैर्भगवत्परं अयातयामास्तस्या सन् यामाः स्वांतर-
यायनाः षु एव तो ध्यायतो विस्मोर्वतो वुवतः कथाः ३१ स एव स्वांतरं निन्ये युगानामेक स प्रतिं वासुदेव प्रस-
गं न परिभूत गतित्रयः ३२

यस्य तथापि स्वयं नृहरेरेव कथाः षु एव न भोगान् वुभुजे ३० योगमाया सुरादिकभोगरचना सुयतद्यतः भ्रंशयितुं अभिभ-
वितुं अतः यातो यातो यामो यस्य पाकस्यान्त्यतस्तत्तत् सारं भवति अतोऽन्यदपि गतसारं यातयामा अग तसारा आसन्
स्वांतरं तदीयं मन्तरं न यंति ये यामाः कालावयवाः कुर्वतः स्वयं केरुपनिवध्नतः ३१ परिभूतं गतत्रयं जाग्रदादिसा

ल्लिकारिवायेन ३२

२५

पारिवर्हानविवाहकालेदेयान् भूषणानिचवासांसिपरिष्कदान्गृहोपकरणानिच २२ प्रत्नांप्रदत्तां सदृष्टायसदृश
य गतव्यथाचिंतायस्य उक्तंवेज्ञोनाथितः आशयोयस्यतस्याविरहसोढं हेअंवहेवत्सेतिबुवनं संधिराषः शिखाके
शानासिंचत् २३ ऋषिकुलहितायाः उभयोःसुरोधसोःशोभनतटयोः २४ अभिप्रेत्यज्ञात्वाब्रह्मावर्तौतददेशात् प्रजाः

रातरूपामहाराज्ञीपारिवर्हानमहाधनान् दंपत्योःपर्यदात्प्रीत्याभूषावासःपरिष्कदान् २२ प्रत्नांदुहित
रंसम्राट्सदृष्टायगतव्यथः उपगृह्यचवाद्भ्यामौक्तंवेज्ञोनाथिताशयः अशकुर्वत्तद्विरहमुचन्वाचक
लांमुदुः आसिंचदंववत्सेतिनेत्रौदैर्दुदुःशिरावः २३ आसंयतंमुनिवरमनुज्ञातःसदानुगः प्रत
स्थायमारुह्यसभाय्यःस्वपुरंरूपः उभयोःऋषिकुल्यायाःसरस्वत्याःसुरोधसोः ऋषीणामुपशान्तानां
शयनाश्रमसंपदः २४ तमायांतमभिप्रेत्यब्रह्मावर्तौप्रजापतिम् गीतसंस्तुतिवादित्रैःप्रत्युदीयुःप्रह
र्षिताः २५ वहिष्मतीनामपुरीसर्वसंपत्समन्विता न्यपतन्त्यत्ररोमाणिपद्मस्यंगविधुन्वतः २६ कुशा
काशास्तएवासन्सम्पदरितवर्चसः ऋषयोयैःपराभावयत्तघ्नान्पद्ममीजिरे २७

आपतिंप्रत्युजग्मुः २५ कोसौब्रह्मावर्तैरत्यपेक्षायामाह यत्रवहिष्मतीनामपुरी सायिकुत्रयत्रयत्तस्ययत्तवराहस्यरोमाणिन्य
पतन्निति यत्रेतिसंवध्यते २६ वहिष्मतीनामनिरुक्तं बुवनं प्रसंगाद्देशस्यश्रेष्ठमाहद्वाभ्यां कुशाश्वासन् सम्पत्तनित्यहरि
तंवर्चसौवर्णीयेषां यत्तघ्नान्पद्ममीजिरे २७

भा० त०
२६

सहस्रियः मदर्थेक्षपितुं नावेक्षिताः नृगणयतः समुचितः स्नायितः मत्सेवासक्त्या उपेक्षित इत्यर्थः ४ तपश्च समाधि
श्च विद्या च उपासना तासु यः आत्मयोगः चित्तैर्कामतेन जिताः प्राप्ता भगवतः प्रसादाः दिव्या भोगाः तानेव ते श्रवस्तु
नृत्वयापि वशीकृतान्यप्यदिव्या दृष्टि वितरामि या या दृष्ट्या दृश्यसि ५ अन्ये पुनर्भोगाः किं न किमपि अति तुष्टा इत्यर्थः

तुष्टो ह सद्यमानविमानदायाः शुश्रूषया परमया परया च भक्त्या यो देहिना मय मतीव सुहृत्स देहो नावेक्षि
तः समुचितः क्षपितुं मदर्थे ४ ये मे स्वधर्मनिरतस्य तपः समाधि विद्यात्मयोगविजिता भगवत्प्रसादाः
तानेव ते मदनुसेवनया वस्तुन दृष्टिं प्रपश्यदितराम्यभयानशोकान् ५ अन्ये पुनर्भगवतो भुव उद्विजंभ
विभ्रंशितार्थरचनाः किमुक्तकमस्य सिद्धासि भुंस्त्वविभवान्निजधर्मदोहान् दिव्यान् नरेर्दुरधिगान् नृपवि
क्रियाभिः ६ एवं ब्रूवाण मवलाखिलयोगमाया विद्या विचक्षणमवेक्ष्य गताधिरासीत् संप्रश्रयप्रणविद्व

लेयागिरेष द्वीडावलोकविलसद्भूतिताननाह ७

तत्र हेतुः भगवत उरुक्रमस्ययाः भूः तस्या उद्विजंभः वक्त्राभावः तेन विभ्रंशिता अर्थरचना मनोरथायेषु निजधर्मेण य
तिव्रत्येन दुष्टं तदतिथया तान्दुरधिगान् दुःप्रापान् नृपावयमितिया विक्रियास्तप्तद्रोणविकृतयः ताभिः ६ अखिलायो
गमायाश्च विद्याश्च तत्तदुपासनास्तासु विचक्षणमेवं ब्रूवाण पतिमवेक्ष्य गताधिनिश्चिन्ता जाता संप्रश्रयो विनयः प्रणयः प्रेमः
ताभ्यां विक्लागद्गता तयागिरिरेष द्वीडासहितो योऽवलोकस्तेन विलसद्भूतितमाननं यस्यासा आह जगाद ७

य २

२६

दिव्यास्त्वं परिक्षाः मानुषाः शत्रुप्रभवाः भौतिकाः शीतोष्मादिप्रभवाः वैयासेविदुर ३३ तस्य ज्ञानातिशयमाह्वयति
नृणां साधारणधर्मान् ३४ तस्य यदपत्यं देवकृतिः तस्योदयप्रभावः ३५ इति तृतीयं द्वाविंशः ॥ ३५ ॥ त्रयोविंशोत्तमो योग

शरीरमानसादिव्यावैयासेये च मानुषाः ॥ भौतिकाश्च कथं क्लेशाबाधंते हरिसंश्रयं ३३ यः पृष्टो मुनिभिः
प्राह धर्मान् नानाविधान् शुभान् नृणां वर्णप्रमाणं च सर्वभूतहितः सदा ३४ एतन्ने आदिराजस्य मनो
श्चरितमद्भुतं वर्णितं वर्णनीयस्य तदपत्योदयं पृच्छ ३५ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे तृतीय स्कंधे देव
कृतिप्रदानं द्वाविंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ पितृभ्यां प्रस्थिते साध्वीपतिमिगितकोविदा नित्यं पर्यचर
न्प्रीत्याभवानीव भवं प्रभुं १ विश्रमेणात्मशौचेन गौरवेण हृदयेन च शुश्रूषया सोऽहं देन वाचामधुरया वि
भो विस्मज्य कामदंभं च द्वेषं लोभमघं मदं अप्रमत्तोद्यतानित्यं ते जीयांसमतेषु यत् २ सर्वदेवर्षिवर्य्यसां
मानवांसमनुव्रतो देवाङ्गरीयसः पत्न्युपशान्तमहाशिवः कालेन भूयसाक्षामां कर्षितां व्रतचर्य्या ॥
प्रेमगङ्गादयावाचापीडितः कृपया ब्रवीत् ३

निर्मिते सर्वसंपदि विमाने कामगेचित्रातयोरतिरुदीर्यते प्रस्थिते गमने सति १ दंभं कपटं अयं निसिद्धाचरणं ते जीयांसं
अतितेजस्विनं २ देवाङ्गरीयसः देवादपि गुरुतरात् देवमप्यन्यथा कर्तुं समर्थोऽदित्यर्थः व्रतचर्य्या कर्षितां तत्रापि भूयसा

कालेन तिसासा नित्यर्थः ३

भा० त०
२७

तदेवविशिनष्टि सर्वकामदुष्टशतिनवभिः सर्वेश्वरत्नादिभिः समन्वितं सर्वहीनां सर्वसंपदां य उपचयस्तस्य उदकः
उत्तरोत्तराभिवृद्धिर्यस्मिन् उपस्कृतं शोभितं ११ उपस्करणं परिकरः पट्टिका अल्पविस्तारपटवस्त्रविशेषाः पताका
विस्तृतास्ताभिः १२ विचित्राणि माल्यानि पुष्पाणि यासु मञ्जुयथाभवत्येवं शिंजतः षडङ्गयोयासु ताभिः स्रग्भिः १३

सर्वकामदुष्टदिव्यं सर्वरत्नसमन्वितं सर्वार्थपचयोदकं मणिस्तम्भैरुपस्कृतं ११ दिव्योपस्करणो
पेतं सर्वकालसुखावहं पट्टिकाभिः पताकाभिर्विचित्राभिरलंकृतं १२ स्रग्भिर्विचित्रमाल्याभिर्म
ञ्जुशिंजत षडङ्गिभिः दुकूलक्षौमकोसेयेर्त्तनावस्त्रैर्विराजितं १३ उपर्युपरिचिन्त्यस्तनिलयेषु
यकृष्टयकृष्टि प्रैः कशिपुभिः कांतैः पर्यंकव्यजनासनैः १४ तत्र तत्र विनिक्षिप्तानां शिल्पा
पशोभितम् महामरकतस्य त्याजुष्टं विद्रुमवेदिभिः १५ द्वारेषु विद्रुमदेहल्याभातं वज्रकपाटव
त् शिखरेषु चंद्रनीलेषु हेमकुम्भैरधिष्ठितं १६ चक्षुष्मन्पद्मरागाग्रे वज्रमिति पुनिमित्तैः जुष्टं
चित्रवैतानैर्महाहैर्हेमतोरणैः १७

उपर्युपरिविरचितगृहेषु कशिपुभिः शय्याभिः कांतकमनीयं पर्यंकादिभिश्च कांतं १४ १५ द्वारेषु विद्रुमनिर्मिता
देहली उद्वरस्तयाभातं शोभितं वज्ररचितकपाटयुक्तं चंद्रनीलमयेषु शिखरेषु प्रासादाग्रभागेषु १६ चक्षुष्मन्

शिवकः पद्म
विचित्रवैतानसमूहः २७
शय्याभिः कांतकमनीयं पर्यंकादिभिश्च कांतं १४
द्वारेषु विद्रुमनिर्मिता देहली उद्वरस्तयाभातं शोभितं वज्ररचितकपाटयुक्तं चंद्रनीलमयेषु शिखरेषु प्रासादाग्रभागेषु १६ चक्षुष्मन्

२७

वतेति हर्षे द्विजवृषद्विजश्रेष्ठहे भर्तः त्वयिरतत्सर्वं गच्छं सिद्धमेव तदहमवैमिजानामि किंतु यस्ते त्वया समयो भिमन्नः स ताव
द्भयात् सकृदिति गर्भसंभवमात्रपर्यंत इत्यर्थः यस्माद्गरीयसि श्रेष्ठे भर्तुरिहेतुभूते स्त्रीणां प्रसवो गुणः महान् लाभः स
मासपात्रे गरीयसि यत्पुत्रोत्पत्तिः सतीनां यतो गुणप्रसवः गुणो विस्तारो भवति अतः पुत्रोत्पत्त्या प्रसवगुणविस्तारे जाते पश्चा
त्तदुक्तसर्वं भवत्विति भावः ॥ ८ ॥ अंगसंगार्थं च प्रथममिति कर्तव्यतां संपादयेत्याह हे ईश तत्र अंगे इति कृत्यसाधनं यथोप

देव इति रुवाच ॥ गच्छं तद्विजवृषे तदमोघयोगमायाधिपे त्वयि विभो तदवैमिभर्तः यस्तेभ्यधा यि समयः सकृ
दंगसंगो भूयाद्गरीयसि गुणः प्रसवः सतीनां ८ तत्रैति कृत्यमुपशिक्ष्य यथोपदेशं येनैष मे कर्षितो निरिं
शयात्मा सिद्धे तत्ते कृतमनेन भवधर्षिताया दीनस्तद्दीश भवनं सदृशं विचक्ष्व ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ प्रियायाः
प्रियमन्विष्टं कर्तुं मोयोगमास्थितः विमानं कामगं हतस्तद्दीवा विरचीकरत् ॥ १० ॥

इदं कामशास्त्रानुसारेण उपशिक्षं संज्ञानीहितः उपकृत्ययेत्यर्थः येन साधनेनाभ्यंगभोजनादिना श्रुतीवरं
तुमिष्टया कर्षितो दीनश्च ममैव आत्मा देहः सिद्धे तत् अतिसमर्थो भवेत् कथं भूतायाः ते त्वयैव कृताः क्षोभि
तो यो मनो भवस्तेन धर्षितायाः तत्तेन रूपं भवनं च विचक्ष्व वितर्कय विचारयेति यावत् ९ तद्विदितं ह्येव
आविरचीकरत् आविर्भावयां बभूव १०

भा० तृ०
२८

ततः स्नानेन स्नानयोग्यं तैलादिना परस्म्योनि उत्कृष्टानिवरीयांसितरप्रियाणि दीप्तिमति च पानं पेयं अमृतं स
दु आसवं मादकं २४ आदर्शस्वमात्मानंददर्शति शेषः आत्मानं विशिनष्टि चतुभिः कृतं स्वस्त्ययनं मंगलं यस्य
पस्त्वमात्मशब्दसामानाधिकरण्यत् किञ्च नित्यस्य प्रपंचः स्नानं उद्धृत्य चालितं कृतं शिरस्नानमभ्यंगीयेन भूषितत्वं मेव
स्नानेन तां महाहंसास्त्रापयित्वा मनःस्विनी दुकूले निर्मले नूत्ने ददुरस्यै च मानदाः भूषणानि पराङ्मा
निवरीयांसि च मेति च अक्षं सर्वगुणोपेतं पानं चैवामृतासवं २४ अथादर्शस्वमात्मानं स्वविरणं विरजां
रं विरजं कृतं स्वस्त्ययनं कन्याभिर्विदुमानितं स्नातं कृतं शिरस्नानं सर्वाभरणभूषितं निष्कप्रीवं वलयि
नं कूजत्काञ्चनं नूपुरं श्रोण्यारध्य सयाकां च्याकां च न्यावद्वृत्तया हरं एव महाहंसा रुचकेन वि
भूषितं सुदता सुभ्रुवांश्चक्षुषां स्निग्धा पांगेन चक्षुषा पद्मकोशस्थानी लैरलकैश्च लसन्मुखं २५
यदा सस्मार स्मर भमृषीणां दयितं पतिं तत्रास्ति सहस्रिस्त्रीभिर्यत्रास्ति स प्रजापतिः २६
निष्कंपदं कंग्रीवायां यस्य वदुर्निरत्नानियस्यांतया रुचकेन मंगलद्रव्येण कुंकुमादिना तदुक्तं विष्णुप्रकाशे
रुचकं मंगलद्रव्ये ग्रीवाभरणं दंतयोरिति सुदता सुभ्रुवांश्चक्षुषेति जाता वेकवचनानि येन स र शोभमानं
मुखं यस्य कथं भूतेन चक्षुषा श्लक्ष्णमनोहरः स्निग्धो पांगेनेन प्राणायस्य पद्मकोशेन स्पृष्ट इति पद्मकोश

स्नानेन २५ दुष्काचयदापतिं सस्मार तदायसी
तत्रैव स्वयमप्यासी २६
२८

कृत्रिमानपिहंसादीन्स्वानुजातीयान् मन्यमानैस्तत्रतत्राधिरुह्यनिकूजितं १८ विहारस्थानं क्रीडाप्रदेशविश्रामः
शयनगृहं संवेश्यउपभोगस्थानं प्रांगणगृहाद्वहिः अजिरप्राकाराद्वहिः यथोपयोषं यथासुखं आत्मनःस्वस्यमाया
विनोपिविस्मयजनकमेव १९ नातिप्रीतेनमल्लिनेदेहत्वात् परिचरिचरिकाभावाच्च २० अस्मिन्कविदुसरसि आरु

हंसपारावतब्रातैस्तत्रतत्रनिकूजितं कृत्रिमान्मन्यमानैःस्वानधिरुह्याधिरुह्यच १८ विहारस्थानवि
श्रामसंवेशप्रांगणजिरे यथोपयोषंरचितैर्विस्मापनमिवात्मनः १९ ईदृगृहंतत्पश्यंतीनातिप्रीते
नचेतसा सर्वभूताशयाभिज्ञः प्रावोचत्कहमःस्वयं २० निमज्ज्यास्मिन्कदेभीरुविमानमिदमारुह
इदंशुककृतंतीर्थमाशिषायापकोनृणां २१ सातद्रुःसमादायवचःकुवलयेक्षणां सरजंविभ्रती
वासोवेणीभूताश्चमूर्द्धजान् अंगंचमलपंकेनसंछन्नैःसवलस्तनं आविवेशसरस्वत्याःसरःशिवजला
शयं २२ सातःसरसिवेसमस्याःशतानिदशकन्यकाः सर्वाकिशोरवयसोददृशात्यलंगंधयः तादृष्ट्वास
हसोत्थोयप्रोचुःप्रांजलयःस्त्रियः वयंकर्मकरीस्तुभ्यंसाधिनःकरवामकिं २३

ह अधिरोह शुक्लेनविष्मुनाकृतं आनंदविंदुनिपातेनयापकंप्रापकं २१ समादायसंहृत्यसरजंमलिनं सवल्लोविवर्णे
स्तनौयस्मिन्तत् सरस्वत्याःशिवानिजलानिशेरतेयस्मिन् शिवाजलाशयान्जलचरायस्मिन्नितिवा २२ सातत्रनिमज्जा
सतीविस्मयंददर्श तमाह सातःसरसीतिदशभिः उत्पलंगंधयः प्रोचुः तवकर्मकरीःपरिचारिकावयं अस्मानाज्ञापयेति

स्त्रियः १

भा० तृ०
२१

४३

वैसंभकादिषु देवोद्यानेषु मानसे च सरसि रतः प्रीतः सन् ३१ अत्यशेत अतिक्राम्य स्थितः ३२ उदामचेतसां घीरा
राणां वसनं ससारः तस्यात्ययो यस्मात् ३३ प्रेक्षयित्वा दर्शयित्वा गोलं मंडलं स्वस्थया द्वीपवर्षादिरचनया यावान्
तावंतं वदन्त्याश्चर्याणि यस्मिन् ३४ विभज्य नवधा नवप्रभेदेनात्मानं कृत्वा ३५ शरदः संवत्सरमना कूर्तुं दिवं
वैसंभके सुरसनेनंदने पुष्पभद्रके मानसे चैत्ररथोचसरे मेरुमयारतः ३६ भ्राजिस्सुनाविमाने
न कामगेन महीयसा वैमानिकानत्यशेत चरन् लोकान्यथानिलः ३७ किंदुराणादनंतेषां पुंसामुद्द
मचेतसां ये राशितस्तीर्थपदश्चरणा वसनात्ययः ३८ प्रेक्षयित्वा भुवोगोलं पत्यै यावान् स्वसंस्थया
वक्त्राश्चर्या महायोगी स्वाश्रमाय नवर्तत ३९ विभज्य नवधात्मानं मानवी सुरतोत्सवां रामानिरमय
नुरे मेव विष्णुगोमुद्रुर्तेवत् ४० तस्मिन् विमान उक्तां शय्यं रतिकरीं श्रिता न चाबुध्यत तं कालं त
दपीचेन संगता ४१ एवं योगानुभावेन दंपत्योरममाणयोः शतं व्यतीतुः शरदः कामलाससयोर्मनाक् ४२
तस्यामाधत्तरे तस्माभावयन्नात्मनात्मवित् नोधाविधाय रूपं सर्वसंकल्पविद्धिभुः ४३
व्यतीतुः ४४ आत्मना स्वदेहार्द्ररूपेण अतिप्रीत्या भावयन् तथा सति सदपत्यं भवेदिति नोधानवधा सर्वसंकल्पवि
दिति तस्यावदुसत्यसंकल्पजानन्नित्यर्थः विभुसया कर्तुं समर्थश्च आत्मवदिति च तस्यामनाशक्तत्वात् स्त्रियोजा
ता इति भावः पुमान् पुंसोधिके शुक्ले स्त्रीभवत्यधिके स्त्रिया इति स्मृतः ४५

२६

आत्मानं निष्कामं दृष्ट्वा तं च योगगतिं योगप्रभावं दृष्ट्वा संशयं किमिदमिति विस्मयं २० समुनिः विवाहात् प्रा
क्यदात्मनो रूपं तदेव पुनर्विभ्रंती संवीतो प्रावृत्तौ संचितौ सौ नौ यस्यः पातं तरेतु रूपविशेषं शोभने वा ससी
यस्याः जातो भावः प्रेमा यस्य हे अमित्रहन् जितकाम २८ तस्मिन्निमाने मुनिवत्सवभ्राजे लुप्तो महिमा स्वा
तंत्र्यं यस्य उपचीर्णं शुश्रूषितं वपुर् यस्य विकसितकुमुद्वणवान् अपी चोऽतिसुंदरः पूर्णचंद्र इव मुनिः नभ इव विमा

भर्तुः पुरस्तादात्मानं स्त्रीसहस्रवृत्तं तदा निष्काम्यतद्योगगतिं संशयं प्रत्यपद्यत २९ सतांकुतमलस्त्रा
नां विभ्राजंती स पूर्ववत् आत्मनो विभ्रंती रूपं संवीत रुचिरस्तनी विद्याधरी सहस्रेण सेवमाना सुवा
सं जातभावो विमानं तदारोहयदमित्रहन् २८ तस्मिन्नुत्तममहिमा प्रिययानुरक्तो विद्याधरीभिरुप
चीर्णवपुर्विमाने वभ्राजुत्कचकुमुद्वणवानपीच्य साराभिगवत्तद्वोदुपतिर्नभस्यः २९ तेनाष्टलो
कविहारकुलाचलेन्द्रोणीधनंगसखमारुतसौभगासु सिद्धैर्नुतौ दुधुनिपातशिवस्वनासुरे मेचिरं
नं तारांस्त्रियः कुमुदानीव तासं नेलीति ज्ञेयः ३० तेन विमानेन अष्टलोकपालानां वि धनदवल्लनो वरूथी ३०
हरो यस्मिन् कुलाचलेन्द्रो मेरोतस्य द्रोणीषु दरीषु अनंगस्य सखा योमारुतः शीतसुगंधः मंदानिलः तेन सौभाग्यं सौंदर्यं
यासु सिद्धैर्नुतः स्तुतः सन् दुधुनिगीगातस्याः पातेन शिवः स्वनो यासुतासुरे मे ललनावरूथी स्त्रीरत्नसमूहवान् ३० ॥

वेदयत्कर्मोपमायनविराजयकल्पते

विराज

भा० त०
१००

स्वकृतमनुशोचन्त्याह इन्द्रियार्थेष्विति चतुर्भिः॥ मेमाया परं भावं तत्त्वं ब्रह्मविदिति॥ ४४॥ प्रसंगः कथमभया
स्तुतत्राह संग इति अधिया अज्ञानेन॥ ४५॥ स्वभावतः प्रवृत्तं यस्य कर्म धर्माद्यं न कल्पते धर्माभिमुखं न भवे
त्॥ न त्रापिका मधर्माः॥ ४६॥ दारा गायन कल्पते तद्वा राचतीर्थपदस्य हरेः सेवार्थिनं पयं यस्येदित्य
इन्द्रियार्थेषु सज्जन्त्या प्रसंगस्त्वयि मेकतः॥ अज्ञानं त्या परं भावं तथाप्यस्वभयाय मे॥ ४७॥ संगो
यः संसृते हेतुरसत्सु विहितो धिया॥ स एव साधुषु कृतो निःसंगत्वाय कल्पते॥ न तीर्थपदसेवाये जी
वन्नपि मृतो हि सः॥ ४८॥ साहं भगवतो नूनं वंचिता मायया दृढं॥ यत्त्वा विमुक्तिं प्राप्य न मुमुक्षेयव
धनात्॥ ४९॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे तृतीय स्कन्धे त्रयोविंशतितमोऽध्यायः॥ २३॥ श्रीमैत्रेय
उवाच॥ निर्वेदवादिनी मेवं मनो हितं मुनिः॥ दयालुं शालिनीं माह शुक्लानि व्याहृतं स्मरन्॥ १॥ क
स्तु च॥ माखिदो राजपुत्रीत्यमात्मो न प्रत्यनिन्दिते॥ भगवांस्ते क्षरो गर्भं मूढात्संप्रपद्यते॥ २॥
यः॥ ४६॥ न मुमुक्षेय॥ मोक्षमिच्छन् कृतवत्यस्मि॥ ४७॥ इति तृतीये वयो विंशः॥ २३॥ चतुर्विंशोऽतः तोज्ज्वलः कपि
लस्याह तत्पितुः॥ प्रव्रज्य तमनुज्ञाप्य सुश्रवय विमोक्षतः॥ शालिनीं श्लाघ्यां शुक्लैर्नाभिव्याहृतं सहाहं स्वां
कलयेत्यादि॥ १॥ इत्यं माखिदः॥ खेदमाकार्षीः॥ आत्मानं प्रत्यहं भावहीनेति॥ अदूरतः सीधम्॥ २॥ ४४ ॥ ४५

१००

अतः अनंतरमेव सद्यः एकस्मिन्नेवाहनि चारुणि सर्वाण्यंगानियासां ३५ प्रव्रजिष्यंतं आलक्ष्य वित्तकर्म समयमाना
वहिः अंतस्तु विल्लवेन व्याकुलेन विदुर्यता संतप्यमानेन हृदा उवाचे तु तरेणान्वयः नखा एव मणयः तैः श्रीः शो
भायस्यते न पदा भुवलिखंतीति दुरंतं चिंतालक्षणं ४० अथोवाह संपादितवान् अभयमिति भाविनो देन्यादि न संसा

अतः सा सुपुत्रे सद्यो देवकृतिः स्त्रियः प्रजाः सर्वास्ताश्चारुसर्वांगी लोहितोत्पलगंधयः ३६ पतिं
सा प्रव्रजिष्यंतं तदा लक्ष्म्या शती सती समयमाना विल्लवेन हृदयेन विदुर्यता लिखंत्यधो मुखी भूमिं
पदानखमणिप्रिया उवाचे तल्लिता वाचं निरुंध्या शुकला शनैः ४० सर्वतद्गवान्मद्यमुपवाहप्र
तिश्रुतं अथापि मे प्रपन्नाया अभयं दातुमर्हति ४१ ब्रह्मन् दुहितृभिस्तुभ्यं विमृग्याः पतयः समाः क
श्चित्स्यान्मे विशेषाया त्वयि प्रव्रजिते वनं ४२ एतावता लंकालेन व्यतिक्रान्तेन मे प्रभो इद्विद्यार्थप्रसं

राद्ययद्भयंतन्निवर्तयेत्यर्थः १४ तत्र देव्यं निवेदयति तुभ्यं तव दुहितृभिः संगेन परित्यक्तपरात्मनः ४३
सयमेवात्मनः समायोग्याः पतयो विमृग्या इति देव्यं प्राप्संसारभयमुरीकृत्याह कश्चिदिति विशेषाया ज्ञानीपदेशा
य त्रिभिः सुखानपाकरणं किंचित्कालं त्वदवस्थानेन ब्रह्मवित्पुत्रः कश्चिद्विदित्यर्थः ४२ विषयान् भुञ्च्य
किं ब्रह्मविद्येति चेत्तत्राह एतावता अलं पूर्यते परित्यक्तः परात्मा यया तस्या मम ४३ ॥ ५५ ॥ ५

भा० ट०
१०९

अगत्य किं कृतवान् तदा ह भगवंतमिति द्वाभ्यां तत्त्वानां संख्यानं यस्मिन् तस्य सांख्यविज्ञप्ते विशेषेण सापनाय भगवं
तं जातं विद्वान् अजो ब्रह्मा स्वराट् स्वतः सिद्धज्ञानः तस्य चिकीर्षितं सभाजयन् प्रहृष्यमाणैरसुभिरिन्द्रियैरुपल
क्षितः कर्हं मंचेदभ्ययादिति द्वयोरन्वयः चकार देवकृति च १० तत्र त्वयेति पंचभिः कर्हं मंचेदप्रत्याह अपचितिः पू

भगवंतं परं ब्रह्म सत्त्वेनांशेन शत्रुहन् तत्त्वसंख्यानविज्ञप्ते जातं विद्वानजः स्वराट् सभाजयन्
विशुद्धेन चेतसा तच्चिकीर्षितं प्रहृष्यमाणैरसुभिः कर्हं मंचेदभ्ययात् १०॥ ब्रह्मेवाच ॥ त्वयामे
पचितिस्तान् कल्पितानि र्व्यलीकतेः यन्मे संजगद्देवाकं भवान्मा नदमानयन् ११॥ एतावत्येव
शुश्रूषा कार्या पितरि पुत्रकैः वाढमित्यनुमन्येत गौरवेण गुरोर्वचः १२ इमा दुहितरः सभ्यतव
वत्ससुमध्यमाः सगमेतं प्रभावैः स्विष्टं हयिष्यत्यनेकधा १३ अतस्त्वमृषिमुखेभ्यो यथाशीलं
यथा रुचि आत्मजाः परिदेह्य द्यविस्तिणो हियशां भुवि १४ वेदाहमाद्यं पुरुषमवतीर्णं स्वमा
यया भूतानां सेवधिं देहं विभ्राणं कपिलं मुनिम् १५

जाकृता यद्यस्मान्निष्कपटं सम्यग्गृहीतवान् ११ अनुमन्यते नित्यत् एतावत्येव १२ अनेकधा प्रभावैः स्वेः वृंहयि
ष्यति १३ अृषिमुखेभ्यो मरीचादिभ्यः १४ पुत्रस्तु तातादींश्चर इत्याह वेदाहमिति सेवधिं निधिं सर्वभीष्टदं

३

१०९

दमेन इंद्रिय संयमेन स्वधर्मेण तपो सिद्धि विण दानानि च तैः ३ हृदय ग्रंथि चिज्जटात्मकं अहंकार लक्षणाबंध
छेत्स्यति कौटुह्यः पुत्रः सन् ब्रह्म भावयति उपदिशतीति तथा ४ अक्षय विम्वस्य ५ वदुतिथे वदुतरे काले ति क्रो

४ तत्र तासि भद्रं ते दमेन नियमेन च तपो द्वि विण दानैश्च अक्षय चेश्वरं भज २ सत्यपाराधितः शुक्लो
वितन्वन्मामकं यशः छेत्ता ते हृदय ग्रंथि मोदयेत् ब्रह्म भावनः ४ श्री मे त्रे य उवाच ॥ देव दूत्यपि सं
देशं गौरवेण प्रजापतेः सम्यक् अक्षय पुरुषं कूटस्थं भजतु ५ तस्यां वदुतिथे काले भगवान्
धुस्तदनः कादं मवीर्यं मापनो नृत्ते गिरिवदारुणि ६ अवां यंस्तदा व्योमनि वादित्राणि घना घनाः
गायंति तं स्म गंधर्वा नृत्यं त्यस्य रसो मुदा ७ पेतुः सुमनसो दिव्याः खचरैरपवर्जिताः प्रसेदुष्वदि
शः सर्वा अभां सिचमनां सिच ८ तत्कदं माश्रमपदं सरस्वत्या परिश्रितं स्वयं भूः साकं नृपिभि
मरीचादिभिरभ्ययात् ९

ते ६ घना घना इत्येकं पदम् वर्षतो मेघाः गायंति स्म नृत्यंति स्म ७

अपवर्जिताः मुक्ताः ८ परिश्रितं वेष्टितम् ९ श्रीहरये परमात्मने नमो नमः राम राम राम राम राम राम

निमंत्र्य पृथग्वर्णप्रदाः संतः २३ सचमुनिः त्रियुगं विभं विविक्तेरहसि २४ पापच्यमानानां भृशं दद्यामानानां नि
रये संसारे स्वेरमंगलैः पापैः २५ कुतः सर्वा देवता प्रसन्ना इति ज्ञातं अलभ्यलाभादित्याह द्वाभ्यां वदुषु जन्मसु वि
पक्वेन सुसिद्धेन सम्यग्योगो भक्तियोगः तस्मिन्समाधिरेकाग्र्येन शून्यागारेषु विविक्ते स्थानेषु यत्पदं हेल
नमवशांलाघवं गुरोण्यगणयित्वा उपचितमेव तदेतदित्याह यत्स्वस्वानां भक्तानां पक्षं पुष्पासीति तथासः २६

ततस्तत्प्रवयः क्षतः क्षतदारनिमंत्र्यतं प्रतिष्ठन्तदिमापन्नाः स्वस्वमाश्रममंडले २३ सचा
वतीर्णं त्रियुगमाज्ञाय विबुधैर्धर्मं विविक्त उपसंगम्य प्रणम्य समभाषत २४ अहो पापच्यमाना
नान्निरये स्वेरमंगलैः कालेन भूयसानूनं प्रसीदंतीह देवताः २५ वदुषो गतिपक्वेन सम्यग्योगसमा
धिना द्रष्टव्यं ते यतयः शून्यागारेषु यत्पदं सर्ववर्गभगवानद्यहं लनेन गणयन्तः गृहेषु जातो ग्राम्या
णां यः स्वानां पक्षपोषणः २६ स्वीयं वाक्यमृतं कर्तुं मवतीरणोसि मे गृहे चिकीर्षुर्भगवान् ज्ञानं भक्ता
नां मानवर्धनः २७ तान्येवाते भिरूपाणि रूपाणि भगवंस्तव यानि यानि चरैर्चतैस्वजनानां मरूपिणः २८

एतन्मृपंचयति द्वाभ्यां स्वयमेवावतीर्णोसि स्ववाक्यं तव पुत्रो भविष्यामीति यत् तत्सत्यं कर्तुं ज्ञानं ज्ञानसाधनं सांख्यं
च विचिकीर्षुः सन् २९ यानि तवा लौकिका चतुर्भुजैरूपाणि तान्येव ते भिरूपाणि योग्यानि यानि च स्वजनानां रोचते म
नुष्यरूपाणि तान्यपि ते रोचते इत्यर्थः स्वरूपिणः प्राकृतरूपरहितस्य २८

देवदूतिप्रत्याहविभिः ज्ञानं शास्त्रोक्तं विज्ञानमपरीक्षितं एव योग उपायस्तेन कर्मणां जटा मूलानि वासनां उद्धरन्
 उत्पद्यिष्यन् पद्ममुद्रायुक्तं पदांबुजं यस्य हेमानवि अविद्यास्वरूपाज्ञानं संशयामिष्याज्ञानानि तन्मयं तवेद
 यग्रंथि १६ सुसंमतः सुप्रजितः संवृता प्राप्स्यति १७ कुमारैः सह तिशेषः सह नारदः सह नारदः सहितश्च मरीचोदी
 ज्ञानविज्ञानयोगेन कर्मणा मुद्धरन् जटाः हिरण्यकेशः पद्माक्षः पद्ममुद्रा पदांबुजः एष मानविते ग
 र्भे प्रविष्टः कैटभाईनः अविद्या संशयग्रंथिं छित्वा गां विचरिष्यति १६ अयं तिष्ठ गणाधीशः सारवाचा
 र्थैः सुसंमतः लोके कपिल इत्याख्यां गता ते कीर्तिवर्द्धनः १७ श्री मे त्रे य उवाच ॥ तावासास्य जगत्त्रय
 कुमारः सह नारदः हंसो हंसेन यानेन त्रिधाम परमं ययौ ॥ १८ ॥ गतेश तथ तौ क्षत्र कर्दमस्तन चोदितः य
 थाचितं च दुहितः प्रादाद्विभुः स ज्ञाततः १९ मरीचये कलां प्रादादनुसूयामथा त्रये प्रदामंगिरसं यच्छ
 तुलस्त्याय हविर्भुव २० तुलहाय गतिं युक्तां कृतवैचक्रियां सती २१ अति च भृगवे यच्छ दृशिष्याय
 पुरुंधती २२ अथर्वणे ददाच्छांतिं ययायज्ञा वितन्यते विप्रर्षभा नृतो ह्यहन्त दारान्समलालयेत् २३
 न विवाहार्थं मवस्थाप्य नैष्ठिके रतिपंचभिः सहितो हंसो ब्रह्माय यौ तृधाम स्वर्गः तस्य परं कांशं सत्यलोकं १८ श
 तधती ब्रह्मणि १९ २० युक्ता योग्यां त्रयच्छत् अदार् २१ वितन्यते समृद्धः क्रियते शांत्यधिष्ठात्री देवतामित्यर्थः सम

लालयन्संतीषितवान् २२

भा० त्र० अहंतावदज्ञानोपदेशयेवत्वहुहेऽवतीर्णः अतस्तवगृहेवसतोपिमुक्तिः सुलभैव यद्यवश्यं गंतव्यमेवेत्याग्रहः
१०३ तथापि मामेवानुस्मरन् गच्छेत्प्राप्तयेनाह यथेति षड्विंशः सत्यलौकिके वैदिके लौकिके च कृत्यै रवोक्तस्य प्रामाण्यमभिद-
र्शयति यद्यस्मात्तुभ्यंतवपुत्रो भविष्यामीत्यवोचं अथ अतएव तत्तत्कृत्यं यथा भवति तथा मया जनिजेन स्वीकृतं ३२
दुःशयात्तल्लिङ्गात् मुमुक्षुणा मुनीनामात्मदर्शने संमतं यत्तत्त्वानां संख्यानां विद्वीत्युत्तरस्यानुषंगः ३३ नन्वय

श्रीभगवानुवाच ॥ मया प्रोक्तं हिलोकस्य प्रमाणं सत्यलौकिके अथा जनिमया तुभ्यं यदवोचं मृतं मुने ३२
एतन्मे जन्मलोकेऽस्मिन् मुमुक्षुणा दुःशयात् प्रसंख्यानां यत्तत्त्वानां संमतं तस्मात् दर्शने ३३ एवं आत्मपथोऽ-
व्यक्तो नष्टः कालेन भूयसा तं प्रवर्तयितुं देहमिमं विद्धि मया भूतं ३४ गच्छ कामं मया पृष्टो मयि संन्यस्तक-
र्मणा ॥ जित्वा सुदुर्जयं मृत्युममृतत्वाय सांभज ३५ मां मात्मानं स्वयं ज्योतिः सर्वभूतगुहा शयं आत्मन्येवा-
त्मना चोत्तनं विशोकी भयमृषसि ३६

मात्मज्ञानमार्गः पूर्वसिद्ध एव नेहानीम पूर्ववत्प्रवर्तनीयस्तत्राह एव इति अव्यक्तः सूक्ष्मः ३४ कामं यथेष्टं प्राप्यः
सुबुद्धातः यदा यथा त्वं गतमपृष्टवान् तथा त्रावस्थातुं मया त्वमापृष्ट इत्यर्थः मयि संन्यस्तेन समर्पितेन कर्मणा
अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्यया अमृतममृत इति श्रुतेः ३५ तत्तत्प्रमाणं परमात्मानं आत्मनि स्वस्मिन् आत्मना मन-
सा चोत्तनं प्राप्य सांभज ३६

या २२७

१०३

अभिवादाहं पादपीठं यस्य ऐश्वर्यादिभिः पूर्तं पूर्णं २९ ऐश्वर्यादिकं विवृण्वन्नाह परंपरमेश्वरं तत्र हेतुः
 छंदः स्वाधीनशक्तयो यस्य तपो यस्य ता एवाह प्रधानं प्रकृतिरूपं पुरुषं तदधिष्ठाता महंतं महत्तत्त्वरूपं
 कालतेषां ह्येकं कविं सर्वज्ञं त्रिवृत् अहंकाररूपं लोकात्मकं तन्मात्मकं च तदेवं मायया प्रधानादिरूपतः
 मुक्ताचिच्छक्त्या निष्प्रपंचता माह आत्मानुभूत्या चिच्छक्त्या अनुग्रहतः स्वस्मिन् लीनः प्रपंचो यस्य ते कविं सर्व
 तं सूरिभिस्तत्त्वबुभुत्सया द्वासदाभिवादाहं एषादपीठं ऐश्वर्यवैराग्ययशोवबोधवीर्यश्रिया
 पूर्तं महं प्रपद्ये २९ परं प्रधानं पुरुषं महान् कालं कविं त्रिवृत् लोकपालं आत्मानुभूत्यानुग
 तप्रपंचं स्वच्छंदशक्तिकपिलं प्रपद्ये ३० अस्माभिः पृच्छेद्यपतिं प्रजानां त्वया वतीर्णं र्यं उता
 प्रकामंः परिव्रजत्यद्वीमास्थितो हं चरिष्ये त्वां हृदि पुंजं चिश्च शोकः ३१

सर्वज्ञं प्रधानाद्यादिर्भावलयसाक्षिणमित्यर्थः ३० संन्यासानुज्ञां प्रार्थयते अस्माभिः पृच्छेयत्किंचिदभि
 र्दमीत्यर्थः त्वया पुत्ररूपेणावतीर्णं निवृत्तानि श्रणानि देवादि रूपाणि यस्य सः आप्रकामश्चाहं परि
 व्रजतां संन्यासिनां पदवीमार्गमाश्रितः सन् त्वां पुंजं न स्मरन् विचरिष्यामि ३१

भा० त०
१०४

तदेयं तेन भागवती गतिः प्राप्ता स एव तां गतिं प्राप्ता इति ॥ ४४ ॥ इति तृतीये चतुर्दशः ॥ २४ ॥ पंचविंशो जनन्यातु
एषा वंधविमोचनं आदावाहपरं भक्तिलक्षकं कपिल उतः कपिलेनार्पिता मात्रे गूढभावनियंता योगमाणि
कामं जूषा सुकटमुदाद्यते धुनो उक्तानुवादपूर्वकं कपिलयोगं पृच्छति कपिल इति त्रिभिः तत्त्वानां संख्याता गु
गुणैकः सारव्यप्रवर्तक इत्यर्थः अज एव स्वयं जातः आत्मप्रज्ञप्रथे आत्मज्ञापनाय १ पुंसां मध्ये वरिष्ठाः

इष्टा द्वेषविहीनेन सर्वत्र समचेतसा भगवद्भक्तियुक्तेन प्राप्ता भागवती गतिः ॥ ४४ ॥ इति श्रीमद्भा
गवते महापुराणे तृतीयस्कंधे कर्हमप्रवृत्त्यं चतुर्विंशति तमोऽध्यायः ॥ ४४ ॥ शौनके उवाच ॥ कपिल
स्तत्त्वसंख्याता भगवानात्मा मायया जातः स्वयं मनः साक्षादात्मप्रज्ञप्रयत्नेन १ न ह्यस्य व
र्षणः पुंसां वरिष्ठाः सर्वयोगिनां विष्णुतोऽश्रुतदेवस्य भूरितृप्यति मेऽसवः २ यद्यदि धत्ते भग
वान्त्वच्छात्मा तमायया तानि मेऽप्रदधानस्य कीर्तयान् ननु कीर्तय ३ न्यात् १

वृद्धस्य उन्नमस्येत्यर्थः सर्वयोगिनां मध्ये वरिष्ठाः वरस्य भावो वरिष्ठा भवितु प्रधानोऽयं निर्देश वरिष्ठस्येत्यर्थः वि
ष्णुतोऽश्रुतौ असवश्चंद्रियाणि अलं न तृप्यति श्रुतेन प्रवर्णनदीव्यतिद्योतत इति तेषां तस्य यदा भूरिवदुशः श्रुतो देवो ये
न तस्यापि मेऽसव इति संबंधः २ स्वानां छंदेन इष्टया आत्मा देहो यस्य सः यद्यत्कर्म विधत्ते तानि कर्माणि कीर्तयान् न
हि अनुकीर्तय ३

मात्रेदेवदूतैश्च शमनी उन्मूलिनी भयं अतिसीघ्रनतरिष्यति परमानंदं च प्राप्स्यतीति चकारार्थः ३७ समुदितः सम्यगु-
क्तः सन् तं प्रदक्षिणीकृत्य ३८ मुनीनां प्रेतं मोतं हिंसा लक्षणं ३९ सदसः परं यत्र यास्मिन् ब्रह्मणि गुणावभासके
निर्गुणे एकभक्त्या अयमिचारिणा भक्त्या अनुभाविते अपरे हीकृते ४० अतो देहादिष्वहंकारादिरहितः अत

मात्रे अध्यात्मिकी विद्या शमनी सर्वकर्मणां वितरिष्ये यथा चासौ भयं चातितरिष्यति ३९ श्रीमैत्रे-
य उवाच ॥ एवं समुदितस्तेन कपिलेन प्रजापतिः दक्षिणीकृत्य तं प्रीतो वनमेव जगाम ह ३८
व्रतं स आस्थितो मौनमाम्ने कशरणो मुनिः निःसंगो व्यचरत् क्षोणी मनगिरनिकेतन ३९ म-
नो ब्रह्मस्थिं जानो यत्र सदसतः परं गुणावभासे विगुण एकभक्त्या अनुभाविते ४० निरहंकृति
निर्ममश्च निर्द्वंद्वः समदृक् स्वदृक् प्रत्यक् प्रशान्तधीर्धीरः प्रशान्तो निर्बोदधिः ४१ वासुदेवो भ-
गवति सर्वज्ञे प्रत्यगात्मानं परेण भक्तिभावेन लब्ध्वा त्मा मुक्तबंधनः ४२ आत्मानं सर्वभूतेषु
भगवतं मवस्थितं अपश्यत् सर्वभूतानि भगवत्यपि चात्मनि ४३

कुभेदाग्राहकः किंतु स्वदृक् स्वमेव पश्यन् प्रत्यक् प्रचरणं प्रशान्ता विदो परहितो धीर्यस्य ४० तदेवं विधं कल्पि-
तो पाधि निवृत्तिमुक्ता परे मे श्वरपदप्राप्तिमाह वासुदेव इति त्रिभिः प्रतियोगि जीवस्य आत्मनिलब्धमात्मा चित्रयेन

पतः सुक्तं बंधनमज्ञानं यस्य ४२ लब्ध्वा तन्नामाह
आत्मानमिति ४३

भा० त०
१०५

प्रकृतेः पुरुषस्य चाजिज्ञासायाश्चामहंशरणं गतासती न मामीत्यन्वयः कठारं चेतारं ११ अपवर्गवर्द्धनं मोक्षरति
जनकं ईषत्स्मितेन शोभितमाननं यस्य १२ आध्यात्मिकः आत्मनिष्ठः यत्र यस्मिन् १३ १४ तत्र सर्वे नैपुण्यं
चित्संयमाधीनमिति दर्शयन्नाह चेत इति अस्मात् मनो जीवस्य गुणेषु विषयेषु पुंसि परमेश्वरे वा शब्दः तदर्थं
तं तागताहंशरणं शरणं स्वभृत्यसंसारतरोः कठारं जिज्ञासाया प्रकृतेः पुरुषस्य न मामि सद्धर्म
विदा वारिष्ठं ११ श्री **भगवत्** उवाच ॥ इति स्वमातुर्निरवद्यमीप्सितं निशम्य पुंसामपवर्गवर्द्धनं धिया
भिनेद्यात्मवतां सतां गतिर्वभाष ईषत्स्मितशोभिताननः १२ श्री **भगवत्** उवाच ॥ योग आध्यात्मिकः
पुंसामतो निःश्रेयसाय मे अत्यंतोपरतिर्येन्द्रुः खस्य च सुखस्य च १३ तमि सते प्रवक्ष्यामि यस्वोचं
पुरा नष्टं अर्षीणं श्रोतुं कामानां योगं सर्वं गते नैपुण्यं १४ चेतः खल्वस्य वंधाय मुक्तये चात्मनो मतं
गुणेषु सक्तं वंधाय रतं वा पुंसि मुक्तये १५ अहं मे मा भिमानीत्यैः कासलोभादिभिर्मलैः वीतं य
दा मनः शुद्धमदुःखं सुखं स सुखं तदा पुरुषमात्मानं केवलं प्रकृतेः परं निरंतरं स्वयं ज्योतिरसि
मानं सखदितं ज्ञातव्यं रागयुक्तेन भक्तियुक्तेन चात्मना परिपश्यत्युदासीनं प्रकृतिं च हतं जसं
१५ तथा च चित्तसंयमे पुरुषार्थसिद्धिस्तद्वर्षयति अहमिति त्रिभिः मलैर्वीतं विरहितं यदा शुद्धमनो १६
भवति मनः शुद्धं ज्ञापकमाह अदुःखमिति निरंतरं निभेदं अणिमानं सूक्ष्मं अखंडितं परिधिन्तं हतं जसं ही

शबलम् १६

१०५

यथा त्वं मां प्रचोदयसि एवं प्रचोदितः सन् तथा तत्प्रश्नानुसारेण अग्नि त्रिकं आत्मविद्यायां ४ विंदुसरे विंदुसर
सि ५ तत्त्वमार्गस्याग्रं पारं दर्शयतीति तथा एवं मानविते गभं प्रविष्ट इत्यादि धातुर्वचः ६ असन्नामिन्द्रियाणां तर्षणा
तविषयाभिलाषात् निर्विण्णा आतास्मि येन संभावमानेन पूर्यमाणेन ७ पारंगमयतीति पारंगत्वमेव श्रेष्ठं चक्षुर्मे

सुत उवाच ॥ द्वे पायनसखस्त्वेवं मैत्रेयो भगवांस्तथा ॥ प्राहेदं विदुरं प्रीत आग्नि त्रिकं प्रचोदितः ४
श्री मैत्रेय उवाच ॥ पितरि प्रस्थिते रण्यं मातुः प्रियं चिकीर्षया ॥ तस्मिन् विंदुसरे वात्सीद्रुगवान्कपिलः कि
लः ५ तमासीनमकर्माणं तत्त्वमार्गं गृदशीनं ॥ स्वसुतं देवकृत्या ह धातुः संस्मरतीव चः ६ देवकृ
तिरुवाच ॥ निर्विण्णानितरां भूमन्तसिन्द्रियतर्षणात् ॥ येन संभावमानेन प्रपन्ना धतमः प्रभो ७ तस्य
त्वं तमसांधस्य दुष्पारस्याध्वपारगं सच्चक्षुर्जननामंते लब्धं मे त्वदनुग्रहात् ८ यथा द्यो भगवा
नुसामीश्वरे वै भवान्किल लोकस्य तमसांधस्य चक्षुः सूर्य इवोदितः ९ अथ मे देव संमोहमपाकं
कुत्वमर्हसि योऽवग्रहोऽहं ममेतीत्येतस्मिन् योजितस्त्वया १०

यास्तत्त्वं त्वदनुग्रहाज्जन्मनामंते भाव्ये सति ८ तत्प्रपंचयति यदिति स भगवान् चक्षुरूप उदितः सूर्यो यथा ९
अपाकं च अपनेतुं कोसो समो ह एतस्मिन् देहो दोषैव योजितो योऽहं ममेत्यवग्रह आग्रहः अद्वितीय इति शब्द
स्तत्कार्ये रोगादिग्रहणार्थः १०

भा० तृ०

१०६

शक्ति

ततः किमत्र आह भक्त्येति मम चरणसुखादित्येतात्तस्य अनुचिंतयता तयारेंद्रियाज्जाता विरागः सुखः सन् दृ-
ष्टुं श्रुतान् ऐहिकामुष्मिकात् ततः यतः उद्युक्तः सन् चित्तस्य ग्रहणे यतिष्यते अर्जुभिः भक्तिप्रधानत्वादेना-
यसे २२ तदेवंप्रकृतेर्गुणानामसेवया ज्ञानादिभिश्च अयं जीव रहेव देहे मामवरुंधे प्राप्नोति २३ काचिदितिकाति

भक्तापुमान् जातविरागारेंद्रियात् दृष्टुं श्रुतान् न द्रव्यनानुचिंतयता चित्तस्य यत्रो ग्रहणे योगयुक्ता
यतिष्यते अर्जुभिर्योगिभिर्योगैः २२ असेवया यं प्रकृतेर्गुणानां ज्ञानेन वैराग्यविजृम्भितेन यो
गेन मय्यर्पितया च भक्त्या मां प्रत्यगात्मानमिहावरुंधे २३ देवदुर्लभं वाचं काचित् त्वय्युचिताभ-
क्तिः कीदृशी मम गोचरा यया पदं ते निर्वाणं संजसां न्वाश्रयामहेम् २४ यो योगो भगवद्वाणो
निर्वाणार्थस्त्वयोदितः कीदृशः कतिचांगानियतस्तत्वावबोधनं २५ तदेतन्मे विजानीहि
यथा हे मंदधीर्हरे सुखं बुध्यो यदुर्विधं योगं भवदनुग्रहात् २६

दित्यर्थः तत्रापि मम स्त्रियाः कीदृशी गोचरां योग्यां निर्वाणं मां चात्मकं तव पदं स्वरूपं अन्वाश्रये अनंत-
रमेव सर्वोत्तमा प्राप्स्यामि अजसा त्विति पाठे अहंत्वितिसंबंधः २४ भगवद्वाणः यो भगवंतं लक्ष्मीक-
रीतीत्यर्थः यतः यस्माद्योगात् २५ विजानीहि विशेषज्ञापय सुखं अनायासेन २६

१०६

मनःषुद्धौ च भक्तिरेवांतरंगसाधनमित्याह नेति १७ अस्य सर्वस्यापि सत्संगो मूलमित्या प्रसंगमिति
अपावृत्तनिरावरणं १८ साधूनां लक्षणमाह तितित्तवदिति चतुर्भिः साधवः शास्त्रानुवर्तिनः साधुसुशी
लतदेव भूषणं येषां एतात्तापा आध्यात्मिकादयो न तपन्ति न व्यथयन्ति कुतः मद्गतचेतो येषां तान् येतापे

न युज्यमानया भक्त्या भगवत्परिवृत्तात्मनि सदृशोऽस्ति शिवः पंथायोगिनां ब्रह्मसिद्धये १७
प्रसंगमजरं पाशमात्मनः कवयो विदुः स एव साधुषु कृतो मोक्षद्वारमपावृत्तं १८ तितित्तवः
कारुणिकाः सुहृदः सर्वदेहिनां अज्ञानशत्रवः शताः साधवः साधुभूषणाः मय्यनन्येन
भावेन भक्तिं कुर्वन्ति ये दृढा मत्कृतेत्यक्तकर्माणस्त्यक्तस्वजनबन्धवोः मदाश्रयकर्मणाः शृ
ण्वन्ति कथयन्ति च तपन्ति विविधा स्थापानेता न मद्गतचेतसः त एते साधवसाध्वि सर्वसंगवि
वर्जिताः १९ संगस्तेष्वयते प्रार्थ्यः संगदोषहरादिते २० सतां प्रसंगान्मम वीर्यं संविदो भवन्ति
हृत्कर्णरसायना कथाः तज्जोषणादां प्रपवर्गवर्त्मनि श्रद्धा भक्तिरनुक्रमिष्यति २१

रति १

तो भिभयं ते साधव इत्यर्थः १९ २० तत्संगस्य भक्त्या गतामुपपादयति सतामिति वीर्यस्य सम्यग्वेदनं यासु
ताः वीर्यसंविदः हृत्कर्णयो रसायनाः सुखदाताः साजोषणात् सेवनान् अपवर्गः विद्याविनिवृत्तिवर्त्मयस्मिन् ह

एप्रथमं श्रद्धा ततो रतिः ततो भक्तिः अनुक्रमिष्यति क्रमे
ण भविष्यति २१

भा० तृ०
१०७

प्रसन्नानि च काण्यहणतिलोचनानि च येषु तेर्मदपैः साकंसहनितां परमेष्ठानुभवसुखं भक्तावधिकमि
ति भावः ३० आत्मानंदस्त्ववश्यं भावीत्याह तेरिति दर्शनीयामनोहरः अवयवामुखनेत्रादयो येषु तेर्ह
त आत्माचित्तं येषां हृता आकृष्टाः प्राणाश्चंद्रियाणि येषां तान् भजतः अनिष्टतः इच्छाहीनानपि अगती
गतिमुक्तिं प्रयुक्तैः प्रापयति कैः साधनैर्हृतात्मनः उदारैर्विलासादिभिः तत्र विलासो लीला वामं मनोह
पश्यंति ते ते रुचिरावतंसः प्रसन्नवक्रारुणलोचनानि रूपाणि दिव्यानि वरप्रदानि साकं वा
चस्पृहणीया वदंति ३० ते दर्शनीयावयवैरुदारविलासहासे हितवामसूक्तैः हृतात्मनो ह
त प्राणाश्च भक्तिरनिष्टतो मे गतिमखी प्रयुक्तैः ३१ अथो विभूतिं मम मायया चिता मे स्वयं
महांगमनुप्रवृत्तं श्रियं भागवती चास्पृहयंति भद्रां परस्य मे ते श्रुवन्ते तु लोके ३२
रं सूक्तं मधुरभाषणम् ३१ विभूत्याधिकं च तत्राधिकमित्याह अथो अविद्यानिवृत्त्यनंतरं विभूतिं
सत्यलोकादिगतां भोगसंपत्तिं अणिमाद्यष्टांगमेष्टुयं अदुप्रवृत्तं मक्तिमनुस्वत एव प्राप्तामपि भा
गवती च श्रियं च वैकंठस्थां संपत्तिं अस्पृहयंति ते यदि न स्पृहयंतीत्यर्थः तथापि तु लोके वैकुण्ठे अश्रुव
ने प्राप्नुवन्त्येव ३२

इत्थं मातुरर्चप्रयोजनं विदित्वा जातस्नेहस्नेहेतुः यत्र यस्यां तन्वा देहेनाविर्भूतिः तत्त्वान्मायंते अनुक्रम्यते य
 स्मिन्किंतु यत्सांख्यं प्रवदन्ति तत्प्रोवाच भक्तिवितानं च योगं च २७ काचित्त्वय्युचिता भक्तिरिति एषामुत्तमां भ
 क्तिं लयति गुणः विषयाः लिङ्गं ते जायंते ये स्नेहां देवानां द्यातनात्मनामिन्द्रियाणां तदधिष्ठातृणां वा सत्त्वमूर्तो ह
 रवेव यावृत्तिः सा भक्तिः सिद्धिर्मुक्तेरपि गरीयसीत्युत्तरं न्वयः कथं भूता अनिमित्तानि कामास्वाभाविकी अयत्न
 सिद्धा तेषां पुनः शुद्धसत्त्वस्येत्यर्थः मुक्तिश्च प्राप्तं मि) भवं विधत्तौ हेतुमाह गुरोस्त्वारणमनुश्रूयत इत्यनुश्रवो व

श्रीमत्रे य उवाच विदित्वा र्थं कपिलो मातुरित्यं जातस्नेहो यत्र तन्वाभिजातः तत्त्वान्मायं यत्प्रवदन्ति सांख्यं
 प्रोवाच वै भक्तिवितानयोगं २७ श्रीभगवानुवाच देवानां गुणलिङ्गानामातुश्रविक कर्मणां सत्त्व
 एवैकमनसा वृत्तिं साभाविकी तु या अनिमित्ता भागवती भक्तिः सिद्धिर्गरीयसी जरयत्याश्रया
 कोशं निगीर्णमनलो यथा २८ नैकात्मतां मे स्पृहयंतिके चिन्मत्पादसेवाभिरतामदीहाः ये
 न्यान्येता भागवता प्रसज्य सभाजयंते मर्मणोरुवाण २९ तदिहितमानुश्रविकं तदेव कर्म येषां श्रुतं

एव एकं एकरूपं अविहृतं मनो यस्य पुंसः शुद्धसत्त्वस्येत्यर्थः मुक्तिश्च प्राप्तं मि) भवत्येवेत्याह या भक्तिः कोशं नि
 गरीर्णं जरयति स्वप्रलंबिनेव सिद्धौ दृष्टांतः निगीर्णं भुक्तं श्रुतं अनलो जातरो यथा जरयतीति २८ भक्तेर्गिरित्वं
 सेवोपपादयति नैकात्मतामिति पंचभिः एकात्मतां सायुज्यमोहं मर्दयन्तीति किंयायेषां प्रसज्य आसक्तिं कृत्वा पो

रुवाणिगीर्णयति २९

भा० त०
१०८

मद्रजनादेवमोक्ष इत्यत्र सदाचारं प्रमाणा यति ज्ञानेति ॥ ३७ ॥ उपसंहरति ॥ एतावानिति मय्यर्पितं मनः
न स्थिरं भवतीति यत् एतावानेव ॥ ३८ ॥ इति तृतीयोऽध्यायः ॥ २५ ॥ यदि शेषं प्रकृत्योस्तु विवेकायापवर्ण्य
ते सांख्यनसर्वभावानां जननक्षयभेदतः धात्रा पुत्राय सोक्तं तत्रैव मित्रास्तु तेन यत् मात्रे सांख्यतदध्यात्मप्रा

ज्ञानवैराग्ययुक्तेन भक्तियोगेन योगिनः चेमाय पादमूलं मे प्रविशत्यकुतोभयं ॥ ३७ ॥ एतावाने
व लोके स्मिन्नुसंनिश्य सोदयः तीव्रेण भक्तियोगेन मनो मय्यर्पितं स्थिरं ॥ ३८ ॥ इति श्रीमद्भागव
ते महापुराणे तृतीयोऽध्यायः ॥ २५ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अथ
तत्संप्रवक्ष्यामि तत्त्वानां लक्षणं पृथक् यदिदित्वा विमुच्येत पुरुषः प्राकृतैर्गुणैः १ ज्ञानं
निःश्रेयसायाय पुरुषस्यात्मदर्शनं यदा दुर्वर्ण्येत तत्ते हृदयग्रंथिभेदनं २

यान्येनाह तत्त्वविन् तत्त्वान्मायं यत्प्रवदंति सांख्यमित्यत्र सांख्यं भक्तियोगश्चेति त्रयमक्षिप्तं तत्र भक्ति
सुखादृशनी सांख्यमाह अथेति नानुमुक्तिरत्मा ज्ञानादेव न तु तत्त्वलक्षणं ज्ञानात् तमेव विदित्वा अतिमृत्यु
मतीति श्रुतेः अत आह ज्ञानमिति आत्मदर्शनरूपं ज्ञानं अत एव हृदयग्रंथिभेदनं अहंकारनिवर्तकं निःश्रे
यसप्रयोजनाय यदाहुः तत्ते वर्णयामि तत्त्वलक्षणं देवविविक्तात्मज्ञानं

भवतीति भावः २

१०८

ननु एवं तर्हि लोकाविशेषात् स्वर्गादिवद्भान्त भोग्यानां कदाचिद्विनाशः स्यात्तत्राह देशान्तरूपे यदाशान्तं
शुद्धमन्त्रं तद्रूपे वैकुण्ठे मन्त्रराः कदाचिदपिन न नश्यन्ति भाग्यहीनान भवन्ति अनिमिषो मे हेति मदीयं कालं
चक्रं च नो लेहि नो ग्रसन्ति तत्र हेतुः येषामिति सुतं ब्रूवस्ते ह विषयः सखे व विश्वासास्य दं गुरुरि वो पदेष्टासु
हृदिवहितकारी ईष्टं देवमिव पूज्यः एवं सर्वं भावि न माये भजति तान यं कालं चक्रं न ग्रसतीत्यर्थः ३३ एवं
न कर्हिचिन्मन्त्रराश्यान्तरूपे न नश्यन्ति नो निमिषो लेहि हेतिः येषामहं प्रिय आत्मा सुतश्च स
खा गुरुः सह दो देवमिष्टं ३३ इमं लोकं तथैवा मुमात्मानमुभयायिनं आत्मानमनुये च ह
ये राय पशो गृहाः विसृज्य सर्वानन्यांश्च मामेव विश्वतो मुखं भजन्त्यनन्यया भक्त्या तान्
त्यारति पारये ३४ नान्यत्र मद्भगवतः प्रधानपुरुषं स्मरन् आत्मनः सर्वभूतानां भयंती व्र निवर्तते
३५ मद्भया द्वाति वाताय सूर्यस्तपति मद्भयात् वर्षतीन्द्रो दहत्यग्निर्मृत्युरिति मद्भयात् ३६ १ श्रु
तां तु मुक्तिं एकां त भक्तेभ्यो ददामीत्याह इममिति द्वाभ्यां उभयायिनं लोकद्वयगमिनं आत्मानमनुये पुत्रक
त्रादयथैव पश्चादयः रायः धनानि श्रेण्या अपरिग्रहन् मृत्योः संसारात् अतिपारये अति तारयामि ३४ अमक्ता
नां तु न कथं चिदपि मोक्ष इत्याह न मद्भगवता मत्ता विना सर्वभूतानां आत्मनः भगवदादिविशेषणत्रयेण सामर्थ्य
निःक्षेपत्वं हितकारत्वं चोक्तं ३५ एषु वयं स्फुटयति मद्भयाति श्रुतिश्च भीषास्माद्वा तैः पवते भीषो देदिति स्त

यः भीषास्मादग्निं श्रेष्ठं मृत्युर्धो वति पंचम इति ३६

भा० त० १०५ पराभिधानं प्रकृत्यध्यासः तेन प्रकृतेर्गुणैः कर्मसु क्रियमाणेषु कर्तृत्वमात्मनि मन्यते इति तदितिकर्तृत्वमन
नमेव अस्य पुरुषस्य साक्षिमात्रत्वादकर्तृरेव सतः तिनं प्रकृतेर्गुणैः कर्मभिर्विधः इत्यस्य अपरजन्तस्यैव कर्मविध
कृतं भोगपारतंत्र्यं निर्वृतात्मनः सुखात्मकस्यैव संसृतिः जन्ममृत्युप्रवाहः प्रकृत्यविवेककृतमेतत्सर्वं भवती
त्यर्थः ७ ननु चेत्तन्यसामानाधिकरण्येनैव कर्तृत्वादिप्रतीतेस्तस्यैव तदेवाक्रियतां नेत्याह कार्यशरीरकारण

एवंपराभिधानेन कर्तृत्वं प्रकृतेः पुमान् कर्मसु क्रियमाणेषु गुणैरात्मनि मन्यते इति तदस्य सं
सृतिर्विधः पारतंत्र्यं च तत्कृतं भवत्यकर्तृरीसस्य साक्षिणो निर्वृतात्मनः ७ कार्यकारणकर्तृ
त्वे कारणं प्रकृतिं विदुः भोक्तृत्वे सुखदुःखानां पुरुषं प्रकृतेः परमादेव कृतिरुवाच ॥ प्रकृतेः पु
रुषस्यापि लक्षणं पुरुषोत्तमं ब्रह्मकारणयोरेकत्वं यस्य सदसच्च यदात्मकेन ॥ ४ ॥

मिन्द्रियं कर्तृदेवतावर्गः तद्वापतौ पुरुषस्य प्रकृतिकारणं विदुः कृतस्य स्वतो विकाराभावात् प्रकृतिप
रिणामभूतदेहाद्यहंकारकृतत्वादिकमित्यर्थः भोक्तृत्वे तु पुरुषकारणं विदुरित्यस्यायं भावः यद्यप्यहंकारग
तमेव कार्यत्वादिकं भोक्तृत्वं च तथापि विकारस्य जडावसानत्वादुपाधिप्राधान्यं भोग्यस्य चिदवसानत्वादुपहितप्रा
धान्यमिति ८ तदेवं सारिणं पुरुषं तद्धेतुं प्रकृतिं च ज्ञात्वेदानीं जगत्कारणमीश्वरं तत्प्रकृतिं च पृच्छति प्रकृतेरिति
अस्य विश्वस्य सदसच्च सत्सत्त्वं च कार्यं यदात्म के तयोः प्रकृतिपुरुषयोः २०

तत्र पुरुषं लक्षयति अनादिरिति आत्मैव पुरुषः कोसावात्मा प्रत्यक्प्रतिलोमं धाम स्फूर्तिर्यस्या क्षणिक
 प्रज्ञावर्तयति प्रकृतेः परः अन्यः असंगः शानादिगुणत्वं वारयति निर्गुणः मीमांसकाद्यभिमतं ज्ञानविष
 यत्वं वारयति स्वयं ज्योतिः अनेन प्रभाकरभिमतं ज्ञानाधारत्वेन स्फुरणमपि निरस्तं स्वयं ज्योतिर्यत्वे हेतुः
 विम्वयेन समन्वितं प्रकाशत इति शेषः एतैरेव हेतुभिः पुरुषस्य प्रकृतेः परत्वं मपि सिद्धं ३ अत्रावरणवि
 द्योपशक्तिभेदेन प्रकृतिर्द्विविधा तत्रावरणशक्त्या सैव जीवोपाधिरविद्या विद्वेषशक्त्या सैव मायापारमेष्ठ्य

अनादिरात्मा पुरुषो निर्गुणः प्रकृतेः परः प्रत्यग्धामा स्वयं ज्योतिर्विम्वयेन समन्वितं ३ सरूप
 प्रकृतिं सूक्ष्मां देवीं गुणमयीं विभुः यदृच्छये वोपगतामभ्यपद्यते लीलया ४ गुरौ विचित्रां स्रज
 तीस्वरूपाः प्रकृतिं प्रजाः विलोक्य मुमुहे सद्यः सरह ज्ञानगहया ५ ॥ ५५

अथ पुरुषश्च जीवेष्वरूपेण द्विविधः तत्र यः प्रकृत्यविवेकेन संसरति स जीवः यस्तु प्रकृतिं वशीकृत्य
 विम्वयं शृणोति सः परमेश्वरः तत्र प्रकृत्यविवेकेन जीवस्य संसारप्रकारमाह सरूप इति पंचभिः सूक्ष्मां च
 व्यक्तं देवीं देवस्य विम्वोः शक्तिं लीलया उपगतां यदृच्छये वाभ्यपद्यते त्यन्वयः ४ तस्या लीला माह गुरौ रिति ज्ञानगह
 यति आकरोतीति ज्ञानगहया तथा च श्रुतिः अजामेकां लोहितकैः स्रजं सुक्लकैः स्रजं वक्षी प्रजाः जनयंती स्वरूपाः अ

नारायणः नृपतिः जगत्पतिः भोगमजो
 नारायणः नृपतिः जगत्पतिः भोगमजो

+ ४ हेतुः अंतरिति गोषसमानंतदेवंप्रकृतेश्चतुर्विंशतिर्नदंजीवेष्वरयोश्चैकविवक्षा ४

भा० त०
११०

सृष्टिहेतुत्वेन लक्षयति प्रकृतेरिति १७ कोसौ भगवान् तमाह अंतः सर्वप्राणिनां यः पुरुषरूपेण नियंतृत्वेन सम्यक्
तद्विकाररहित एवानुस्यूतैर्वर्तते वहिश्च कालरूपेण एष भगवान् यद्वा यः पुरुष इति प्रसिद्धः कालः स पंचविं
शकः एकैरेव पुरुषस्य प्रभावं कालमाहुः प्रभावस्यैकलक्षणं य इति पुरुषस्यैव कालत्वे हेतुः प्रकृतेरिति उभ
यथाविवक्षायां अतः पंचविंशतितत्त्वानि भवंति तयोर्भेदविवक्षायां अतः पंचविंशतितत्त्वानि भवंति तयो
प्रकृतेर्गुणसाम्यस्य निर्विशेषस्य मानवि चेषाय तस्स भगवान् काल इत्युपलक्षितः १७ अं
तः पुरुषरूपेण कालरूपेण यो वहिः समन्वेत्येष सत्त्वानां भगवान् आत्ममायया १८ देवाश्चतुर्भि
तधर्मिणां स्वस्यां यो नोपरः पुमान् आधत्तवीर्यं सा सत्तमहत्तत्त्वं हिरण्यं १९ विश्वमात्म
गतं व्यजन् कूरस्थो जगदंकरः स्वतेजसा पिवन्ती ब्रह्मात्मप्रस्थापनंतमः २०

भेदविवक्षायां च षड्विंशतिर्भवति १८ इदानीं तत्त्वानामुत्पत्तिपूर्वकं लक्षणमाह देवादित्यादिना एतान्यसं
त्यक्तः प्राक्तनेन ग्रंथेन तत्र चित्तस्यात्पत्तिपूर्वकं लक्षणमाह चतुर्भिः देवाश्चतुर्भिः देवाश्चतुर्भिः देवाश्चतुर्भिः देवाश्चतुर्भिः
यो नो अभिव्यक्तिस्थाने प्रकृतौ वीर्यं चिच्छक्तिं सा प्रकृतिर्भेदतत्त्वमस्तत् महत्तत्त्वस्वरूपमाह हिरण्यं प्रका
शवद्गुल १९ विश्वं अहंकारादिप्रपञ्च आत्मगतं स्वस्मिन् सूक्ष्मरूपेण स्थितं व्यजन् प्रकृतयन् तीव्रं प्रलयकालेन
तमोऽपिवन् कूरस्थः लेयविज्ञेयं शून्यं आत्मानं प्रस्थापयतीति तथा यत्पूर्वं प्रलयसमये महंतं प्रकृतौ विलापयामासे

२०
सूत्रं

११०

तत्र प्रकृतिं लक्षयति यत्र धानं तदेव प्रकृतिं प्रादुः किं तत्र धानं स्वतः विशेषं विशेषवत् विशेषणमाश्रयः तर्हि किं ब्रह्म
 न त्रिगुणं किं महत्त्वादि न ॥ अथ कं अकार्यं किं कालादिन सदसदात्मकं कार्यकारणरूपं किं जीवप्रकृतिः न नित्यं
 १० अन्येषां तत्त्वानां लक्षणं वक्तुं तानि गणयति पंचभिरित्यादि संख्याभेदेन एतच्चतुर्विंशतिकं एतानि चतुर्विंशतियस्मि
 न्गणेत गणं प्राधानिकं प्रधानकार्यात्मकं ब्रह्मविदुः ११ एतद्विदुः सिमहाभूतानां त्रिभिः तावति पंचैव १२ अंतर्ग
 श्रीमद्गानुवाच ॥ यत्र त्रिगुणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकं प्रधानं प्रकृतिं प्रादुरविशेषं विशेषवत् १० पंचभिः
 पंचभिर्ब्रह्मचतुर्भिर्दशभिस्तथा एतच्चतुर्विंशतिकं गणं प्राधानिकं विदुः ११ महाभूतानि पंचैव भूरापोमि
 मरुन्नभः तन्मात्राणि च तावेति गंधादीनि मेतानि मे १२ इन्द्रियाणि दश आत्रं त्वद्गृहं सूननासिकाः वाक्
 रौचरोमेद्रपायुदेशमउच्यते १३ मनो बुद्धिरहंकारश्चित् नित्यं तदात्मकं चतुर्लक्ष्यं ते भेदो रत्यालक्षण
 रूपया १४ एतावानेव संख्यातो ब्रह्मणः सगुणस्य ह संनिवेशो मया प्रोक्तो यः कालः पंचविंशकः १५ प्रभावं यो
 रुषं प्रादुः कालमेके यतो भयं अहंकारविमूढस्य कर्तुः प्रकृतिर्मायुषः १६ त्मकमंतः कारणं लक्षणा रूपया वा
 वष्टेदिकया १४ यावान्मया प्रोक्त एतावानेव संख्यातः गणितः तत्त्वैः काले तु मत्तद्वयमाह यः कालः स पंचविंशकः
 प्रकृतेरेवावस्था विशेष इत्यर्थः १५ एकैतु पोहं पुरुषस्य सूरस्य प्रभावं विक्रमं कालमाहः तमेव कालं देधालक्ष्य
 ति यतो भयं भवति कस्य प्रकृतिरेयुषः प्राप्तस्य अतएव देहहकारिण विमूढस्य कर्तुः जीवस्य अनेन साहंकारेण

५५
 ५५
 ५५

भा० तृ०
१११

कर्तृत्वं देवतारूपेण कारणात् मिन्द्रियकार्यत्वं भूतरूपेण शांतत्वादिकं तत्कारणत्रयरूपेण २६ मनसज्जति
पूर्वकं लक्षणमा वैकारिकादिति द्वाभ्यां संकल्पश्चित्तनं विकल्पो विशेषचित्तनं यस्य मनसः संकल्पाभ्यां का
मसंभवो वर्तते न त्रिका मरूपं वृत्तिलक्षणत्वेनोक्ता न तु प्रद्युम्नबुद्धोत्पत्तिः तस्य संकल्पादिका ये त्वाभावात् उपा
स्य बृहस्पतिरुद्धस्योक्तेः २७ शारदं शरत्कालीनं इंद्रदीवरं नीलोत्पलं तदेव श्यामं यत् शनैः संराध्यं वशीकर्तुं
कर्तृत्वं कारणत्वं च कार्यत्वं चेति लक्षणं शांतघोरविमूढत्वमिति वा स्यादहंकृतेः २६ वैकारिका
द्विकुर्वणा न मनस्तत्त्वमजायत यत्सं कल्पविकल्पाभ्यां वर्तते कामसंभवः २७ यदि दुर्ह्यनिरु
द्धा रं हृषीकाणामधीश्वरं शरदिंदीवरश्यामं संराध्यं योगिभिः शनैः २८ तैजसा तु विकुर्वणा दु
हितत्वं मभूत्सति द्रव्यसुरण विज्ञानमिन्द्रियाणामनुग्रहः संशयोत्यविपर्ययो निश्चयः स्मृति
रेव च स्वाप इत्युच्यते बुद्धेर्लक्षणवृत्तिः पृथक् २९ योग्यं दुर्ग्रहत्वात् २८ बुद्धेर्लक्षणमिति पूर्वकं लक्षण
साह तैजसादिति द्वाभ्यां हे सति द्रव्यसुरण ज्ञानं निश्चयरूपं ज्ञानमिति चित्तव्यावृत्त्यर्थमुक्तं इंद्रियाणा
मनुग्रहरतिसविग्रहं कल्पज्ञाने हृषीकाणामधीश्वरमिति यदुक्तं तत्तु निर्विकल्पज्ञाने सुरणस्यैव प्रपंचः
संशयादिः विपर्ययो मिथ्याज्ञानं निश्चयः प्रमाणज्ञानं स्वापो निद्रा प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रा स्मृतय इति

२७
२८
२९

१११

प्रसंगात्तत्तुर्बोधासनामाह यत्रदिति सर्वागमप्रसिद्धत्वमाह स्वच्छं विशदशांतं रंगादिरहितं भगवतः मूल
स्थित्या न अतएव वासुदेवाख्यं यदाहुः अयमर्थः अधिभूतरूपेण तस्यैव महानिति संज्ञा अध्यात्मरूपेण चित्तमि
त्युपास्यरूपेण वासुदेव इति अधिष्ठातृस्वरूपेण तत्रैव त्रैलोक्यं एव महत्कारे संकर्षण उपास्यः रुद्रेधिष्ठाता मनस्यतिरुद्ध
उपास्यः चंद्रोधिष्ठाता बुद्धो प्रद्युम्न उपास्य ब्रह्माधिष्ठातेति ज्ञातव्यं २१ स्वच्छत्वं भगवद्विंशति हित्व अविका

यत्तत्सत्त्वगुणं स्वच्छं शांतं भगवतः पदं यदाहुर्वीसुदेवाख्यं चित्तं तन्महदात्मकं २१ स्वच्छत्वं
महत्कारित्वं शांतत्वमिति चेतसः वृत्तिभित्तिक्षरणं प्रोक्तं यथा पां प्रकृतिः परा २२ महत्त्वादि कु
वीणाद्वगवद्दीप्यं संभवात् क्रियाशक्तिरहंकारस्त्रिविधः समपद्यत २३ वैकारिकस्तेजसश्च ता
मसश्च यतो भवः मनसश्चंद्रियाणं च भूतानां महतामपि २४ सहस्रशिरसं साक्षाद्यमनंतं
प्रचक्षते संकर्षणख्यं पुरुषं भूतं द्रियमनोमयं २५ इत्वं लयविद्धे परा हित्वं अपां प्रकृतिः फेनतरंगा

दिरहिता वस्था परा भूतसंसर्गात्प्राक्कनीसा यथा मधुकरा स्वच्छा शांता च तद्वदित्यर्थः २२ अहंकारस्योत्पत्ति
पूर्वकं लक्षणमाह तत्तादिति चतुर्भिः क्रियासुशक्तियस्यसः क्रियाशक्तिः २३ त्रैविध्यमाह वैकारिक इति तस्य
कार्यमाह यतः यस्मान्न मन आदीनां भव उत्पत्तिः २४ तस्मिन्नुपास्यब्रह्माह सहस्रशिरसमिति २५ रामा

भा० तृ०
११२

कासात्त्वकस्पर्शसंग्रहः समग्रहणं यथा पुंस्त्वनियतलिंगवान् यद्वा स्पर्शसंग्रहस्ततो भवति शेषः शब्दतन्मात्रा
दिना तन्मात्राणामुत्तरीयान्वयाय मुक्तं ३४ स्पर्शत्वं स्वरूपलेक्षणमित्यर्थः नभस्ततो वायोस्तन्मात्रत्वं च ३५
चालनं बृहन्नं प्राप्तिः संयोगगंधवतो घ्राणं प्रति तथा श्रोत्यादिमतः स्पर्शं प्रति शब्दस्य
श्रोत्रं प्रति नेत्रत्वं सर्वेन्द्रियाणामात्मत्वमुपो हलत्वं कर्मणा कार्येण मिलक्षणं भावे लुपुर् कर्म वा मिलक्षणमिति

नभसः शब्दतन्मात्रात्कालगत्या विकुर्वतः स्पर्शो भवन्नतो वायुस्त्वकस्पर्शस्य च संग्रहः ३४ मृदुत्वं क
ठिनत्वं च श्रोत्यमुष्मत्वं च एतत्स्पर्शस्य स्पर्शत्वं तन्मात्रत्वं नभस्ततः ३५ चालनं बृहन्नं प्राप्तिर्ने
त्रत्वं द्रव्यशब्दयोः सर्वेन्द्रियाणामात्मत्वं वायोः कर्मा मिलक्षणं ३६ वायोश्च स्पर्शतन्मात्रादुपदेव्ये
तादभूत् समुत्थितं तत्तस्तेजश्चक्षुरूपोपलभनं ३७ द्रव्याकृतित्वं गुणता व्यक्ति संस्थात्वं च ते
जस्त्वं तेजसः साधिरूपमात्रस्य वृत्तयः ३८ द्योतनं पचनं पानं मदनं हिममर्दनं तेजसा वृत्तय
स्त्वताः शोषणं हृत्तेजो देवच ३९ विग्रहे तु करणे ३६ ३७ द्रव्याकृतित्वं द्रव्याकारसमर्पकत्वं गुणता

द्रव्योपसज्जनतया प्रतिः शब्दस्य तु स्वातंत्र्येणैव प्रतीतिः अप्रत्यक्षद्रव्यस्य पूर्णदेरपि स्वातंत्र्येणैव प्रतीतिः स्पर्श
स्य तु नैवमिति तस्यायं विशेष उक्तः व्यक्ति संस्थात्वं द्रव्यस्यासंस्था संनिवेशः सेव संस्था यस्य द्रव्यपरिमाण
राजः या प्रतीतिरित्यर्थः तेजसस्तेजस्त्वमसाधारणत्वं ३८ द्योतनं प्रकाशनं पचनं तंदुलादेः हृत्तेजो अश

नभस्ततो वायोस्तन्मात्रत्वं च ३५
चालनं बृहन्नं प्राप्तिः संयोगगंधवतो घ्राणं प्रति तथा श्रोत्यादिमतः स्पर्शं प्रति शब्दस्य
श्रोत्रं प्रति नेत्रत्वं सर्वेन्द्रियाणामात्मत्वमुपो हलत्वं कर्मणा कार्येण मिलक्षणं भावे लुपुर् कर्म वा मिलक्षणमिति

११२

इन्द्रियाणामुत्पत्तिमाह तैजसानि तैजसा अहंकाराज्जातानि ज्ञानेन्द्रियाणां वैकारिकत्वं शंका निवृत्त्यर्थमेव
कारः द्विविधान्यपीन्द्रियाणि तैजसान्येवेत्यन्वयः तत्र हेतुः प्राणस्येति हियस्मात् प्राणस्य क्रियाशक्तिमतामि
न्द्रियाणां तैजसत्वं तथा बुद्धेस्तैजसत्वात् तदीयज्ञानशक्तिमतामतामपीन्द्रियाणां तैजसत्वमित्यर्थः ३० तन्मा
त्रोत्पत्तिपूर्वकं आकाशादिमहाभूतोत्पत्तिं तत्तत्क्षणं चाह तामसादिति पंचदशभिः श्रोत्रं तद्वगमित्यादि

तैजसानां द्रियाण्येवाज्ञानकर्मविभागशः प्राणस्य हि क्रियाशक्तिर्बुद्धेर्विज्ञानशक्तिता ३० तामसा
अविकर्तृणां द्रगवद्दीर्घोदितान् शब्दमात्रमभूत्तस्मान्नभः श्रोत्रं तु शब्दं ३१ अर्थी श्रयत्वं शब्द
स्पृष्टलिंगत्वमेव च तन्मात्रत्वं च नभसो लक्षकं वयोविदुः ३२ भूतानां धिद्रदात्तत्वं वहिरंतरमे
व च प्राणेंद्रियात्मधिस्मत्त्वं नभसो वृत्तिलक्षणात् ३३ निर्विषयोत्यनंतरं तत्संबन्धमात्रं कथ्यते न तत्प
त्तिः प्रागेवोत्पन्नत्वात् शब्दं गच्छति प्राप्नोतीति शब्दं ३१ शब्दस्य लक्षणमाह अर्थी श्रयत्वं अर्थवाचकत्वं द्रष्टुलिंगत्वं
द्याद्यंतरितस्य वक्तुर्ज्ञापकत्वं तदुक्तं लिंगं यद्द्रष्टृदृश्ययोरिति नभसस्तन्मात्रत्वं शब्दस्य लक्षणमित्यन्वयः ३२ धिद्र
दात्तत्वं अवकाशदात्तत्वं वहिरंतरव्यवहारस्य दत्तं आत्मनः प्राणादीनां धिस्त्वमोश्रयत्वं नादादिधिद्ररूपेण वृत्ति
कार्यमेवलक्षणं वृत्तिलक्षणं एव मुत्तरत्राप्येकेन श्लोकेन तन्मात्रमहाभूतयोरुत्पत्तिः द्वितीयेन तन्मात्रालक्षणं त
तीयेन महाभूतलक्षणमित्यनुषंधेयं ३३ ॥ ३३

भा० त०
११३

ब्रह्मणो भावनं प्रतिमादिरूपेण साकारतापादनं स्थानं जलादिविलक्षणातया नैरपेक्षेण स्थितिः धारणं
जलाद्याधारत्वं सतामाकाशादीनां विशेषणमवच्छेदकत्वं सर्वेषां सत्त्वानां प्राणिनां तद्गुणानां च पुंस्त्वादीनां
द्वेदः परिणामविशेषैः प्रकटीकरणं ४५ श्रोत्रादीनां शब्दादिग्राहकत्वमुक्तं तेषां चलक्षणां तदेवेत्याह पंचभिः सो
काक्षैः नभसो गुणविशेषः शब्दो यस्यार्थो विषयः ४६ गुणविशेषशब्दावच्छेदं दर्शयति परस्परकारणस्य धर्मः शब्द

भावनं ब्रह्मणः स्थानं धारणं सद्धिः शेषणं सर्वसत्त्वगुणोद्भेदः पृथिवीगुणलक्षणां ४५ नभोगु
णविशेषार्थो यस्य तच्छ्रोत्रमुच्यते वायो गुणविशेषार्थो यस्य तत्स्पर्शनं विदुः ४६ तेजोगुण
विशेषार्थो यस्य तच्चक्षुरुच्यते अंभोगुणविशेषार्थो यस्य तद्रसनं विदुः भूमेर्गुणविशेषार्थो
यस्य तद्घ्राण उच्यते ४७ परस्य दृश्यते धर्मो ह्यपरस्मिन् न मन्यताम् अतो विशेषाभावानां भू
मावेवोपलक्ष्यते ४८ एतान्यसंहत्य यदा महदादीनि सप्त वै कालकर्मगुणोपेतो जगद्वादिरूपा विशत्

दिः अपरस्मिन् कार्ये वाद्यादौ कारणं न्यादृश्यते अतो भावानामाकाशादीनां विशेषो गुणः सर्वोपशब्दः ४९
दिभ्यो वेवोपलभ्यते चतुर्णामिति न्वयात् जलादिषु यद्यन्यमेव न सर्वत्र आकाशे त्वन्या न्वयाभावादेक एवे
ति ४६ ४७ एवंकारेणान्यत्रिमुक्ताकायोत्पत्तिमाह साक्षिस्त्रिभिः एतान्यसंहत्य यदा अमिलित्वा यदा स्थित
नितरां जगद्वादिरीश्वरः प्राविशत् सप्तेति च प्राधान्याभिप्रायेणोक्तं प्रवेशस्तु सर्वेष्वपि विवक्षित एव ४९ ॥

११३

जिह्वा रसनेन्द्रियं रसो गृह्यते नेनेति रसग्रहः यद्वा रसस्य ग्रहस्ततो भवतीति शेषः ४० कषादिषु लवणेऽपि द्रष्ट-
 यः भौतिकानां संसर्गद्रव्याण्येवैकोमधुरः एव स नैव स नैकधा भिद्यते सरस इत्यर्थः ४१ त्नेदनं आद्रीकरणं
 उन्नमदादि पिण्डकरणं तृप्तिदातृत्वं प्राणनं जीवनं आपोमयः प्राण इति श्रुतेः पानतद्वत्कलेयनिवर्तनं उदनं
 तदुकरणं उदनमिति पाठे स एवार्थः भूयस्त्वकूपादावुद्धृतस्यापि पुनरुद्भवः ४२ गंधगः गंधं प्राप्नोति ४३

रूपमात्राद्विकुर्वीणा तेजसोदैवचोदितात् रसमात्रमभूतस्मादंभोजिह्वा रसग्रहः ४० कषा यो
 मधुरस्ति तैः कद्वम्लरतिनैकधा भौतिकानां विकारेण रस एको विभिद्यते ४१ त्नेदनं पिंडनं त-
 त्प्रिप्राणनाप्यायनोदनं तापापनोदोभूयस्त्वमभसो वृत्रयस्त्वमाः ४२ रसमात्राद्विकुर्वीणा
 दंभसोदैवचोदितात् गंधमात्रमभूतस्मात्तृप्ती प्राणस्तु गंधगः ४३ करंभपूति सौरभ्यं शांतो
 दगादिभिः पृथक् द्रव्यावयववेषम्याङ्गं धरको विभिद्यते ४४

८२ करंभो मिश्रगंधः यथा चंजनादीनां हिंवादि संस्कारे पृतिर्दुर्गंधः सौरभ्यं कर्पूरदेः शांतः शन-
 पत्रादेः उग्रालम्बुनादेः संसर्गिणं द्रव्यावयविनां वेषम्यात् य एवं विभिद्यते संगंधग इत्यर्थः ४४

भा० ८०
११४

सु४

स्वरदिन्द्रः हरिः विस्रुः ५५ अमृतं जातं ६० बुद्ध्यादिषु हृदयमेवाधिष्ठानं गिरांपतिर्व्रह्मा ६१ चैत्यं क्षेत्रज्ञः ६२
नाड्योऽस्य निरभिद्यंत ताभ्यां लोहितमाभृतं ५५ नद्यस्ततः समभवन् नुदरं निरभिद्यतः क्षुत्पिपासे ततः
स्पातां समुद्रस्त्वेतयो रभत ६० अथास्य हृदयं भिन्नं हृदयान् मन उत्थितं मनसश्चंद्रमा जातो बुद्धिर्बुद्धे
गिरांपतिः ६१ अहंकारस्ततो रुद्रश्चित्तं चैत्यस्ततो भवत ६२ एतेन ह्यभ्युत्थिता देवा नैवास्यात्पापने शक
न् पुनरावि विष्णुः खानि तं त्यापयितुं क्रमात् ६३ वक्त्रिर्वाचा मुखं भेजे नोदति षु तदा विराट् आरा
न नाशिके वायुर्नोदति षु तदा विराट् ६४ अक्षिणी चक्षुषा दित्यो नोदति षु तदा विराट् आत्रे
रा करौ च दिशो नोदति षु तदा विराट् ६५ त्वचरो मभिरौषधो नोदति षु तदा विराट् ऐतसा शि
अमापस्तु नोदति षु तदा विराट् ६६ गुदं मत्स्यो रपानेन नोदति षु तदा विराट् हस्ता विन्दो वले
नैव नोदति षु तदा विराट् ६७ विस्रुग्त्यैव वराणो नोदति षु तदा विराट् नाडी नैद्यो लो
हितेन नोदति षु तदा विराट् ६८ सत्त्वभ्यामुदरं सिंधुर्नोदति षु तदा विराट् हृदयं मनसा च
द्रो नोदति षु तदा विराट् ६९ बुद्ध्या व्रह्मापि हृदयं नोदति षु तदा विराट् रुद्रो भिमत्या हृदयं नोद
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां क्षेत्रज्ञं विवेक्तुं सर्वेषां पुनः प्रवेशमाह एतद्वति नवभिः ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७०
तिष्ठतदा विराट् ७०

११४

अनुविद्धेभ्यः क्षुभितेभ्यः यस्मादंडादसौ विराट् पुरुषः उदतिष्ठत् ५० ५१ भागवतो रूपमिति पुरुषमिदं नि
प्रायेण ५२ तस्मिन् न धात्वादि विभागो ह हिरण्यमयादिति वभिः उत्थाय श्रौदासीनं विहाय तमाविश्याधिष्ठा
य महाश्वा सो देवस्य स्वर्गिद्र ५३ वाण्यासहवक्रिभवत् नासेनिरभिद्येतां प्राणैः प्राणेन ऊतः स्फुतः सन् प्राणः

ततस्तेनानुविद्धेभ्यो युक्तेभ्योऽमचेतनं उत्थितं पुरुषो यस्मादुदतिष्ठत् सो विराट् ५० एतदंडं विशेषे
षारव्यं कमविद्धेदशोत्तरैः तोयादिभिः परिवृत्तं प्राधान्येनावृत्तैर्वह्निः ५१ यत्र लोकवितानो यं रूपं भगव
तो हरेः ५२ हिरण्यमया दंडकोशादुत्थाय शालिलेशयात् तमाविश्य महादेवो वक्रुधानि विभेदरवं ५३ नि
भिद्येतास्य प्रथमं मुखं वाणी ततोऽभवत् वाण्या वक्रि चो नासे प्राणो तो घ्राण एतयोः ५४ घ्राणा द्वायु
रभिद्येतां मत्तिणी चक्षुरेतयोः तस्मात्सर्प्येन्यभिद्येतां करौ श्रोत्रं ततो दिशः ५५ निर्विभेद विराजस्त्वकरो
मस्मत्प्रादयस्ततः ततः शेषधयश्चासन् शिश्रु निर्विभेद ततः ५६ रे तस्तस्मादोपश्रान्तिरभिद्येतां वैशु
दं गुदादपानोपानाच्च मृत्युर्लोकमयं करः ५७ हस्तौ च निरभिद्येतां वलंताभ्यां ततः स्वराट् पादौ च
निरभिद्येतां गतिस्ताभ्यां ततो हरिः ५८

एतयोर्नासिकयो रभवदित्यनुषंगः ५४ घ्राणादनंतरं वायुश्च प्राणो न इति विशेषणं सर्वेन्द्रियेषु पिद्रष्टव्यं न्यभि
द्येतामन्वभिद्येतामिति पाठद्वयेप्येक एवार्थः ५५ ततो दिशः प्राविशत् ५६ ५७ आदिशब्देन केशाः ५८ सैरां

भा० तृ०
११५

ननु तर्ह्येवास्तवत्यासं सतेः किं तन्निरुतिप्रयासेन तत्राह अर्थेहीति ४ यतो विषयध्यानमनर्थहेतुः अतो मनो
नियंतव्यमित्याह अतएवेति असत्ता सिद्ध्यापयि विषयमार्गे तीव्रेण दृढेन विरक्त्या च तीव्रया ५ भक्तिविरक्त्या स्तीव्र
त्वे कारणानिवर्णयन् ज्ञाने मोक्षप्रकारमाह षड्विः यमादिभिर्योगमार्गे श्रितमभ्यसन् पुनः पुनरेकाग्रीकुर्वन् आ

अर्थे ह्यविद्यमानेऽपि संसृतिर्न निवर्तते ध्यायतो विषयानस्य स्वप्नेऽनर्थागमो यथा ४ अतएव श
नैश्चित्तं प्रसक्तमसत्तापयि भक्तियोगेन तीव्रेण विरक्त्या च नयेदृशं ५ यमादिभिर्योगपथैरभ्य
सेत्तद्व्यावृत्तः सयिभावेन सत्येन सत्कथाश्रवणेन च १ सर्वभूतसमत्वेन निर्वैरेणाप्रसंगतः
ब्रह्मचर्येण मोक्षेन स्वधर्मेण महीयसा २ यदृष्ट्योपस्थितेन संतुष्टो मितभुग्मुनिः विविक्तशरणाः प्रा
तो मैत्रः करुण आत्मवान् सानुबन्धे च देहे स्मिन्नकुर्वन्त सदाग्रहं ३ ज्ञानेन दृष्टत्वेन प्रकृतेः पुरुषस्य

च निवृत्तबुद्ध्यवस्थानो दूरीभूतान्यदर्शनः ४

मानमुपलभ्य सर्वानुसूतद्वयं परमात्मानं प्रतिपद्यत इति षष्ठेनान्वयः सत्येन निष्कपटेन प्रेम्णा १ अप्रसंगतः सं
गत्यागेन महीयसा इश्वरपितेन २ विविक्तशरणः एकांतवासी असदाग्रहं अहंममताम् ३ प्रकृतेः पुरु
षस्य च दृष्टान्तेन तेन ज्ञानेन निवृत्तानि बुद्ध्यवस्थानि जाग्रदादीनि यस्य सः अतएव दूरीभूतमन्यदर्शनं य
स्य ४

०१ विरहदेहस्य वृष्टिदेहं दृष्ट्वा तत्वेन दर्शयन्सांख्यानकं न स्पष्टं योजनमाह ॥ अथेति ह्यभ्यां प्रथमं परमेश्वरे
भक्तिस्ततोऽन्यत्र विरक्तिः ॥ ततो योगप्रवृत्ताधीः ॥ एकाग्रचित्तं ततो यत्ज्ञानं तेन प्रत्यात्मा क्षेत्रज्ञः ॥ अस्मिन्नात्मनिका
र्थकारणसंघाते विविच्य चिंतयेत् ॥ ०२ इति तृतीयोऽध्यायः ॥ २६ सप्रविशेत्ततः सम्यग्बुद्ध्या साधनयोगतः ॥ उपरुक्त्योर्विवेकेन

चित्तेन हृदयं चैतत्क्षेत्रज्ञः प्राविशद्यदा विरह तदैव पुरुषः सलिलादुदतिष्ठत ॥ ०१ यथा प्रसृप्तं पुरुषं
प्राणैर्द्रियमनोऽधियः प्रभवन्ति विना येन नोत्थापयितुमोजसा ॥ तस्मिन्प्रत्यात्मानं धिया योगप्र
वृत्तया भक्त्या विभक्त्या ज्ञानेन विविच्यात्मनि चिंतयेत् ॥ ०२ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे तृतीयस्क
न्धे कापिलेये तत्त्वसमाप्ताय षड्विंशति तमोऽध्यायः ॥ २६ श्रीभगवानुवाच ॥ प्रकृतिस्थापि पुरुषो नाज्यते
प्राकृतैर्गुणैः ॥ अविकारदकर्तृत्वात् निर्गुणत्वाज्जला कवित् ॥ १ स एष यर्हि प्रकृतेर्गुणेषु भिन्नोऽस्मिन्
अहं क्रियाविमूढात्मा कर्ता स्मीत्यभिमान्यते ॥ २ तेन संसारपदवीमवशं भोत्यनिवृत्तः ॥ प्रासंगिकैः
कर्मदोषैः सदसन्निप्रयोनिषु ॥ ३ ॥

मोक्षरीतिर्निरूप्यते विवेकज्ञाने मोक्षमुपपादयितुं शुद्धस्यैव
पुरुषस्य पूर्वोक्तं प्रकृत्यविवेकतः संसारमनुस्मारयति प्रकृतिस्थोऽपीति त्रिभिः देहस्थोऽपि नाज्यते न स्तियते
गुणैस्तत्त्वैस्सुखदुःखादिभिः निर्गुणत्वादकर्तृत्वे ततो विकारित्वं तस्मात् १ २ अनिवृत्तः सन् प्रकृतिसंग
कृतैः सदसन्निप्रयोनिषु देवतिर्यग्नरादिषु संसारपदवी प्राप्नोति ३ ॥ राम राम राम राम राम ॥

भा० त०
११६

इदानीं सुषुप्ति साहित्येन शुद्धात्मप्रतिपत्तिमनुभवतो दर्शयति त्रिभिः भूतादिषु असत्तुल्ये व्याकृतेः कृते निद्रया
लीनेषु सत्सु यस्तत्र तदा विनिद्रो निरहंक्रियस्तमात्मानं प्रतिपद्यत इति तृतीयेनान्वयः ननु यदि तदा विनिद्रोऽसा
वस्ति तर्हि जाग्रत्स्वप्नयोरिव स्फुटः किं नावभासेतत्राह पूर्वसद्रष्टा अतो दृष्टत्वेन स विकल्पकतया स्फुटं प्रतीतः
सुषुप्तो भूतो देरहंकारस्य लीनत्वात् तद्विषयेऽहंकारनष्टे सति स्वयमनष्टो विमृषेवात्मानं नष्टवन्नन्यमानो यः अ
त्र स्पृश्यान्तरं नष्टतुल्यत्वे दृष्टान्तः नष्टवित्तो यथा आतुरो विवशः नष्टवद्वतीत्यर्थः ननु सुषुप्तौ न किंचिदनु

भूतसत्त्वेन्द्रियमनो बुद्ध्यादिष्विह निद्रया लीनेषु सति यस्तत्र विनिद्रो निरहंक्रियः मन्यमानस्तदात्मा
न मनसो नष्टवन्नृषा नष्टहंकारेण दृष्टानष्टवित्त इवातुरः एवं प्रत्यवमृष्यासावात्मानं प्रतिप
द्यते साहंकारस्य द्रव्यस्य यो वस्थानमनुग्रहः ॥ **च॥ देवदूतिरुवाच॥** पुरुषं प्रकृतिर्वत्सन्नविमुच

तिकेहिचित् अन्योन्यापाश्रयत्वाच्च नित्यत्वादनयोः प्रभो ॥ ५ ॥

भूयते नैवं सुखमहमस्वाप्सं न किंचिद्वेदिषमिति विशेषज्ञानं विना केवलस्यात्मनः प्रतिसंधानादित्याह एवमि
ति ननु प्रतिसंधाने साहंकारस्य प्रतीतिः कथं निरहंक्रियत्वं तत्राह साहंकारस्य द्रव्यस्य कारणसंघातस्य अनुग्रहः
प्रकाशकः अवस्थानं च द्रव्यविषयेण तया हंकारस्यापि दृश्यत्वाच्च तत्र प्रष्टान्त्यतिरिक्तः तमात्मानमित्यन्वयः च
नक्ति विरक्तिभ्यां सत्यपि विवेके प्रकृतिपुरुषयोः परस्परत्यागाभावात् कथं मुक्तिरिति पृच्छति पुरुषमिति च त्रु

५
६

आत्मना अहंकारवच्छिन्नेन आत्मानं प्रहामुपलभ्यः एकस्यैवावच्छेदाभ्यां कारणत्वकर्मत्वे दृष्टान्तमाह चक्षुषा च ह
 रवच्छिन्नेनार्केण गगनस्य मर्कसि एवमात्मदृक् शुद्धमात्मानं पश्यन् मुक्तलिंगं निरुपाधिकं असति मिथ्या भूतेऽहंका
 रे सदाभासं सदपेण भासमानं ब्रह्म प्राप्नोति शुद्धजीवरूपाद्विशेषमाह सतः कारणस्य प्रधानस्य वधुमधिष्ठानं अ
 सतः कार्यस्य चक्षुरिव प्रकाशकं सर्वेषु कार्यकारणेषु नुसृतं अद्वयं परिपूर्णः ५ इ अहंकारोपहितेन शुद्धब्र
 ह्मप्रतिपत्तिं सदृष्टान्तमाह यथेति जले स्थितः आभासः सूर्यप्रतिविंबो यदा गृहं तवर्ति भित्तौ स्फुरति तदा गृहं का

सू २

उपलभ्यात्मनात्मानं चक्षुषे वा र्कमात्मदृक् मुक्तलिंगं सदाभासमसति प्रतिपद्यते सतो बंधुमसच्च
 क्षुः सर्वा नुत मद्यं ५ इ यथा जलस्य आभासः स्थलस्येनावदृश्यते स्वाभासेन तथा सूर्यो जलस्य
 नदिविस्थितः एवं विदुदहंकारो भूतं द्रियमनोमयैः स्वाभासेन दितोऽनेन सदाभासेन सत्यदृक् ७

एतद्विस्थितैः पुरुषैः भित्तादौ स्थले स्थितेन स्वाभासेन सूर्यप्रतिविंबेन यथा प्रथमं जलस्य आभासोऽवदृश्यते तद्वत्
 ते गगनस्य गृहमध्ये प्रतिविंबायोगात् चार्थेन तथा शब्दः यथा चेत्यर्थः यथा जलस्य नदिविस्थितः सूर्यो लक्ष्यते
 एवं भूतं द्रियमनोमयैर्देहेन्द्रियैर्मनोभिरर्वाचीनैः स्वाभासेऽन्तःप्रतिविंबैः विगुणैः अहंकारः सतो ब्रह्मण आभासो य
 स्मिन्नेन रूपेण लक्षितः अहंकारस्वाभासं विना विषयाभासानुत्पत्तेः अनेन च अहंकारेण सदाभासवता सत्यदृक्
 परमार्थ इति रूपमात्मालक्षित इत्यर्थः ७

अविवेकावस्थायामनर्थहेतुरपि विवेकानंतरं न भवतीति सदृष्टान्तरमाह यथेति द्वभ्यां प्रसापः सप्तः वक्ष्यते
 र्थानविभर्त्तिपुष्पातिप्रबुद्धस्य संस्कारवशेन स्फुरन्निपि १५ १६ उपसंहरति यदैवमिति त्रिभिः वक्ष्यते निजन्तानि
 यस्मिन्काले प्रतिबुद्धार्थः विदितात्मतत्त्वः केवलाख्यं स्वसंस्थानं देहादि व्यतिरिक्तं स्वरूपं मदाश्रयं निश्चयं

यथाद्यप्रतिबुद्धस्य प्रसापो वक्ष्यते नर्थभूत स एव प्रतिबुद्धस्य न विमोहाय कल्पते १५ एवं विदितं तत्त्व
 स्पष्टं कृतिर्मयि मानसं युजतो नापकुरुत आत्मारामस्य कर्हिचित् १६ यदैव मध्यात्तरतः कालेन वक्ष्यते
 जन्मना सर्वत्र जातवैराग्य आवृत्तं भवना न्यतिः मद्रक्तं प्रतिबुद्धार्थं मत्प्रसादेन भूयसा निःश्रेयसं
 स्वसंस्थानं केवलाख्यं मदाश्रयं प्रोप्नोति ह्यंजसाधीरः स्वदृशाच्छिन्नसंशयः यद्भवाननिवर्तते यो
 गीलिंगादिनिर्गमे १७ यदा न योगोपचितासु चेतोमायासु सिद्ध्यविसृज्यते न च अनन्यहेतुसंशयमेग
 तिः स्यादत्यंतिकीयत्र न मृत्युहासः १८

निरतिशयानंदं स्वदृशा आत्मज्ञानेन छिन्नाः संशया मिथ्याज्ञानानि य
 स्यलिंगादिनिर्गमे लिंगशरीरनाशे सतीत्यर्थः १७ तथा तु अणिमादि सिद्ध्यांतराय रूपा भवंति तासु योगेनोपचि
 तासु समुद्रासनयोगादयो हेतुर्यासां तासु यदा सिद्धस्य चेतो न विसृज्यते अंवेहेमातः अथ तदो मति कांतोऽत्यंतो यो
 हंससंवेधिनी यत्र यस्यागंतो मृत्योर्हसो न भवति विषको तु सिद्धोपि मया वशीकृतं मृत्योर्हसो गदो भवतीत्यर्थः १८

व्यतिरेकाभावमात्रेदृष्टान्तः यथा व्यतिरेकतो भावः स तानास्ति गंधस्य कदाचिदपक्षयदर्शनादृष्टान्तरे अपा मिति
बुद्धेः प्रकृतेः परस्य च पुरुषस्य १० ततः किमत आह अकर्तुरिति ये गुण आश्रयो यस्य सः तेषु प्रकृते सुसत्सु पुरुषस्य के
वल्येकं ११ अतएव क्वचिन्निवृत्तं प्रायस्यापि संसारभयस्य पुनरुद्भवो दृश्यते इत्याह क्वचिदिति १२ न प्रकृतिसंबं

यथा गंधस्य भवेन्नभावो व्यतिरेकतः अपां रसस्य च यथा तथा बुद्धेः परस्य च १० अकर्तुः क
संबंधो यं पुरुषस्य यदाश्रयः गुणेषु सत्सु प्रकृतेः केवल्यं ते षतः कथा ११ क्वचित्त्वावमर्शेन निवृ
त्तं भयमुल्लेखं अनिवृत्तनिमित्तत्वात् पुनः प्रकृत्यवतिष्ठते १२ श्रीभगवानुवाच ॥ अतिमित्रनिमित्तेन
स्वधर्मेण मलात्मना तीव्रया मयि भक्त्या च श्रुतसंभृतया चिरं ज्ञानेन दृष्टत्वेन वैराग्येण वलीयसा ॥
तपो युक्तेन योगेन तीव्रेणात्मसमाधिना प्रकृतिपुरुषस्य हृदयमाणा त्वहर्निशं तिरो भवित्रीशान्
कैरग्नेयो निरिवारिणः १३ भुक्तभोगापरित्यक्ता दृष्टदोषा च नित्यशः नेश्वरस्याशुभंधने स्वमहिम्नि स्थि
यहेतुः किंतु गुणबुद्ध्या तदाशक्तिः तन्निवृत्तौ सत्यां मोक्षो घटते क्वचिदुद्भवस्तु साध तस्य च १४
न वै कल्यादित्यभिप्रेत्य साधनानि शयं कथयन्परिहरति त्रिभिः निमित्तं फलं तन्निमित्तं प्रवर्तकं यस्मिन् निष्कामेण धर्मे
ण अमलात्मनो निर्मलेन मनसा श्रुतेन कथाश्रवणे संभृतया पुण्या दृष्टमाना अभिभूयमाना तिरोहिता भवति १३ ए
व च सति पुनरुद्भवो नास्तीत्याह भुक्तभोगेयस्याः नित्यशः सदा दृष्टो दोषो यस्यः अतएव परित्यक्ता सती ईश्वरस्य अपर

तत्रस्य स्वमहिम्नि स्थितस्यास्मानंदं प्राप्स्य १४

भा० तृ०
११८

स्वधिष्ण्यानां प्राणस्थानानां मूलाधारदीनां मध्ये एकस्मिन् देशे मनसा सह प्राणस्य धारणं आत्मनो मनसः स
माधानं आत्माकारतां श्रुत्यैश्वर्यतदनादिभिः पथिभिरुपायैः ६। २ आसनादीनि प्रपंचयति शुचावितियावत्स
माप्ति आसनं कुशजिनं चैतरेतरं प्रतिष्ठाप्य स्वस्तिकासनेन यथासुखमिति वा समभ्यसेत् प्राणमिति शेषः ॥

स्वधिष्ण्यानामेकदेशे मनसा प्राणधारणं वैकुण्ठलीलाभिधानं समाधानं तथात्मनः ५ एतैरन्यैश्च
पथिभिर्मनोदुष्टमसत्पथं बुद्ध्या युजितशानकैर्जितप्राणोद्यतं द्रितः ६। २ शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य वि
जितासनमासनं तस्मिन् स्वस्तिकमासीनश्च कुकायः समभ्यसेत् ३ प्राणस्य शोधयेन्नागं पूरकं
भकरेचकैः प्रतिकूलेन वाचितं यथास्थिरमचंचलं ४ मनो विराट् रजं स्याज्जितस्वासस्य योगिनः

वायुग्निभ्यां यथा लोहं धातं त्यजति वैमलं ५

ऊरुजं घातयत्पादाग्रे जानुमध्यग्रे योगिनो यदवस्थानं स्वस्तिकं तद्विदुर्वुधाः ३ वाद्यवायोरंतः प्रवेशनं पूर
कः प्रवेशितस्य धारणं कुंभकः धृतस्य वह्निर्निःसारणं रेचकः प्रतिकूलेन रेचकपूरककुंभकैः यदा इडया
पूर्य पिंगलया रेचनं पिंगलया पूर्य इडया रेचनमिति एवं प्रतिकूलेन वाशवृद्धार्थं स्थिरं सत् पुनरपि चंचलं
यमभवति तथा शोधयेत् ४ धातं संतप्तमित्यर्थः लोहं स्वर्णं यथा मलं त्यजति तथा मनो विरजं स्यात् ततश्चा
चलं स्यादिति भावः ५

था

११८

इति तृतीये सप्तविंशः ॥ २७ ॥ अष्टाविंशततोष्टांगयोगेन ध्यानशोभिना सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं स्वरूपज्ञामीर्यते ॥ भक्तिं सं
क्षेपतः प्रोच्य सांख्यविस्तृतं ॥ अथाह वै ॥ स्मर्वं योगमष्टांगं कपिलो हरिः सवीजस्य सालंवनस्य प्रसन्नं सत् ॥ १ ॥
तत्र यमनियमानाद्विभिरक्षरद्वयाधिकैः शक्त्या स्वधर्माचरणं ॥ ग्राम्यस्त्रैवर्गिको धर्मः ॥ तस्मान्निवृत्तिः मितं

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे तृतीय स्कंधे कापिले प्रकृतिपुरुषविवेकः सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

व२ श्रीभगवानुवाच ॥ योगस्य लक्षणं वक्ष्ये सवीजस्य नृपात्मजे मनोयेनैविधिना प्रसन्नं याति सत्य
यं ॥ स्वधर्माचरणं शक्त्या विधर्माच्च निवर्तनं ॥ देवास्त्रय्येन संतोष आत्मविवर्चनं ॥ ग्राम्यधर्मनि
वृत्तिश्च मोक्षधर्मरतिस्तथा मितमेध्यादनं शश्वद्विविक्तक्षेमसेवनं ॥ अहिंसा सत्यमस्तेयं या
वदर्थपरिग्रहः ब्रह्मचर्यं तपः शौचं स्वाध्यायपुरुषार्थनं ॥ नौ न सदा मनोजयं स्यैव्यं प्राणजयः
शनेः प्रत्याहारश्चंद्रियाणां विषयान् मनसा हृदि ॥

चतुर्मेध्यं मुहुंचतस्यादनं तत्र मितं नाम दौभाग्यं
सूरयेदनेस्तोयेनैकं प्रसूयेत् मारुतस्य प्रचारार्थं चतुर्थमवशेषयेदिति स्मृतिप्रसिद्धं विविक्तं विजनं होमं नि
वीधं तस्य स्थानस्य सेवनं ॥ यावत्तार्थप्रयोजनं तावन्मात्रस्य परिग्रहः ॥ आसनादीन्यागान्याह विभिः
सत आसनस्य जयेन स्यैव्यम् ॥ रामरामहरे गोविंद राघव रघुपतिः ॥ ११ ॥

भा० तृ०
११५

अपीचमति सुंदरं भक्तिविषयं दर्शनं यस्य केशोरेता रुपे वयसि स्थितं भक्त्या नामनुग्रहे कातरं वयं कीर्तनं
कीर्तनाहंतीर्थं यशस्य पुण्यश्लोकावलिप्रसूरास्तेषां यशस्करं समग्राण्यगानियस्मिन् न च वनेनाप
याति ६ ७ ॥ ८ ॥ प्रेक्षणीयमीदृशं लीलायस्य ६ तदेवं समग्रं ध्यानमुक्ता एकैकावधानमाह तस्मिन् लब्धं
पदं स्थिति र्येन तच्चित्रं विलक्ष्य विशेषेण लक्ष्मीकं त्य एकत्र एकस्मिन् गदत्यर्थः १० तदेव पदादिक्रमे
अपीच दर्शनं शम्भुसर्वलोकनमस्कृतं सन्तं वसि केशोरे भक्त्यानुग्रहकातरं ५ कीर्तन्यती
र्थं यशसं पुण्यश्लोकयशस्करं ध्यायेद्देवं समग्रां गं यावन्न च वने मनः ६ ७ ॥ ८ ॥ स्थितं व्रजं
तमासीनं शयानं वा गुहाशयं प्रेक्षणीये हतं ध्यायेच्छुद्धभावेन चेतसा १० तस्मिन् लब्धं
पदं चित्रं सर्वावयवसंस्थितं विलक्ष्यैकत्र संयुज्यादंगं भगवतो मुनिः १० संचितयेद्भगव
तश्चरणारविंदं वज्राकुशध्वजसरोरुहलांघ्रनाढ्यं उतुंगरक्तविलसन्नखचक्रवालं ज्यो
हतम १ त्नाभिराहदुदयांधकारम् ११

राहत्रयोदशभिः सम्यक् चिंतयेत् पादतले रेखात्मकानि वज्रादीनिलांघ्रनानितैराद्यां युक्तां उतुंगाश्चर
क्ताश्च विलसन्तो येन खास्तेषां चक्रवालं मंडलं तस्य ज्योत्स्नाभिराहतं महतां धातुणा हृदयांधकारो येन
एतच्च सर्वमुपादेयं विशेषणम् ध्येयत्वेनैवोच्यते ११ रामराम ॥ गोविंद हरे मुरारे ॥ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥

य १

११६

प्राणायामादीनां समाधौ धारणा कार्या एवाह प्राणायामैरिति दोषान्वातस्त्रिषादीन् संसर्गान् अनीश्वरान् रागादीन्
वायुना सह मनसः स्थिरीकरणं धारणा स्थिरस्य वृत्तिस्ततः तिथ्यो नं वृत्तिनिरोधः समाधिरिति भेदः हे सुसमाहितं स्थिरं
जातो काष्ठां कालं मूर्तिमित्यर्थः स्वतासाग्रेऽवलोकनं यस्य एतच्च नयविज्ञेययोः परिहारय ७ धेयं हरिमाह सप्तभिः

प्राणायामैर्हृद्दोषान् धारणाभिश्च किल्बिषान् प्रत्याहारेण संसर्गान् ध्यानेनानीश्वरान् रागादीन् दिय
दामनः संविरेजं योगेन सुसमाहितं काष्ठां भगवतो ध्याये स्वतासाग्रेऽवलोकनः ७ प्रसन्नवदनो भो
जं पद्मगर्भं रुक्मिणीं नीलोत्पलदलश्यामं शंखचक्रगदाधरं ८ लसत्पंकजकिंजल्कपीतकौशे
यवाससं श्रीवत्सवत्सं भ्राजकोस्तुभामुक्तकंधरं ९ मत्तद्विरेफकलयापरीतवनमालया परार्ध
हारवलयकिरीटांगदन्तपुरं १० कांचीगुणोत्तमसंस्त्रेण हृदयां भोजविष्टुरं दर्शनीयतमं शांतं
मनोनयनवर्द्धनं ४

प्रसन्नवदनो भोजयस्य तं ध्यायेदिति षष्ठेनान्वयः पद्मगर्भवदरुक्मिणीं नीलोत्पलवत्श्यामं ८ लसत्पंक
जस्य किंजल्कवत्पीतकौशेयवाससीयस्य श्रीवत्सोत्तमवत्सस्य भ्राजकोस्तुभेनामुक्ता संस्त्रिष्टा कंधरा
यस्या ९ ॥ मत्तद्विरेफाणां कलो मधुरे ध्वनिर्यस्यां तथा परीतव्याप्तं परार्धं निःश्रमूल्यानि हारादीनियस्य १० कांचीगु
णोत्तमसंस्त्रीणां यस्य भक्तानां हृदयां भोजमेव विष्टुरमासनं यस्य भक्तानां मनोनयनानि वर्द्धयति हर्षयतीति तथा ४

भा० तृ०
१२०

अमुष्यदरेर्नाभिद्रुदंध्यायेत् कथंभूतंभुवनानांकोसस्यसमूहस्यगुहाअधिष्ठानंयदुदरंनत्रस्थितंयत्रनाभि
द्रुदेआत्मयोनेत्रसुराधिषणाधिस्य अखिललोकात्मकं पद्मंयुतंउत्थितं तथाहरिन्मणिवृषोमरकतम
णिश्रेष्ठाविवयोस्तनोतयोर्द्वयंध्यायेत् विशदहारणंमयूखगौरंश्वतं १४ मृषभस्यश्रेष्ठस्यमहाविभूतेःम

नाभिद्रुदंभुवनकोशगुहोदरस्ययत्रात्मयोनिधिषणाखिललोकपद्मं युतंहरिन्मणिवृषस्तनयोर
मुष्यध्यायेद्द्वयंविशदहारमयूखगौरं १४ वृक्षोधिवासमृषभस्यमहाविभूतेःपुंसांमनोनयननि
र्वृत्तिमादधानं कंठंचकौस्तुभमणेरधिभूणार्थंकुर्वीतनस्यखिललोकनमस्कृतस्य १५ वाङ्म
श्रमंदरगिरेःपरिवर्तनेननिर्लिप्तवाङ्मलयाधिलोकपालान् संचिंतयेदशशतारमसद्यतेजः
शंखंचतत्करशरोरुहरजहंसम् १६

हालस्याअधिवासंस्थानंवक्षःकंठंचमनसिकुर्वीत् कथंभूतंकं
ठंचमनसिकुर्वीत् कथंभूतंकंठं कौस्तुभोमणिर्योभषणार्थंधृतः तस्यअधिकंभूषणमर्थःप्रयोजनंयस्य कौस्तुभमणि
मेवस्वयमलंकुर्वतीत्यर्थः पुंसांस्मृतृणांहृष्टृणांचमनोनयनानांनिर्वृत्तिमादधानमित्युभयोर्विशेषणं १५ नि
र्लिक्तानिउज्ज्वलीकृतानि वलयान्यंगदानियेषु अधिष्ठितालोकपालायेषु दशशतारंचकं नसद्यतेजोयस्यत
स्यकरशरोरुहे रजहंसमिव १६ ॥ ११ ॥ ॥ ॥

१२०

किंच यस्य शोचनेन तालनेन निःसृतायाः सरित्प्रवरायाः नागायाः उदकेन तीर्थेन संसारतारकेन मूर्द्धाधिकृते
न धृतेन शिवोऽपि शिवो भूत् अत्यधिकं सुखं प्रापेत्त्यर्थं धातुर्मनसिजः शमलशैलः पापपर्वतः तस्मिन्निष्ठं
क्षिप्रं वज्रमिव तत्र यद्वा शमलशैले निष्ठं तस्य स्लाघनरूपं वज्रं येन तत् १२ विभोर्जानुद्वयं तत्पथ्यं तं जंघा
द्वयं अखिलस्य विधातुर्वृक्षयोगे जनन्यास्तस्मात्संलालितं स्पर्शचातुर्येण संसेवितं संसारित्वमिव प्रतीतं वा

यच्छोचनिःसृत सरित्प्रवरोदकेन तीर्थेन मूर्द्धाधिकृतेन शिवः शिवो भूत् धातुर्मनः शमलशै
ले निष्ठं वज्रध्यायेच्चिरं भगवतश्चरणारविंदं १२ जानुद्वयं जलजलोचनं न्यास्तस्मात्खिलस्य सु
खं दितया विधातुः ऊर्वोर्निधाय करपद्मवरोचिषाय तं संलालितं हृदि विभोरभवस्य कुर्यात् ऊ
रुसुपर्णभुजयोरधि शोभमानां वोजो निधी अतसिकाकुसुमावभासौ व्यालं विपीतं वरवाससि
वर्तमानं कांची कलापपरिरंभनितं व विवं १३

रयति अभवस्येति हृदिकुर्यात् ध्यायेत् सुपर्णस्य भुजयोः स्कंधयोः अधि उपरि वोजो वलस्य निधी
आधारौ अतसिकायाः कुसुमवत्कात्याभासमानौ व्यालं विभोर्जानुद्वयं तत्पथ्यं तं जंघा
द्वयं अखिलस्य विधातुर्वृक्षयोगे जनन्यास्तस्मात्खिलस्य सुखं दितया विधातुः ऊर्वोर्निधाय करपद्मवरोचिषाय तं संलालितं हृदि विभोरभवस्य कुर्यात् ऊ
रुसुपर्णभुजयोरधि शोभमानां वोजो निधी अतसिकाकुसुमावभासौ व्यालं विपीतं वरवाससि
वर्तमानं कांची कलापः तेन परिरंभः संश्लेषो विद्यते यस्य तद्विभोर्नितं व विवं हृदिकुर्यादिति पूर्वशेषान्वयः १३

भा० तृ०

१२१

अवनतायेत्रखिललोकास्तेषां तीव्रशोकेनयान्यश्रुणितेषां सागरं विशेषयतीति तथा तं हरेर्हृसं अस्य अत्युदा
रभ्रमंडलं च ध्यायेत् कथं भूतं निजमायायामकरध्वजस्यापि संमोहनाय रचितं मुनिकृते मुनीनामुपका
राय मुनीनां संमोहने प्रवृत्तम् काममेव मोहयितुमिति त्वर्थः २१ मंदहासध्यानमुक्ता सुहृदासध्यान
माह विष्णोः प्रहसितं उच्चैर्हसितं ध्यायेत् कीदृशं ध्यानायनं अतिसुंदरतया प्रयत्नं विनैव ध्यानस्य वि

हासं हरेरवनताखिललोकतीव्रशोकाश्रुसागरविशेषणमत्युदारम् संमोहनाय
रचितं निजमायायामकरध्वजस्य २१ ध्यानायनं
प्रहसितं वकुलाधरोष्ठभासारुणायितं तनुद्विजकुंदपंक्तिः ध्यायेत् स हृदयकुहरेव सि
तस्य विष्णोर्भक्त्यार्द्रयार्थितमनानपृथग्निदृष्टेत् २२

षयभूतम् सौंदर्यमेवाह वकुलया अधिकया अधरोष्ठस्य भासा कांत्या अरुणीभूता सततवः स्तुत्या
द्विजाय वकुंददलानि तेषां पंक्तिः स्फुरति यस्मिन् नर दहरकुहरे हृदयाकाशे अवसितस्य ज्ञानस्य प्रेमरसे
नार्द्रया भक्त्या तस्मिन्नेवार्पितमनाः सन् पृथक् तद्व्यतिरिक्तं द्रष्टुं नैष्येत् चित्रं न विचालयेदिति त्वर्थः २२

१२१

अरातयोयेभरायोद्धारस्तेषांशोणितमेवमेवकईमस्तेनदिग्धांलिप्तांअस्यकंवेसालांमलिंनुस्मरत्त मधुव्रातानांव
 कृत्यस्यगिराउपघुष्टांनादितां चैत्यस्यजीवस्यतत्त्वतदुक्तवेस्मवेआत्मानमस्यजगतोनिर्लेपमगुणमलंविभुर्त्रि
 कोस्तुभमलिंस्वरूपंभगवान्हरिरिति १७ भृत्येष्वनुकंपिताकृतानुकंपयाधीःतयागृहीतामूर्त्रियेनतस्यविस्फुरती
 येमकरकुंडलवलितातेनप्रचलनेनविद्योतिताश्रमजलोकपोलौयस्मिन्तत् १८ यच्चस्वयाभृत्याशोभायाअलिभिःपरिषे
 कौमोदकीभगवतोदयितांस्मरेतदिग्धामरातिभटशोणितकईमेन मालांमधुव्रतवरूपगिरोपघु
 ष्ठाचैत्यस्यतत्त्वममलंमलिमस्यकं १७ भृत्यानुकंपितधियेहगृहीतमूर्तेःसंचितयेद्भगवतश्चरणा
 रविंदं यद्विस्फुरन्मकरकुंडलवलितातेनविद्योतितामलकपोलमुदारहासं १८ यच्छ्रीनिकेतमलिभिः
 परिषेवमानंभृत्यासयाकुटिलकुंतलवृंदजुष्टं मीनद्वयाश्रयमधिसिपदावृत्तेनध्यायेन्नमोमय
 मतंद्रितउल्लसद् १९ तस्यावलोकमधिकंकृपयातिघोरतांयोपशमनायनिसृष्टमस्याःस्निग्धस्मिता
 तानुगुणितंविपुलप्रसादध्यायेच्चिरविततभावनयागुहायां २०
 यमानं मीनद्वयाश्रयं च श्रीनिकेतं पद्ममधिसिपदवृत्तेन ध्यायेत् तत्र कंतलेरलीनामाक्षेपः नेत्रद्वयेन मीनद्व
 यस्येति द्रष्टव्यम् अत्रैवनेत्रेयस्मिन् इत्युपमानांतरं उल्लसत्योभूवोयस्मिन् मनोमयंमनास्याविर्भवत् १९
 कृपयाधिकमत्यर्थं अक्षिभ्यांनिसृष्टं प्रमुक्तं स्निग्धस्मितेनानुगुणितं संयुक्तं विपुलः प्रसादोयस्मिन् गुहायां

५ पत्र

२०
५५
५६

न च सुप्नोत्थित एव पुनः संसरतीत्याह सोपि स च पुरुषः तस्मिन्महिम्नि ब्रह्मरूपे अवसितः अतः साने निष्ठां प्राप्नोति कथा
मनसो निवृत्त्या चरमयाः विद्यारचितयेति सुषुप्तादिशेषः तत्र ह्ये विद्यास्ति न त्विदानीं अवहेतुः एतया योगाभ्यास
कृतयेत्यर्थः नन्वेवमपि सुखदुःखयोरात्मधर्मत्वे कुतो ब्रह्मेक्यं तत्राह दुःखयोः सुखयोः हेतुत्वं यत्पूर्वमात्मन्या
सीत् तदपि सति अविद्याकृते कर्त्रेति अहंकारे विधत्ते तन्निष्ठमेव पश्यतीत्यर्थः यत उपलब्ध परात्मकाहः अपरोक्षो
कृतात्मतवः २५ तस्य जीवन्मुक्तिमाह देहं चेति द्वाभ्यां चरमः उक्तान् दृष्ट्वा सिद्धो देहमपि न विपश्यति कुतः सुखदुःखे

सोपेतया चरमया मनसो निवृत्त्या तस्मिन्महिम्न्यवसितः सुखदुःखवाद्ये हेतुत्वमप्यसति कर्त्रे
रिदुःखयोः यत्स्वात्मन विधत्ते उपलब्ध परात्मकाहः २५ देहं च तन्न चरमः स्थितमुत्थितं वा
सिद्धो विपश्यति यतो धिगमत्स्वरूपं देवादपेतमथ देववसादुपेतं वा सोपयापरिहृतं मदिश
मसंधः २६ देहोपि देववशागः खलु कर्मया वत्स्वारंभकप्रतिसमीक्षित एव सासुः तस्य प्रपंचमाधिरू
ढसमाधियोगः स्वाप्नपुनर्न भजते प्रतिबुद्धवस्तु २७

आसनादुत्थितं उत्थाय तत्रैव स्थितं तस्यानादयेतं ततो देववशात् पुनरपि उपेतं वान विपश्यति यतः स्वरूपं प्राप्नोति यतो
देहात् स्वरूपमध्यगमत् तदेहमिति वा सतोप्यननुसंधाने दृष्टान्तः वा सपरिहृतं कटिदेशपरिवेष्टितं स्थितं गतं वा मदिशमदे
न धो यथा न पश्यतीति २६ ननु तर्हि देहस्य सकलप्रवृत्तिनिवृत्तिर्जीवनवात् तत्राह देहोपीति देवस्वरूपं स्कारस्तद्वशात् न गच्छन् या
वत्स्वारंभककर्मोक्तिरवस्था तमीक्षितं जीवत्येव सासुः सेंद्रियः ननु तर्हि तस्मिन् पुनः संगः स्यात् तत्राह तदेहं स्वप्नदेहं स्वप्न

अहंकारे विधत्ते तन्निष्ठमेव पश्यतीत्यर्थः यत उपलब्ध परात्मकाहः अपरोक्षो कृतात्मतवः २५ तस्य जीवन्मुक्तिमाह देहं चेति द्वाभ्यां चरमः उक्तान् दृष्ट्वा सिद्धो देहमपि न विपश्यति कुतः सुखदुःखे सोपेतया चरमया मनसो निवृत्त्या तस्मिन्महिम्न्यवसितः सुखदुःखवाद्ये हेतुत्वमप्यसति कर्त्रे रिदुःखयोः यत्स्वात्मन विधत्ते उपलब्ध परात्मकाहः २५ देहं च तन्न चरमः स्थितमुत्थितं वा सिद्धो विपश्यति यतो धिगमत्स्वरूपं देवादपेतमथ देववसादुपेतं वा सोपयापरिहृतं मदिशमसंधः २६ देहोपि देववशागः खलु कर्मया वत्स्वारंभकप्रतिसमीक्षित एव सासुः तस्य प्रपंचमाधिरूढसमाधियोगः स्वाप्नपुनर्न भजते प्रतिबुद्धवस्तु २७

समाधिमाह एवमिति द्वाभ्यां नि वीजः सवीजश्चेति द्विविधो योगः तत्र निवीजयोगे यतो यतो निसरति मन
 श्चलस्थिरं ततस्ततो नियम्यैतदात्मनो वव संनयेदिति गीताद्युक्तमार्गेण क्रियमाणोऽपि दुष्करमसमाधिः सवीजे
 तु सुकरः तत्र हि परमानंदमूर्तौ हरे रूपाय माने यत्नत एव चित्तोपरमो भवति तदुक्तं हृतात्मनो हतप्राणाश्च भक्ति
 रनिष्कृतो गतमहवी प्रयुक्त इति अतः स एवोपेक्षितः योगस्य लक्षणं वक्ष्ये सवीजस्येति तदेवायमसिद्धत्वं दर्शयति
 एवं ध्यानमार्गेण हरे प्रतिलब्धो भावः प्रेमयेन भक्ताद्रवत् हृदयं यस्य प्रमोदादुक्तानि पुलकानि यस्य उक्तं वृत्ताश्रु
 एवं हरे भगवति प्रतिलब्धभासो भक्ताद्रवत् हृदय उतुलकः प्रमोदात् औक्तं वृत्ताश्रु कलया मुकुटं रघुमा
 नस्तच्चापि चित्रवद्विशंशनकैर्वियुक्ते २३ मुक्ताश्रयं यद्दिनिर्विषयं विरक्तं निर्विण्मृच्छति मनः सहसा
 यथाग्निः आत्मानमत्र पुरुषो व्यवधानमेकमन्वीक्षते प्रतिनिवृत्तगुणप्रवाहः २४ ॥ ११ ॥ ॥

कलायामुदुरर्धमानः आनंदसंज्ञवे निमज्जमानः दुर्ग्रहस्य भगवतो ग्रहणे वदिसंमत्स्य वेधनमिवाशयभूतं चित्तमपि
 ध्येयाद्वियुक्ते तद्वारेण सिथिलप्रयत्नो भवतीत्यर्थः २३ यद्दिन्यदा एवं निर्विषयं अतएव मुक्ताश्रयं च ध्येयसंबंधविनाश्या
 तर्कवस्थानासंभवात् न च पूर्ववत् शब्दादिविषयः स्यात् यतस्तत्र विरक्तं परमानंदानुभवेन अतो निर्दोषं यमृच्छति वृत्तिरूप
 तापरित्यज्य ब्रह्माकारेण परिणमते इत्यर्थः अथाग्निज्वालाश्रयविषयापगमे महाभूतज्योतीरूपेण मते अत्र अस्यां
 दशयां अव्यवधानं ध्यातृ ध्येयविभागश्च न्येकं अखंड आत्मानुगतमीक्षते अत्र हेतुः प्रतिनिवृत्तगुणप्रवाहो देहोपाधि

२४

भा० त०
९२३

स्वांशस्य जीवस्य संबन्धहेतुं देवीदेवस्य विमोः शक्तिं परमाव्यतत्पसादेनैव जित्वा स्वरूपे एव सत्त्वेनावतिष्ठ
ते ॥ ३२ ॥ इति तृतीयेष्टादशः ॥ २८ ॥ एकोनविंशके भक्तियोगस्तु वदुधोच्यते ॥ कालस्य च वत्तं घोरं संसृतिं
विरक्तये उक्तानुवादपूर्वकं मार्गमेदानुष्ठति ह्यभ्या लक्षणं महदादीनां यथा सांख्येषु कथितं येन लक्षणे
तस्मादिमांसां प्रकृतिं देवीं सदसदात्मिकां ॥ दुर्विभावां परमाव्यस्वरूपेण वतिष्ठते ॥ ३२ ॥ इति श्री
मद्भगवत्सहायपुराणे तृतीय स्कन्धे साधनानुष्ठानमष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ देवकृतिरुवाच ॥ लक्ष
णं महदादीनां प्रकृतेः पुरुषस्य च ॥ स्वरूपं लक्ष्यं तमीषां येन तत्पारमार्थिकं ॥ यथा सांख्येषु कथितं य
न्मूलं तत्प्रचक्ष्यते ॥ भक्तियोगस्य मे मार्गं ब्रूहि विस्तरतः प्रभो ॥ १ ॥ विरागो येन पुरुषो भगवान्सर्वतो
भवेत् ॥ अचत्वे जीवलोकस्य विधाममसंस्तीः ॥ कालस्यैश्वर्यरूपस्य परेषां च परस्य ते स्वरूपं तव
कुर्वन्ति यद्वेतोः कुशलं जनाः ॥ २ ॥
न तत्पारमार्थिपरस्परविभक्तमित्यर्थः यो भक्तियोगो मूलं प्रयोजनं यस्य तत्तु यन्मूलं तत्कथनं तस्य भक्ति
योगस्य मार्गं प्रकारं विस्तरतो ब्रूहि १ येन संस्तीनां आख्यानं विरागरागो भवेत् ईश्वररूपस्य महाप्रभा
वस्य ते त्वदात्मकस्य यद्वेतोः यद्भूयात् कुशलं पुण्यं कुर्वन्ति २ ॥

९२३

प्रतिषेध प्रकारमाह षड्विः यथेति अस्नेहवशादात्मत्वेनाभिमतादपि पुत्रादिर्मर्त्यः पित्रादिः पुरुषदेहादेर्द्रष्टा २८
 पृथगवस्थानाभावेऽपि भेदं सदृष्टान्तमाह यथोत्सुकान् रदानीन्वतः काष्ठात्संभवात् अग्निः संभवात् आत्मत्वेन
 अग्नेः स्वरूपत्वेनाभिमतादपि अत्यन्ताविवेकिनोऽपि भूमेरप्यग्नौ भिन्नोऽस्ति उत्सुकान् सर्वसिद्धापितृदाहकः प्रकाशक
 आग्निः पृथगेव २९ भूतादेर्द्रष्टातेभ्यः पृथक् तस्मादपि जीवसंज्ञिताद्ब्रह्मसंज्ञितः स पृथक् तथा प्रधानादपि तत्प्रव

यथा पुत्राच्च पित्राच्च पृथग्यत्नः प्रतीयते अथात्मत्वेनाभिमतादेहादेः पुरुषस्तथा २८ यथोत्सु
 कादिस्फुलिंगाद्भावापि स्वसंभवात् अथात्मतत्वेनाभिमताद्यथाग्निः पृथगुत्सुकान् २९ भू
 तैर्द्रियांतकरणे प्रधाना जीवसंज्ञितात् आत्मा तथा पृथग्द्रष्टा भगवान्ब्रह्मसंज्ञितः ३० सर्व
 भूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ईदृशानन्यभावेन भूतेष्विव तदात्मतां ३० स्वयोनिषु
 यथा ज्योतिरेकं नाना प्रतीयते योनीनां गुणवैषम्यात् तथात्मा प्रकृतौ स्थितः ३१

तैको भगवान् पृथगित्यर्थः २६ उपाधितोऽप्येकमुक्त्वा तस्य ऐक्यमाह सर्वभूतेष्विति तदात्मतां महाभूता
 त्मतां ३० धर्मभेदस्यार्थोपाधिकतां दृष्टान्तमाह स्वयोनिषु काष्ठेषु ज्योतिरग्निः गुणवैषम्यात् दीर्घं कृत्वा
 दिभेदात् प्रकृतौ देहे ३१ ॥

भ० तृ०
१२४

तदेवंतामसादिभक्तिषु त्रयस्त्रयोभेदाः तासु च यद्योत्तरं श्रेष्ठं एवं च श्रवण कीर्तनादयो न चापि प्रत्येकं नवनवभेदाः तदेवं
गुणभक्तिरेकाशीतिभेदाः निर्गुणभक्तिरेकविधैव तामाह मद्गुणश्रुतिमात्रेणेति द्वाभ्यां अवधिन्ना संनता अहेतु
कीफलानुसंधानशून्या अथ वहिताभेददर्शनरहिता मद्गुणश्रुतिमात्रेण मयि पुरुषोत्तमे मनो गतिरिति या भक्तिः
सानिर्गुणभक्तियोगस्य लक्षणमित्यन्वयः लक्षणं स्वरूपं ६ भक्तानां निष्कामतां कैमुत्यन्यायेनाह सा लोकां मया सहैकस्मि
मद्गुणश्रुतिमात्रेण मयि सर्वगुणशये मनो गतिरविधिन्ना यथा गंगां भयो बुधौ लक्षणं भक्तियोगस्य निर्गु
णस्य सुदाहृतं अहेतुकव्यवहिताया भक्तिः पुरुषोत्तमे ७ सा लोकां सार्धं सामीप्यं सारूप्यैकत्वमप्युत
दीयमानं न गच्छति विना मत्सेवनं जनाः १० स एव भक्तियोगात्वा आत्यंतिक उदाहृतः येनातिवृज्य
त्रिगुणं मद्भावा यो पश्यते ११ निषेवितानि मित्रेन स्वधर्म एव महीयसा क्रियायोगेन सस्तेन नातिहिंसे
लोके वासः सार्धं समानैश्चर्यं सामीप्यं निकटवर्तित्वं सारूप्यं समानरूपतां एकत्वं सा युज्यं एतित्यशः १२
उत अपि दीयमानमपि न गच्छति कुतस्तत्कामनेत्यर्थः १० किमिति तर्हि भजतो भक्तेरेव परमफलत्वादित्याह स एव
ति न लब्धे गुणं हित्वा ब्रह्म प्राप्तिः परमफलं प्रसिद्धं सत्यात्तत्तु भक्तावानुषंगिकमित्याह येन भक्तियोगेन मद्भावा यवत्सत्त्वा
य ११ एवं भूतायाः भक्तेः साधनान्याह यंचभिः निषेवितेन सम्यगनुष्ठितेन अनिमित्तेन स्वधर्मे एतित्यनेमि नितिकेन महीय
सा मद्भावा दियुक्तेन क्रियायोगेन यंचराया दुक्तसूजा प्रकारेण सस्तेन निष्कामेन १२

१२४

अचक्षुषः अक्षयः अतोमिथ्याभूते देहादावभिमतिरहंकारेयस्य अतः कर्मस्वनुविद्धया आसतयाधिया आतस्य अतः
 एव अनाश्रये अपारतमसिसंसारचिरं प्रसुप्तस्य प्रबोधनाय त्वयोगप्रकाशकोभास्करः किलाविर्भूतोसि ३ सहस्रसुंदर
 ४ मार्गैः प्रकारविशेषैः तानेवाह स्वभूतायेगुणास्तेषां मार्गैरवृत्तिभेदेन भावः अभिप्रायः फलसंकल्पभेदाद्भक्तिभे
 लोकस्य मिथ्याभिमतेरचक्षुषश्चिरं प्रसुप्तस्य तमस्य नाश्रये आतस्य कर्मस्वनुविद्धयाधिया त्वमाविराशीः कि
 लयोगभास्करः ॥ ३ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ इति मातुर्वचस्तद्व्याख्यानं महाभारतं ॥ आवभाषे कुरुप्रेष्ट प्रीतस्तं क
 रुणादितः ॥ ४ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ भक्तियोगो बहुविधो मार्गैर्भाविनिभाव्यते ॥ स्वभावगुणमार्गैश्च पुंसां
 भावो विभियते ५ अभिसंधाय यद्विंशदं भूमात्स्यमेव वा सरंभी भिन्नहृद्भावं मयि कुर्यात्स तान
 सः द्वे विषयानभिसंधाय यशस्वर्यमेव च अर्चीदावर्चयेद्ये सां पृथग्भावः सरजसः ७ कर्म
 निर्हीरमुद्दिश्य परस्मिन्वा तदप्यणम् यजेद्यप्यमिति वा पृथग्भावः स सात्विकः ८

वि १

इत्यर्थः ५ अभिसंधाय संकल्प्य सरंभः क्रोधो भिन्नहृद् भेददर्शी यो भावं भक्तिं कुर्यात् स त्रिविधोऽपि तामसः
 द्वे पृथक्भावः भेददर्शी ७ कर्मनिर्हीरं पापक्षयं परस्मिन् परमेश्वरे तदप्यणं कर्त्तव्यं भगवत्प्रीतिमुद्दिश्ये
 त्यर्थः यद्यप्यमिति विधिसिद्धिमुद्दिश्येत्यर्थः भेददर्शित्वम् अर्चीदावर्चितम् त्रिष्वपि समानम् ८ ॥ ५५

तद्विकिर्मादावर्चनमनर्थकमेवनेत्याह अच्चादाविति सर्वभूतेष्ववस्थितं मांसं सहृदिया वन्न वेदस्वकर्मकृत्
 कर्मावरोधेन यथावकाशं अनेन कर्मनिष्ठाया अपि स एवावधिरित्युक्तं भवति २२ अंतरा अंतरं अत्यंतरं अत्यंतं
 मपि भेदयः पश्यतीत्यर्थः यदा अंतरा मध्ये उदरं शरीरं मृत्युरहंतस्य भयं विदधे करोमि २३ अथ अतः सर्वभूते
 पुष्कला लयं कृता वासं तत्र हेतुः भूतानां मांसात्मन मंतर्गमिणं अभिज्ञेन चक्षुषा समदर्शनेन २४ तत्रापि यथा तस्मै
 अर्चादावर्चयेतावदीश्वरं मांसकर्मकृत् यावन्न वेदस्वहृदिसर्वभूतेष्ववस्थितं २५ आत्मनश्च य
 रस्यापि यः करोत्यंतरोदरं तस्य भिन्नदृशो मृत्युं विदधे भयं मुहूर्त्तं २६ अथ मांसं सर्वभूतेषु भू
 तात्मानं कृता लयं अर्हयेद्दानमाणाभ्यां मेवाभिज्ञेन चक्षुषा २७ जीवा श्रेष्ठा ह्यजीवानां ततः प्राण
 भूतः शुभे ततः सचिन्ताः प्रवरास्ततश्चन्द्रियवृत्तयः २८ तत्रान्नस्पर्शवेदिभ्यः प्रवरारसवेदिनः तेभ्यो गं
 धविदः श्रेष्ठास्ततः शब्दविदो वराः २९ इमानाद्यतिशयः कर्तव्य इति वक्तुं तारसामाह सार्द्धैः षड्विंशः अजीवानां अचेतने
 यः ततः तेष्वपि प्राणभूतः प्राणवृत्तिमंतः सचिन्ताज्ञानवंतः इन्द्रियाण्यवृत्तयो येषु इन्द्रियवृत्तयो वृत्ताणामपि स्तनाः
 सत्येव तथा हि महाभारते मोक्षधर्मस्मर्यते तस्मात्पश्यति पादपाः तस्माज्जिघ्रसि पादपा इति प्रभूता मुनरुषु स्पर्शने
 द्रियवृत्तिरेव २५ अतस्तेभ्यः स्पर्शवेदिभ्यो रसवेदिनां मत्स्यादयः श्रेष्ठाः गंधविदो भ्रमरादयः शब्दविदः सर्पादयः २६ ॥

महिष्यमप्रतिमादितस्य दर्शनादिभिः सत्वेन धैर्येण असंगेन वैराग्येण १३ मधर्मिणः भगवद्वर्मानुष्ठातुः पुरुषस्याशय
श्रितं १४ प्रयत्नं विनैव प्राप्नोह्यतः वातो रथः प्रापको यस्य आशयात्स्थानात् आर्तं ते आत्मसात् करोति अविकारिसत्य

महिष्यदर्शनस्य शीघ्रजास्तुत्यभिर्वन्दनैः भूतेषु मद्रावनया सत्वेनासंगमेन च १३ महतां वद्मानेन हीना
नामनुकंपया मैत्र्या चैवात्मतुल्येषु यमनियमेन च १४ आध्यात्मिकानुश्रवणान्नामसंकीर्तने च मे
आर्यवेनार्यसंगेन निरहं क्रियया तथा १५ मधर्मिणो गुणैरेतैः परिसंस्पृष्ट आशयः पुरुषस्याजसा
भ्येति श्रुतमात्रगुणं हि सां १६ यथा वातरसो घ्राणमावृत्ते गंध आशयात् एवं योगरतं चेत आत्मानमवि
कारियत् १७ अहं सर्वेषु भूतेषु भूतात्मावस्थितः सदा तमवज्ञायमानमर्थः कुरुतेऽर्चा विडंवनं १८
यो मां सर्वेषु भूतेषु संतमात्मानमीश्वरम् हित्वा र्चा भजते मोहो द्वाद्दसमन्ये वा जुहोति सः १९ हि
षतः परकाये मां मानिनो भिन्नदर्शिनिः भूतेषु वद्वैरस्य न मनः शान्तिमृच्छति २० अहमुच्चाव
चैर्दुर्वैः क्रियतो त्यक्तयानघे नैव तेषां चित्तो र्चायां भूतग्रामावमानिनः २१

चेतः १५ चित्तमुद्धस्य सर्वभूतात्मदृष्टौ वभवतीति वक्तुं केवलप्रतिमादिनिष्ठानि दन्नाह अहमितिसप्रभिः अ
र्चा विडंवनमनुकरणं अर्चायां पूजा विडंवनमिति वा अवज्ञोपेक्षा द्वेषनिंदाः क्रमेण चतुर्भिर्निषिध्यन्ते १६ हित्वा
उपेक्ष्य १७ द्वैरुत्पन्नया क्रियया भूतग्रामावमानिनः तन्निंदकस्य १८ १९ २० २१

भा० तृ०
१२६

नानासंस्तिलक्षणं यस्मात्तद दैवप्रेरितकर्मकृताः संस्तये विचित्रा इत्यर्थः एतदेव भगवतो रूपं काल इति चाभिधी-
यते कीदृशं रूपं भेदस्य वस्तुना मन्यथा तस्य आस्पदं आश्रयः कारणं उक्तं हि कालोऽप्युपवातिकर इति वक्ष्यते गुणव-
तिकरः काल इति दिव्यश्रद्धुतप्रभावं ३३ तदेवाह भूतानां मितियावत्समाप्तिः महदादीनां तत्र दामिमानिनां जीवानां
रूपं भेदास्पदं दिव्यं काल इत्यभिधीयते ३३ भूतानां महदादीनां यतो भिन्नदृशां भयं योतः प्रविश्य भू-
तानि भूतैरत्यरिदलाश्रयः सविस्वाराख्याधियज्ञो सोऽकालः कलयतां प्रभुः ३४ न वास्य कश्चिद्दयितो
न द्वेषो न च बाधवः आविशत्यप्रमत्तो सोऽप्रमत्तमनमतकृत् ३५ यद्वा द्वातिवातो यं सूर्यस्तपति
यद्वा त्र यद्वा द्वाषते देवो भगणो भाति यद्वा त्र ३६ यद्वनस्य तयो भीता लता श्लोषधिभिः सह स्वे-
त्तिकाले भिगृह्णन्ति पुष्पाणि च फलानि च ३७ स्ववति सरितो भीतानोत्सर्पन्तु दधियतः अनिरिधे समि-
रिभिर्भूमि मज्जति यद्वा त्र ३८ न भोददाति स्वसतां पदं यन्नियमाददः लोकः स्वदेहं तनुते महान्स-
प्रभिरावृतं ३९
मयहेतुमाह भूतैरेव भूतानां संहारति अधियज्ञः यज्ञफलदानाकलयतां वशीकुर्यात् ३४ ३५ ३६ यद्यस्मा-
दिताः ३० यतो भीता सरितः स्ववन्ति इधे दीप्यते सहगिरिभिर्भूः ३८ अदो नभः यन्नियमात् यस्य आश्रया महान्
महत्तत्त्वं अकुरुतामकं स्वदेहलोकत्वेन विस्तारयति ३९

रूपभेदविदः काकादयः उभयतो दंता येषां अपादेभ्यस्तेभ्यो बहुपदाः तेभ्यश्चतुष्पदा इत्यर्थः द्विपात्रमनुष्यः २७ ततः ते
सुवर्णाः २८ संशयश्चेत्तामीमांसकस्ततोपि केवलास्वकर्मकृतमुक्तसंगस्य लक्षणं आत्मनो धर्ममदोग्धानिष्काम इत्य
र्थः २९ अपि तां शेषाः क्रियाः अर्थीः फलानि आत्मा देहश्च येन अतएव निरंतरः अवबहितः ३० अर्कैः कर्तृत्वाभिमा

रूपभेदविदस्तत्र ततोभ्यतो दतः तेषां बहुपदाः श्रेष्ठाश्चतुष्पदास्ततो द्विपात्र २७ ततो वर्णाश्च वना
रसेषां ब्राह्मण उत्तमः ब्राह्मणेष्वापि वेदज्ञो ह्यर्थस्तोभ्यधिकस्तथा २८ अर्थज्ञात्संशयश्चेत्ता ततः श्रेयान्स्वकर्म
कृतमुक्तसंगस्ततोभूयानदोग्धाधर्ममात्मनः २९ तस्मान्मय्यर्पिता शेषक्रियार्थास्तानिरंतरः ३० मय्यर्पि
तात्मनः पुंसो मयि संन्यस्तकर्मणः न पश्यामि पांभूतमकर्तुः समदर्शनात् ३१ मतमेतानि भूतानि प्रणमे
द्दुमानयन् ईश्वरो जीवकलया प्रविष्टो भगवानिति ३२ भक्तियोगश्च योगश्च मयामानव्युदीरितः य
योरेकतरेणैव पुरुषः पुरुषव्रजेत् ३२ एतद्भगवत्पुरुषं ब्रह्मणः परमात्मनः परं प्रधानपुरुषं देवकर्मवि
नश्यन्त्यात् ३१ जीवानां कलया परिकलनेन अंतर्गम्यमिति या प्रविष्ट इति दृष्टोत्यर्थः ३२ उक्तं भक्तियोगं ॥

पूर्वोक्तेनाष्टांगयोगेन सहोपसंहरति भक्तियोगश्चेति हेमानविपुरुषपरमेश्वरं ३३ यदन्यत्पुरुषं जीवस्य संसृतीः कालस्य स्वरूपं वा स
त्वेति तदाह एतदिति साधन एतत्सर्वनियंतृयद्भगवत्पुरुषं कीदृशं प्रधानपुरुषात्मकं परंतद्व्यतिरिक्तं च एतदेव देवमित्यादि

न्यभिधायते कीदृशं कर्मणं विचेष्टितं ॥

भा० तृ०
१२७

स्वयं

दुर्मतिस्तदर्थयत्तुः खं प्रपंचयति जंतुरिति चतुर्दशभिः ४ नारकां नरकादृशदिभिर्जोतायां ५ निरूढम्
लं प्रसृतमनोरथं हृदयं यस्य वदुमन्यते कतार्थो ह मिति स्लाघते ६ उद्धृतादिना पोषणं चिंतया ७ दुरा
जंतुर्वै भवतस्मिन् यथा योनिमनुव्रजेत् तस्यां तस्यां सलभते निर्वृत्तिं न विरज्यते ४ नरकस्थोपि
देहं वै न पुमांस्त्यक्तुमिच्छति नारकां निर्वृत्तौ सत्यां देवमाया विमोहितः ५ आत्मजाया सुतागारप
मुद्रविरावंधुषु निरूढमूलहृदय आत्मानं वदुमन्यते ६ संदहमान सर्वगिरा मुद्रहृनादि
ना करोत्यविरतं मूढो दुरितानि दुराशयः ७ आक्षिप्ता मेन्द्रियः स्त्रीणां मसतीनां च मायया रहोरचि
त आलापैः शिशूनां कलभाषिणां गृहेषु कृतधर्मेषु दुःखतंत्रे च तंद्रितः कुर्वन् दुःखप्रतीकारं सुख
वन्मन्यते गृही ८ अर्थे रपादितैर्गुण्य हिंसयेत्ततश्च तान् पुष्पाति येषां पोषणं शेषभुग्यात्यधः
पुमान् ९ वात्स्यां लुप्यमानाया मारवाया पुनः पुनः लोभाभिभूतो निःसत्त्वः परार्थं कुरुते स्पृहां १०
या यत्नमाह आक्षिप्त्वा आत्मा इन्द्रियाणि च यस्य काया असतीनां पुंश्चलीनामपि रहोरचितया संभोगादिरूपयामधुरभाषि
णां शिशूनां माला पश्येत् सुखवन्मन्यते इत्युत्तरेणान्वयः कुरावित्तशठ्यादिव कुलाधर्मायेषु दुःखप्रधानेषु ८ येषां पोष
णं नाधोयाति तान् पुष्पाति शेषभुगिति भोगोपितस्य दुर्लभ इत्यर्थः ९ वात्स्यां जीविकायां निःसत्त्वः असत्त्वः पश

अथ परस्व १०
१२७

ना

गुणभिमानिनो गुणनियंतारो देवा ब्रह्मादयः अस्य विश्वस्य सर्गादिषु वर्तन्ते अनुयुगं वारं वारमित्यर्थः ४० जनेनोपि त्रा
दिना जनं पुत्रादिजनयं दितं हन्त मृत्युना अंतकमपि मारयन्तं तकरः स्वयं त्वनादिरनंतोऽव्ययश्च ४१ इति तृतीये को
नविंशः २४ विंशेतु कालकांतादित्तालना कुलचेतसां कामिनां तामसीपापादेधोगतिरुदीर्यते कालप्रभावव

गुणभिमानिनो देवाः स्वर्गादिष्वस्य यद्गयात् वर्तन्ते नुयुगं येषां वस एव चराचरं ४० सो नंतोऽंतकरः
कालोऽनादिरादिक्रदेवायः जनं जनेन जनयन् मारयन् मृत्युनांतकः ४१ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे
तृतीयस्कंधे एकविंशोऽध्यायः २४ श्रीमद्भागवतं ॥ तस्मै तस्य जनो नूनं नायं वेदो रुविक्रमं काल्य
मानोऽपि वलिनो वा यो रिव धनावलिः १ यं यमर्थमुपादत्ते दुःखेन सुखहेतवे तंतं धुनोति भगवान् पुमा
नशोचति यत्कृते २ यदध्रुवस्य देहस्य सानुबंधस्य दुर्मतिः प्रवाणिमन्यते मोहाद्दृष्टेन वस्तुनि च ३

एन सर्वकं वैराग्याय विचित्रकर्म कृतां संसृतिमध्यायत्रयेन प्रपंचयति तस्यैतस्य वलिनः कालस्य चालिना वापाठः
काल्यमानो विचाल्यमानोऽपि वा यो विक्रमं यथा मेघपंक्तिर्न वेद १ विक्रममेवाद धं यमर्थं दुःखेन प्रयासेनोपादत्ते
आपादयति तंतं भगवान् कालो विधुनोति विनाशयति यत्कृतेऽयं निमित्तं २ शोके हेतुः यद्यस्मात्सनुबंधस्य कलत्र
स्य कलत्रादिसहितस्य देहस्य संबन्धीनि गृहादृति वसुद्रव्यं अनुक्तं समुच्चयार्थश्चकारः ३ ॥ ३५ ॥ ३४

धी

भा० तृ०
१२८

आवृत्त्यनिरुध्य १८ तयोस्तर्जने निर्विन्नं हृदयं यस्य आर्तः सन् चलतीति द्वितीयेनान्वयः चतुर्दशपरितो व्याप्तः त
प्राः वालुकायस्मिन् निर्गत आश्रमो विश्रामस्थानमुदकं च यस्मिन् १९ यमसादनं नीतो भवति २० तत्रैव विशेषमाह
यातनादेह आवृत्त्यपाशैर्वधागलेवलात् नयतो दीर्घमध्वानंदं दंष्ट्रां राजभटायथा १८ तयोर्विभिन्नहृद
यस्तर्जने जातवेपथुः पथिश्च विभिन्नमाणा आर्तं धत्तमनुस्मरन् चतुर्दशपरितो कंदवानलानिलैः
संतप्यमानः पथितप्रवालुके कृष्णपृष्ठे कशयावताडितश्चलत्यशक्तोऽपि निराश्रमोदके १९ त
त्र तत्र पतच्छातो मूर्च्छितः पुनरुत्थितः यथापापी यसानीतस्तमसा यमसादनं २० योजनानां स
हस्राणि नवतिर्नववध्वनः विभिर्मुद्रैर्द्विभ्यां वानीतः प्राप्नोति यातनाः २१ आदीपनं स्वगात्रा
णां वेष्टयित्वा तमुकादिभिः आत्मनो सादनं कृत्वा पितृकृतं परतोऽपि वा २२ जीवितश्चात्राभ्युद्वा
रः श्वरधैर्यमसादने सर्पवृश्चिकदंष्ट्राद्यैर्दंष्ट्रादिभ्यां वैशसं २३ कृतं न चावयवशो गजा
दिभ्योऽपि दापनं यातनं गिरिपुंगवेभ्यो रोधनं चावुगर्तयोः २४ यास्तामिदं धत्तामिच्छंतीति वाद्याश्च यातनाः
सुक्तेन रोवानां शिवमिथः संगेन निर्मिताः २५
अध्वनः संवन्धितां योजनानां नवतिर्नववध्वनः सहस्राणि पापाधिरोपेद्वाभ्यां नीतः सन् २१ यातनां संहृतो दर्शयति च
तुभिः आदीपनं ज्वलनं प्राप्नोति स्वनकृतं अन्येन वा कृतं छिन्नं यत्स्वस्य मांसं तस्य भक्षणमित्यर्थः २२ आत्मनो वै

शसंयीडा २३ मिदापनं भेदप्रापणं २४ २५

१२८

अकल्पः असमर्थः ११ सर्वे यथा आद्रियंते तथा आहरं न कुर्वन्ति कीनाशाः कृपणाः कृषीवलाः शीतं वृद्धवती वदन्ति ॥
१२ त्रिययमाणाः पुष्पमाणाः अवमत्या अवज्ञया उपन्यस्तं समीपे प्रक्षिप्तं गृहपालः श्वा आहारान् भुञ्जमानः १३ आमया

कुटुंबभरणकल्पो मंदभाग्यो वृद्धो यमः श्रिया विहीनः कृपणो ध्यायन् श्वसिति मूढधीः ११ एवं स्वभर
णकल्पं तत्कलत्रादयस्तथा नाद्रियंते यथा पूर्वं कीनाशा इव गोचरः १२ तत्राप्यजातनिर्वेदो त्रियमा
णाः स्वयं भूतैः जरयोपात्रवैरूप्योत्तराणि भिमुखो गृहे आस्ते वमत्याप्यन्यस्तं गृहपाल इवाहरन् १३ आ
मया व्यप्रदीप्ता गिरल्याहारेण्यचेष्टितः वायुनो क्रमते तारः कफसंरुद्धनाडिकः काशश्चासकृताया
शः कंठे घुरुघुरयते १४ शयानः परिशोचद्भिः परिवीतः स्वबंधुभिः वाच्यमानोऽपि न व्रूते कालपाशवशं
गतः १५ एवं कुटुंबभरणं व्यावृत्त्यात्माजितेन्द्रियः त्रियते रुदतां स्वानामुरुवेदनयोस्तधीः १६ यम
दूतो तदा प्राप्नोतीति सरभसं सत्तणो सदृष्टा त्रस्तहृदयः सह नमूत्रं विमुचति १७

वीरोगी उत्तरो वदति निर्गतनेत्रः कफेन संरुद्धनाडो मार्गभक्ताय स्थितेन कासश्चासाभ्यां कृतश्रया शोथस्य घुरुघुरं इति श
ब्दं करोति १४ परिवीतः परिवेष्टितः वाच्यमानः बंधोताते त्याक्यमानः १५ अस्तधीः नष्टमतिः १६ मृतस्य पुण्यपापा
भ्यां हेतुः तत्र पापगतिमाह यमदूतादित्यादि पावत्समाप्तिः सरभसं सत्तणं यथोक्तौ दृष्टौ १७ ॥ ५५ ॥ ५॥

भा० त्र०
१२५

एकत्रिंशे विमिश्रेस्तु पुण्यपापैरिहंतर मनुष्ययोनि संप्राप्तिर्वर्ण्यते राजसीगतिः पुनरत्राव्रजे दित्युक्तं तदेव विशेष
पतो दर्शयति कर्मणा पूर्वकृतेन देवमीश्वरं तदेव नेत्रं नेत्रं प्रवर्तकं यस्य प्रविष्टो भवति १ कलिलं शुक्रश्रो
णितमिच्छितं भवति ॥ बुद्धुदं वत्तुलं कर्कधुः वदरीफलं तदा कारकं तिनं पेशीमां सपिंडाकारं अंडाद्यन्यंतरे २ वा

श्री भगवानुवाच ॥ कर्मणा देवनेत्रेण जंतुर्देहोपपत्तये स्त्रियाः प्रविष्ट उदरं पुंसो रेतः कणाग्रयः १
कलिलं तं करात्रेण पंचरात्रेण बुद्धुदं दशाहेन तु कर्कधुः पेश्यंडं वाततः परं २ मासेन तु शिरो
दाभ्यां वा हृद्याद्यंगविग्रहः नखलो मास्थिचर्मालि लिंगच्छिद्रोद्भवस्त्रिभिः ३ चतुर्भिर्धातवः स
प्तपंचभिः क्षुत्तुद्भवः षड्भिर्जरायुणा वीतः कुक्षौ भ्राम्यति दक्षिणे ४ मातुर्जगधान्नपानाद्यौ रधद्वा
तुरसं सते शोते विरमूत्रयोगे तैः सजंतुर्जंतुसंभवे ५ कृमिभिः क्षतसर्वांगः सो कुमार्यात्प्रतिक्षेप

कृमिमा प्रोत्पु रुक्तेरा सत्रत्यैः क्षुधितैर्मुहुः ६
कक्षाद्यंगानां विग्रहे विभागः लिंगवच्छिद्राणि च तेषां मुद्भवः ३ जरायुणा गर्भवेष्टनेन वीतः ४ मातुर्जगधेन भक्षि
तेनानेन पानाद्यैश्च एधमाना धातवो यस्य जंतुना संभवो यस्मिन् तस्मिन् संसृते गते शोते न पामा कंडेयपुराले
नागयायनीनामनाभ्यां तस्य निवध्यते स्त्रीणां तथा वृषु विरेसानिवक्षोपजायते कर्मते भुक्तीनां निस्त्रीणां गर्भोद
रे तथा तैरथापि तद्देहो सोजंतुर्विमुपैति वारति ५ तत्रत्यैः कृमिभिः खादद्भिः सो कुमार्यात्कोमलत्वेन क्षतानि

सर्वगनियस्य
१२५

नचैतदसंभावितं **अत्रापि दृश्यमानत्वादित्याह** **अत्रैवेति** **२६** **मयंकुटुंबं स्वदेहं च** **२७** **पापाज्जितंधनं भुंजते वत्स**
कर्तुं वतु नरकं यातीत्याह **एक इति** **भूतद्रोहेण यद्भूतं तत्स्थूलकलेवरं च देहं वहित्वा** **कुशलादितरत्नपापं तदेव पापेयं**
भोग्यं यस्य **२८** **ननु पापमपि विहाय गच्छतत्राह** **देवेनेति** **तस्य कुटुंबपोषणस्य शमलं पापं देवेनेश्वरेण प्रापितं भुंक्ते** **२९**

अत्रैव नरकः स्वर्गरतिमातः प्रचक्षते **यायातनावै नारक्यस्ता इहाप्युपलक्षितः** **३०** **एवं कुटुंबविभारा**
उदरं भर एव च **विसृज्येहो मयं प्रेत्य भुंक्ते तत्फलमीदृशं** **३१** **एकः प्रपद्यते ध्यातं हित्वेदं स्वकलेवरं** **कु**
शलेतरपाथे यो भूतद्रोहेण यद्भूतं **३२** **देवेनाशादितं तस्य शमलं निरयेषु मानं** **भुंक्ते कुटुंबपोषस्य ह**
तवित्तरवातुरः **३३** **केवलेन ह्यधर्मेण कुटुंबभरणोत्सुकः** **याति जीवोऽधनामिस्वंचरमंतमसः पदं**
३४ **अधस्तान्नरलोकस्य यावतीयाति नादयः** **क्रमशः मनुक्रम्य पुनरत्राव्रजेच्छुचिः** **३५** **इति श्रीमद्भ**
गवते महापुराणे तृतीयस्कंधे कर्मविपाकस्थिः **ति न मोक्षायः** **३०** **॥ ॐ ॥ ॥ ० ॥ ॥ ॐ ॥ ॥ ० ॥**

नकुटुंबपोषणं विहितमेव तत्राह केवलेनेति **तमसो नरकस्य च परमं पदं स्थानं** **३०** **पुनर्मनुष्यशरीरप्राप्तिकार**
णमाह **नरलोकस्य मनुष्यदेहप्राप्तेरधस्तात्** **अर्वाक्यावतो यातनाः** **आदिशदेन शुककुरादयो योनयस्ताः सर्वाः**
क्रमेण संप्राप्य भोगेण क्षीयाणां **शुचिः सन्** **अत्र पुनर्नरत्वं प्राप्नोतीत्यर्थः** **३५** **इति तृतीयोऽध्यायः** **३०** **॥ ॐ ॥ ॥**

भा० त०
१३०

म२

ननु कोसौयं शरणं व्रजसीति कीर्त्तवत्तस्य च विशेषतयेन सेव्यसेवकत्वमित्यपेक्षायामाह अत्र मातुर्देहे
भूतेन्द्रियाशयमयी देहाकारपरिणता मायावत्वं च आश्रित्य कर्मभिरावृतस्वरूप इव आस्ते सोहं अस्तु अत्रैवास्ते
तन्ममामि कथं भूतमित्यपेक्षायां नुशब्दोक्तं विशेषं दर्शयति आतप्यमाने हृदयेऽवसितं प्रतीतं एव मप्यविका
रं कुतः विमुक्तं निरुपाधिं तत्कुतः अखंडो बोधो यस्य तं १२ ननु त्वमपि वस्तुतः मुक्त एव असंगो ह्ययं पुरुष इत्यादि

यस्तत्र वद इव कर्मभिरावृतात्मा भूतेन्द्रियाशयमयी मवत्वं च मायां अस्ते विमुक्तमवि
कारमखंडबोधमातप्यमाने हृदयेऽवसितं नमामि १२ यः पंचभूत रचिते रहितः शरी
रेष्वनोपयेन्द्रियगुणार्थचिदात्मको हं तेनाविकुंठमहिमानमृषितमेनं वंदे परंप्र
कृतिपुरुषयोपमांसम १३

श्रूतेः तत्कथं युवयोरयं विशेषः तत्राह यः पंचभिर्भूतैः रचिते शरीरे अयथा मिथो वधन्तः न वस्तुतः यतस्तेन
शरीरेण रहितः प्रसंगः अयथेव इन्द्रियगुणार्थचिदात्मकः इन्द्रियाणि गुणाश्च अर्थश्च चिदाभासश्च तदात्मकः
सोहं तं वंदे कथं भूतं तेन शरीरेण अविकुंठो महिमा यस्य तं अवगुंठेति पाठे अवव्रवसन्नं गुंठनमाचरन् यस्य
महिमा यस्येत्यर्थः तत्र हेतुः प्रकृतिपुरुषयोः परमनियंतारं कुतः सर्वज्ञविद्याशक्तिरुक्तो विशेष इति भावः १३ ॥

१३०

॥ उत्तरोऽसहैः सर्वेष्वंगेषु उत्थिता वेदना यस्य आस इत्युत्तरेणान्वयः उल्लेखजनरायणा भुग्नकुटिलीभूतं पृष्टं
रोधराग्रीवाच यस्य ७ देवात्पूर्वकर्मवसात्तल्लब्धास्मृतिर्येन दीर्घदुरंतं अनुच्छासयथाभवत्तथा तत्रस्थितः सन् ८
स्तिहेतुभिर्विर्वेपितः सोदरः समानोदरजन्मा विष्ठाभूः कमिरिव ९ नाथमानोपाचमानः उपतप्यमान इति वा १०

कटुतीक्ष्णोऽमलवणरुताम्लादिभिरुत्तुणैः मातृभुक्तैरुपस्पृष्टः सर्वंगोत्थितवेदनः उल्लेखं संवृतसस्मिन्नं
त्रैश्रवहिरारुतः आस्तेकत्वाशिरःकुक्षौभुग्नं पृष्टं शिरोधरः ॥ अकल्पः स्वांगचेष्टायां सकुंत इव पञ्जरे ७
तत्रलब्धास्मृतिर्देवात्कर्मजमशतोद्भव स्मरन्दीर्घमनुच्छासं शर्मकिं नाम विंदते ॥ ८ ॥ आरभ्य संप्रसा
न्मासात्तल्लब्धोऽपि वेपितः नैकवासे स्तिवातैर्विष्ठाभूरिव सोदरः ॥ ९ ॥ नाथमानमरुपिभीतः सप्रवध्रिः कृताज
लिः सुवीततं विल्वयावाचायेनोदरेऽपितः १० ॥ जीव उवाच ॥ तस्योपसन्नमदितुं जगदिच्छया तन्नानात
नोभुविचलचरणारविंदं सोहं ब्रजामिशरणं ह्यकुतोभयं मे येनेह शीगतिरदर्शयसि तोऽनुरूप ११

षिर्देहात्मदर्शीभीतः पुनर्भवात् सप्रवध्रयोबंधनभक्ताद्यातवो यस्य सः विल्वयावाचकुलेया १० उपसन्नं जगद्रहि
तुरेवच्छया गृहीतमानामूर्तिर्भगवत्तश्चरणारविंदमकुतोभयं सोहं शरणं ब्रजामि भुविचलदिति श्रीकृष्णवताराभि
प्रायेण असतो मे अनुरूपयोग्या येनेह शीगतिर्दर्शिता तस्य ११

भा० त०
१३१

तत्कृतमुपकारं स्मरन्नाह एनेदृशी गतिं ज्ञानं भवाद्दृशेनेति निरूपयेनेत्यर्थः सकृत्तेनैव स्वयं तुष्यतु अंजलिमा
त्रं तत्कृतोपकारे प्रत्युपकारकः कुर्यादित्यर्थः १७ इदं दृशी गतिमित्यनेन जात्यतः विलक्षणं ज्ञानं प्रापितवानित्यु
क्तं तदेवैतलक्ष्यमाह पश्यतीति अयमपरः पश्चादिभिः सप्तवध्रिः जीवः स्वदेहशरीरकेशरीरभवैः भवे
सुखदुःखैकेवलं ननु पश्यतीति अहं पुनर्यत्सृष्ट्याधिषण्णयाय दत्तेन विवेकज्ञानेन दमशरीरं दमं इत्युप

येनेदृशी गतिमसौ दशमास्य ईशसंग्राहितः पुरुदयेन भवाद्दृशेन स्वेनैव तुष्यतु कृतेन सदा
ननाथः कोनासतस्मृतिविनांजलिमस्य कुर्यात् १७ पश्यत्ययं धिषण्णयाननु सप्तवध्रिः शरीर
केदमशरीर्यपरः स्वदेहे यत्सृष्ट्याशतमहं पुरुषं पुराणं पश्येव हि हृदि च चैत्यमिव प्रतीतं १८ सोऽ
हं वसन्नपि विभो वदुःखवासं गभान्न निर्जिगमिषे वहिरंधकूपे यत्रोपयातमुपसर्पति देवमाया

मिथ्यामतिर्यदनु संसृतिचक्रमेतत् १९

तत्क्षणं शमदमादियुक्तशरीरवान् आसन्नभवत् तमेव च पुराणं अनादिपुरुषं वहिश्च हृदि च पश्ये पश्य
मीत्यन्वयः कथं अपरोक्षतया प्रतीतं चैत्यमिव अहंकारस्य दंभोक्ता रमिवेत्यर्थः १९ विवेकज्ञानकृतं संसारो
द्देगमनुवदन्नोत्तमार्गमेवाध्यावसति सोहमिति ह्यभ्यासे विभो वदुःखवासं यथा भवति तथा गभं वसन्नपि सो
हं गभो हृदि निर्जितुमिच्छामि तत्र हेतुः अधकूपप्राये वहिरुपयातगतं प्राणिनं देवमायया उपसर्पति व्याप्नोति यदनुया

मायामनुमिथ्यामतिः देहे अहं बुद्धिः संसृतिचक्रं च
कलत्रपुत्रादिसंवाधादुपसर्पति १९
१३१

ननु ज्ञानयं वंधो निवर्त्तिष्यते किं परमेश्वरवन्दनेन तत्राह यस्य मायया नष्टस्मृतिः सन् संसारसंबन्धिनिकथितद्वि
श्रमेण तत्कृतेन क्लेशेन वचनं यं जीवः महत्तस्तस्यैवैश्वरस्यानुग्रहविना पुनः कया युक्त्या निजस्वरूपं प्रवृत्तीतसंभ
जेत अभिप्रमहेतुत्वेन पंथानं विशिनष्टिः उरुणिगुणनिमित्तानि कर्माणि नितरां वधनानि यस्मिन् ईश्वरप्रसादवि
विना ज्ञानाभावात् स एव सेव्य इत्यर्थः १४ ईश्वरवज्ञानदइत्युपपादयन्नाह यदेतन्निकालविषयज्ञानं तत्त्वं विना कतमे

तन्माययो रूपा कर्मनिबंधनेस्मिं संसारी के पथि चरंस्तदभिप्रमेण नष्टस्मृतिः पुनरयं प्रवृत्तीतलो कंपुत्वा
कया महदनुग्रहमंतरेण १४ ज्ञानं यदेतददधात्कतमः सदेव स्वकालिकां स्थिरचरेषु नुवर्त्तितासां
तं जीवकर्मपदवीमनुवर्त्तमानास्तापत्रयोपवामना यवयं भजामः १५ देह्यन्यदेहविवरे जगन्मिनास
गिराम्ब्रह्मकूपपतितो भूत प्रदेहः इच्छन्ति तं विवसितुं गणयन् स्वमासान् निर्वीस्यते कृपणा धीमगवन्कदा

मय्यदधात् न कोपि किंतु सदेव ईश्वर एव अन्यप्रकृष्टे जीवो दधातुनेत्याह जीवरूपां कर्मपदवीं ३ १६
अनुवर्त्तमानावयमिति तद्यतिरेकेण न कोपि समर्थः अन्यस्य त्रासंभवमुक्ता तस्य संभवमाह स्थिरेषु चरेषु अं
तर्था मिरूपोऽनुवर्त्तितोऽं शेयेन तं भजेम १५ स्वदुःखं विज्ञापयन्नाह देहीति अन्यदेहविवरे गुरुदरुकरे यो
ऽस्य गिराम्ब्रह्मकूपः तस्मिन् पतितः तत्र जगन्मिना भूतं तत्र देहो यस्य अतएव कृपणा धीः इतो विवरात् विवसितुं
निर्गंतुं इच्छन् स्वमासान् गणयन् असौ कदा नु अहो वहिनिर्वीस्यते १६

भा० तृ०
१३२

आमकोमत्वकयस्यतं विगतं गर्भे जातं ज्ञानं यस्य २४ शेषं पंचवर्षीणि ततः पौगंडु यौवनादवोक्तत्रयाध्या
 यनादिदुःखं यौवनदुःसाहसार्धं स्त्रिभिः अलब्धाभीप्सितत्वेन सुचार्यितः व्याघ्रः अज्ञानादिद्वो दीप्तौ न्युय
 स्यसः देहेन सहैव वर्द्धमानेन मन्युना च विरोधं करोति आत्मनोऽंताय नाशाय २५ अज्ञानं प्रपंचयति
 तदंत्यामत्वचंदंशमशकामत्कुणादयः रुदंतं विगतज्ञानं कमयः कमिकं यथा २६ इत्ये
 वं शेषं भुक्त्वा दुःखं पौगंडुमेव च अलब्धाभीप्सितोऽज्ञानादिद्वमन्युः सुचार्यितः सहदेहे
 नमानेन वर्द्धमानेन मन्युना करोति विग्रहं कामी कामिनाय चात्मनः २७ भूतैः पंचभिर्गणैः
 देहे देहबुधो सकृत् अहंममेत्यसद्ग्राहः करोति कुमतिमिति २८ तदर्थं कुरुते कर्म यद्विद्योया
 तिसंस्मृतिं यो नुयाति ददत्केशं विद्याकर्मबंधनः २९ यद्यसद्भिः पथि पुनः शिल्पोदर
 कृतोदमः आस्थितो रमते जंतुस्तमे विशति पूर्ववत् २५ भूतैर्गणैर्देहे असदाग्रहोऽहंममेति
 मतिं करोति २६ तदर्थं देहार्थं यत्नेन कर्मणा बद्धः यो देहं अनुयाति पुनः पुनरप्याति अनुवर्तते इति वा
 क्तः अविद्याकर्मभ्यां बध्यते इति तथा २७ यद्यद्विदुः स्थितः अधिष्ठितः सन् तेषां पथि रमते पथि
 सन्नार्गि आस्थितो यद्यसद्भिः सह रमत इति वा तद्विद्यातनादेह आवृत्येत्यादि पूर्वोक्तप्रकारेण नरकं प्र

वं
 विप्रति नर शो

तस्मादत्रैवस्थितोपि विगतविक्रवः अद्याकुलः सुहृदा आत्मना सारथिरूपया बुद्धौव आत्मानं तमः संसारादुद्ध
रिष्यामि अनेकरंध्रं नानागर्भं वासरूपमेतद्व्यसनं दुःखं यथा मे मा भविष्यत् तथा कातत्रतवसाधनसामग्री
तत्राह उपसादितो हृदयं प्राप्नो विस्मोः पादौ येन मया सह २० दशमासाः परिच्छेदकायस्येति पूर्वतत्तरेण यत्न
क्षणं ऋषिर्जीवः सयातक्षणे मेव अवाचीनमवाङ्मुखं प्रसूतिहेतुर्मारुतः क्षिपति नुदति २१ अवसृष्टः अ

तस्मादहं विगतविक्रव उद्धरिष्य आत्मानमाशु तमसः सुहृदात्मनेव भूयो यथा व्यसनमेतदनेकरंध्रं मा
मे भविष्यदुपसादितविस्मयादः २० श्रीभगवानुवाच ॥ एवं कृतमतिर्गर्भे दशमास्यः स्तुवन्तृषिः सद्यः क्षि
त्यवाचीनं प्रसूत्ये स्तुतिमारुतः २१ तेनावसृष्टः सहसा कृत्वा वाक्शिर आतुरः विनिष्क्रामति कृच्छ्रेण निरुद्ध
सो ह तस्मृतिः २२ यति तो भुवि विष्णु मूत्रे विष्टा भरिवचेष्टते रोरुयते गते ज्ञाने विपरीतां गतिं गतः घृदं घृदं
न विदुषा पुष्पमाणा जनेन सः अनभिप्रेतमापन्नः प्रत्याख्यातुमनीश्वरः शायितोऽमुचि पय्यं के जेतुः स्वे
दजदूषिते नेशः कंदूयने गानां मासनात्थानवेष्टने २३

अक्षिप्रः सन् २२ रोरुयति रोरुयते परस्य
छंदं अभिप्रायमविदुषा अनभिप्रेतं सन्नार्थरोदने उदरव्यथा प्रकृत्य निवृत्तपानम् उदरव्यथाया
रोदने स्तनपानमित्यादि आसनात्थानवेष्टने चानीशः सन् रोरुयति इत्यनुवंगः २३ ॥ रामरामराम

भा० तृ०
१३३

शनेः शनैः शुश्रूषादिमिषेणोपयातिसयोषिद्रूपाया मृत्युप्रतिकूलमीक्षेत ३६ मुमुक्षुस्त्रियं प्रत्येतद
हयामिति ह्यभ्यां ऋषभायती पुरुषवदाचरंतीयां सममायां चित्रादिप्रदं पतिं मन्यते स्त्रीसंगतः श्रंत क
लेस्त्रीध्यानेन स्त्रीत्वं प्राप्नो जीवः तापत्यादिरूपं मृत्युं विजानीयात् मृगयोर्लुब्धकस्य गायनमनुकूलत्वं
न प्रतीयमानमपि यथा मृगस्य मृत्युः ३७ तदेवं जीवस्य संसृतिः प्रपद्यिता तत्र च तस्य कर्मवशेन लोका लोका
योपयाति शनैर्माया योषिदेव विनिर्मिता तामीक्षेतात्मनो मृत्युं तृणैः कूपमिवारुतं ३८ यां मन्य
ते पतिं मोहान्मनाया मृषभायती स्त्रीत्वं स्त्रीसंगतः प्राप्नो वितापत्य गृहे प्रदं तामीक्षेतात्मनो विजा
नीयात्पत्यपत्यगृहात्मकं देवोपशोदितं मृत्युं मृगयोगाय न यथा ३९ देहेन जीवभूतेन लोका
लोकमनुव्रजन् भुञ्जान एव कर्माणि करोत्यविरतं पुमान् ४० जीवो ह्यस्यानुगो देहो भूतेन्द्रियमनो मयः
तन्निरोधोऽयमरणमाविर्भावस्तु संभवः ४१
तरगमनं जन्ममरणं चोक्तं तत्रैवं शंकते ननु व्यापकस्य कथं लोका लोकोत्तरगमनं नित्यस्य कथं जन्ममरणं भोगेन क
मेदये च सति जन्ममरणं वर्धयते तत्कुतः पुनरपि तस्य कर्मसंभव इति तत्र लोकोत्तरगमनं कर्मच संभवतीत्याह देहेन
ति जीवस्योपाधितया भूतेन लिङ्गदेहेन लोकोत्तरमनुव्रजन् अविरतं कर्माणि करोतीति कर्मणामसमाप्तिरुक्तं ४२ ज
न्ममरणसंभवमाह जीवो जीवोपाधिर्लिङ्गदेहः अस्यात्मनः अचुगः अनुवर्ती भूतेन्द्रियमनो मयः स्थूलभूतादिवि

किरेदहः भोगायतनं न यो निर्देधः कार्पायो यो यथा तत्तदस्मज्जी
वस्य मरणमुच्यते आविर्भावस्तु संभवो जन्मोच्यते ३६
१३३

असत्संगं निंदति सत्यमिति त्रिभिः २९ खंडितात्मसुदेहात्मबुद्धिषु योषितां क्रीडामृगवदधीनेषु ३० यथाच यो
षित्संगिनां संगतो बंधः तथान्यसंगतो न भवेत् ३१ योषित्संगस्यानर्थहेतुतां प्रपंचयति प्रजापतिरिति सप्तभिः ३२

सत्यं शौचं दया मोक्षं बुद्धिर्द्री शीर्यशः क्षमा क्षामेदमो भगवन्नेति यत्संगाद्याति संज्ञयं २९ तेषु
शान्तेषु मूढेषु खंडितात्मससाधुषु संगं न कुर्याच्छेवेषु योषि क्रीडामृगेषु च ३० न तथा स्य भवे
नो हो बंधश्चान्यप्रसंगतः योषित्संगाद्यथापुंसो यथा तत्संगिसंगतः ३१ प्रजापतिः स्वादुहितं रं दृष्ट
तद्रूपधर्षितः रोहिद्रता सोचधा वदव्यरूपी हतत्रयः ३२ तत्सृष्टसृष्ट सृष्टेषु को न खंडित
धीः पुमान् अविनाशयणमृते योषि नम्ये हमायया ३३ चलं मे पश्यमायायाः स्त्री मय्या जयि
नो दिशां याकरोति पृथा क्रांता नैव विजृम्भे एकेवलं ३४ संगं न कुर्यात्प्रमदमुजातु योगस्य पारं
परमा रूतः मत्सेवया प्रतिलब्धात्मलाभा वदंतियोनिरयद्वारं मस्य ३५

हिद्रतां मृगीरूपां सतीं अपिरूपा मृगाकारः सन् हतत्रयो निर्लेजः ३२ तेन ब्रह्मणा सृष्टा मरीचादयः तैः सृ
ष्टां कवचादयः तेषु को न पुमान् खंडितधीः अनाकृष्टमनाः ३३ दिशां जयिनः मृगानपि ३४ प्रतिलब्धः आ
त्मरूपो लाभो येन अस्य मुमुक्षोर्थाः प्रमदानिरयद्वारं वदंतियोगिनः ३५

भा० त्र०
१३४

इति तृतीयः कविः ॥ ३४ ॥ द्वाविंशोऽसात्त्विकी धर्मैर्दुर्गतिरुदीर्यते तत्तज्ज्ञानविहीनस्य ततश्च पुनरगतिः तदे
व पापकर्मणो गतिमुक्त्वा त्रिदानीं काम्यकर्मणो गतिमाह अथेति चतुर्भिः यो गृहं एवावसन् धर्मी
न दोषि दोह्यमाह काममर्थं च तान् दुग्धान् धर्मान् भयः पिपत्तिं पूरयति अनुतिष्ठति १ सोऽपि भगव
दिति श्रीमद्भगवत्सहस्रनामपुराणे तृतीय स्कन्धे एकविंशतितमोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अथ यो
गृहमेधि यान् धर्मान् निववसन् गृहे काममर्थं च धर्मांश्च दोषि भयः पिपत्तिं तान् १ स चापि भग
वद्धर्मात् काममूढः पराङ्मुखः यजते क्रतुभिर्देवान् पितॄंश्च श्रद्धयान्वितः २ तच्छ्रद्धया क्रांतम
तिः पितॄदेवव्रतः पुमान् गत्वा चंद्रमसं लोकं सोमपा पुनरेष्यति ३ यदा चाहीदृश्यायां शेते न ता
श नो हरिः तदा लोकाभयं याति तस्मिन् गृहमेधिनां ४ ये स्वर्धमाना दुह्यंति धीराः कामार्थं हेतवे नि
संगान्यस्तकर्मणः प्रशान्ताः शुद्धचेतसः ॥ दाराधनरूपा धर्मात् पराङ्मुखः सन् प्राकृतान् पितॄदेवान् पि
तृंश्च यजते २ ततः किं तत्राह तेषां श्रद्धया क्रांता वा प्राप्ता मतिर्यस्य सः पितॄर्धे देयार्थं च व्रतं नियमो यस्य
सोमपाः तत्र सोमपीत्यर्थः ३ लोकेति पृथोऽपि पुण्यं दद्यात्पातमुत्कालोका नाम पितृयमाह यदा श्रु
रहः प्रलये ४ भवाव्येर्धर्मनिष्ठानां तत्प्राप्तिमेव गतिमाह त्रिभिः यत्तु कार्यं प्रयोजनाय स्वधर्मं न दुह्यंति

तं संगः अनाश्रुताः नास्ति निरुद्धः समर्थितानि
कर्मणि यः ॥
१३४

एवंतदेवदृष्टान्तेनस्पृष्टयति द्रव्योपलब्धिस्थानस्यनेत्रगोलकादेर्द्रव्येक्षायारूपादिदर्शनेकाचकामलादिदोषेणयस्य
दाययोग्यताभवति तदेवचक्षुषःद्रव्यस्याप्ययोग्यता अनयोःस्थानचक्षुषोर्धेदात्रयोग्यता तदेवद्रव्यजीवस्यदृष्टान्ते
योग्यता एवंस्थूलदेहवैकल्पलिंगस्यकेवल्यंतदेवजीवस्यमरणंनस्वतन्त्यर्थः कश्चिदेकस्मैकोऽधिकः पध्यते तत्र
यमर्थः द्रव्योपलब्धिस्थानस्यस्थूलशरीरस्यद्रव्येक्षायायदात्रयोग्यता तत्रपंचत्वमरणं अर्हमानात् इदमेवा

द्रव्योपलब्धिस्थानस्यद्रव्येक्षाययोग्यतायदा तत्पंचत्वमहंमानादुत्पत्तिद्रव्यदर्शनं यथाक्षेणार्द्रव्यावय
वदर्शनायोग्यतायदा तदेवचक्षुषोर्द्रव्येक्षाययोग्यतायतोऽनयोः ४० तस्मान्नकार्यःसंज्ञासौनकार्य
एतन्नसंभ्रमः बुद्ध्याजीवगतिंधीरोमुक्तसंगश्चरेदित् ४१ सम्यग्दर्शनयाबुद्ध्यायोगवैराग्ययुक्तया मा
याविरचितेलोकेचरेत्यस्यकलेवरं ४२ इदमेवाहमित्यभिमानेनद्रव्यस्यस्थूलशरीरस्यदर्शनमुत्प

त्तिः अक्षेणगोलकयोर्द्रव्यवयवस्यरूपादेर्दर्शनेऽयोग्यता शेषसमानं ४० यस्मान्नवस्तुतो जीवस्यजन्ममर
णादितस्मान्नरणात्संज्ञासौनकार्यः जीवनेनचकार्येणंदैन्यंकार्यं संभ्रमश्चजीवनप्रयत्ने ४१ ननुसर्वथा
मुक्तसंगत्वेकधंजीवतमत्राह सम्यक्पश्यतिविचारयतीतिसम्यग्दर्शनी तथाबुद्ध्यामायाविरचितेलोके कले
वरंन्यस्यनित्यतस्मिन्नाशक्तित्यक्तोचरेदित्यर्थः ४२

भा० त्र०
१३५

भगवदुपासकास्तु साक्षादेव तं प्राप्नुवन्तीति ननु क्रमेण अतस्त्वं साक्षात्तमेव भजे त्याह २० एवंता वदन्ता
नानिरंतरमेतत्प्राप्तिः भगवद्भेदेन हिरण्यगर्भापासकानां तु क्रमेणेत्युक्तं भेदेनोपासने तु वृत्तादयोप्याव
र्तते किमन्यदुत्त्याह आद्य इति चतुर्भिः यो वेदगर्भः सोऽपि गुणव्यतिकरे जाते तथा पूर्ववत्सपदाधिक
तः सन् प्रजायते न केवलं सरवैकः किंतु ऋषिभिर्मरीच्यादिभिश्च सह जननिहेतुद्वयं भेददृष्ट्या
अथ तं सर्वभूतानां हृत्पद्मे पुरुषकृतालयं श्रुत्वा भावं च शरणं व्रजभावेन भाविति २१ अद्य स्थिरचरा
णां यो वेदगर्भः सह ऋषिभिः योगेश्वरैः कुमारैः सिद्धैर्योगिप्रवर्तकैः भेददृष्ट्या भिमानेन निः
संगेनापि कर्मण कर्त्तृत्वात्सगुणं ब्रह्म पुरुषं पुरुषर्षभं स संसृत्य पुनः काले काले नैश्वरमूर्तिना
जाते गुणव्यतिकरे यथा पूर्वप्रजापतेः ऐश्वर्यपारमेष्ठ्यवतैपि कर्मविनिर्मितं निषेद्य पुनराया
तिगुणव्यतिकरे सति १०

भिमानेन कर्त्तृत्वादिति च यथा पूर्वत्वे हेतुः निःसंगेण निष्कामेण कर्मणेति किं ह्यत्र प्रजायते प्रथमं पारमे
ष्ठ्यमैश्वर्यं निषेद्य यस्मात्प्रलये सगुणं गुणाधिष्ठितारं प्रथमावताररूपं पुरुषं संसृत्य प्राप्यतेपि ऋषिप्रमुखाः
स्तु कर्मनिर्मितैश्चैव निषेद्य पुरुषं च संसृत्य यथा पूर्वस्वाधिकारेण पुनरायातीत्यन्वयः १० ॥ ५५ ॥

विश्वमुखं परं पूर्णं पुरुषं यानि तद्याचश्रुतिः सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयांति यत्रामृतः पुरुषो ह्यव्याप्तेति
प्रकृतिं उपादानं कारणं उत्पत्त्यं भावनं तिसृत्कारणं ५ परमेश्वरं हृद्वाहिरण्यगर्भं पासकानामपि क्रमेण त
न्नास्ति माह द्विपरार्धवसान इति त्रिभिः परस्य हिरण्यगर्भं परिचिंतकाः परमेश्वरं हृद्वाहिरण्यगर्भं पास

निवृत्तधर्मनिरत्नानिर्ममानिरहंकृताः स्वधर्माख्येन सत्त्वेन परिशुद्धेन चेतसः सूर्यद्वारेण ते
यांति पुरुषं विश्वतोमुखं परावरेण प्रकृतिमस्योत्पत्त्यं तं भावनं ५ द्विपरार्धवसानेयः प्रलयो
ब्रह्मणस्तुते तावदध्यासते लोकं परस्य परिचिंतकाः ६ ह्मांभोः नलानिलविद्युन्मन इन्द्रिया
र्णभूतादिभिः परिवृतं प्रति संजिह्वीर्षुः अवाकृतं विशति यद्दिगुणत्रयात्मा कालं पराख्यमनु
यपरः स्वयंभूः ७ एवं परेत्यभगवंतमनुप्रविष्टाये योगिनो जितमरुन्मनसो विरागाः ते नैव सोकममृतं
पुरुषं पुराणं ब्रह्म प्रधानमुपयांत्य गताभिमानाः ८

काः ६ ह्मादीनि पंचभूतानि मनश्चंद्रियाणि च अथाश्रुशब्दादयः भूतादिश्च अहंकारः एवमादिभिः परिवृतं युक्तं ब्रह्मांडं
प्रति सहर्तुमिच्छुः सन् अवाकृतमीश्वरं पराख्यं द्विपरार्धलक्षणं कालं ७ परेत्यदुर्गताभगवंतं हिरण्यगर्भं मनुप्र
विष्टाये योगिनः अमृतं परमानंदरूपं प्रधानं उक्तं ब्रह्म ते नैव सहोपयांति न तु पूर्व यतस्तदाश्रितोभिमानाः तथा
चश्रुतिः ब्रह्मण सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रति संचरे परस्थाते कृतात्मानः प्रविशति परं पदमितीति ८

भा. तृ.
१३६

कथं प्रजायते तदाह ततस्ते पुनरिमं लोकं प्रतंति विभ्रंशित उदयभोगाद्यसाधनं येषां १२ परमेष्ठिनं पर
मेष्ठरं श्रीत्यातस्य गुणानां श्रयते या भक्तिस्तया १३ भजने वृत्तान्तं वैराग्ये स्वत एव भवत इत्याह वासुदेव इति
१४ तदेवोपादयति यदास्य भक्तिरस्य चित्तं भगवद्गुणानुरागेण तस्मिन्नेव निश्चलं सदिन्द्रियवृत्तिभि
ततस्तेहीणसुकृताः पुनर्लोकमिमं सति पतंति विवशादेवैः सद्यो विभ्रंशितोदयाः १२ त
स्मात्सर्वभावेन भुजस्व परमेष्ठिनं तद्गुणाश्रयया भक्त्या भजनीय पदां बुजं १३ वासुदेवे भ
गवति भक्तियोगः प्रयोजितः जनयत्याशु वैराग्यं ज्ञानं यद्ब्रह्मदर्शनं १४ यदास्य चित्तमर्थेषु
समेष्टिन्द्रियवृत्तिभिः न विगृह्णाति वैषम्यं प्रियमप्रियमप्युत स तदेवात्मनात्माननिः
संगं समदर्शनं हेयोपादेयरहितमालुहं पदमीक्षते १५ ज्ञानमात्रं परं ब्रह्म परमात्मेश्वरः
पुमान् दृश्यादिभिः पृथग्भावैर्भगवानेकं रयते १६
वैषम्यमर्थेषु न गृह्णाति तदेवात्मनात्मानं स्वप्रकाशमीक्षते कथं भूतं समं च दर्शनं च तत्कृतः निःसंगं संगदिवे
षम्यं भवति निःसंगत्वे हेतुः हेयोपादेयरहितं तत्कृतः पदं वावसितमालुहं परमानंदो ह मिति निश्चयं प्राप्नुमि
त्यर्थः १५ समेष्टिन्द्रियवृत्तिभिः तदेव सामं दर्शयति ज्ञानमात्रमेव परब्रह्मादिशब्दैः प्रसिद्धं दृश्यादिभिर्दृश्यद्रव्यैः

कारणरूपेण पृथक् प्रतीयते ज्ञानमात्रत्वेन समेष्टि
त्यर्थः १६

१३६

यदाब्रह्मोपोसकानामपि भेददर्शनाभिमानाभ्यामेवमावृत्तिः तदाकाम्यकर्मणोर्विचित्रव्यमिति तान् विनिन्द-
 नाह यदिः योऽचहंकर्मस्वसक्तमनसः संतः अप्रतिषिद्धानिकाभ्यानिनित्यानिचकर्मणि कृतं स्नानानिकुर्व-
 ति ते अप्यरुणोदक्षिणेन यथाधूममार्गेण पितृलोकं व्रजंतीति पंचमेनान्वयः मध्येतन्निंदा ९ २ हरतिसंसा-
 रं मेधायस्य कथनीया उरवे विक्रमायस्य तस्य मधुद्विषः कथायां विमुखाः संतो ये त्रैवर्गिकाः ३ ये चाच्युतस-

हा ये त्वि सक्तम नसः कर्मसुश्रद्धयान्विताः कुर्वत्यप्रतिसिद्धानिनित्यान्यपि च कृत्स्नसः ९ रजसाकुं-
 वमनसः कामात्मानोजितेन्द्रियाः पितृन् यजत्यनुदिनं गृहेष्वभिरताश्रयाः २ त्रैवर्गिकास्ते पुरुषा-
 विमुखा हरि मेधसः कथायां कथनीयो रुविक्रमस्य मधुद्विषः ३ नूनं दैवेन निहिता ये चाच्यु-
 तकथासुधां हित्वा शृण्वन्त्यसद्गथाः पुरीषमिव विद्वजः ४ दक्षिणेन यथाय्येन पितृलोकं व्र-
 जंतीते प्रजानामनुजायंते शमशानां ताः क्रियाः कृताः ११

कथासुधां हित्वा असतां गथाः शृण्वन्ति ते नूनं दैवेन निहिता इत्यन्वयः ४ पितृलोकात्पुनः प्रजामनुत्तपु-
 त्रादिषु प्रजापतेर्गंधानारभ्य शमशानां ताः क्रियाः कृतवन्तः यथोक्तकारिण इत्यर्थः ११ राम राम ॥

भा० त०

१३९

२ मर्शने

अनेन च ज्ञानयोगेन भगवानेव प्राप्योयथाभक्तियोगेनेत्याह नैर्गुणो ज्ञानयोगश्च मन्त्रिष्टोभक्तिलक्षणश्च योगः
तयोर्द्वयोरप्येक एवार्थः प्रयोजनं कोसौ भगवच्छब्दो लक्षणं ज्ञापको यस्य तदुक्तं गीतासु ते प्राप्नुवन्ति मामेव स
र्वभूतहिते रता इति २२ ननु ज्ञानयोगस्यात्मलाभः फलं शास्त्रेण वगम्यते भक्तियोगस्य तु भजनीये श्वरप्राप्तिः कुत
स्तयोरेकार्थत्वमित्याशंक्य दृष्टान्तेनोपपादयति यथा वदूनां रूपरसादीनां गुणानामाश्रयः क्षीरादिः एक एवार्थो मास
ज्ञानयोगश्च मन्त्रिष्टो नैर्गुणो भक्तिलक्षणं द्वयोरप्येक एवार्थो भगवच्छब्दो लक्षणं २२ यद्येन्द्रियैः
पृथग्भावे रथैर्वदूणाश्रयः एको नानियते तद्वद्भगवांश्चास्त्ववत्मीभिः २३ क्रियया कर्तुमि
ह नैस्तपः स्वाध्यायसंयमेः आत्मैन्द्रियजयेनापि संन्यासेन च कर्मणा योगेन विविधांशेन
भक्तियोगेन च बहिर्धर्मेणोभयविन्देन यं प्रवृत्तिनिवृत्तिमान् आत्मतत्त्वावबोधेन वेराग्येण
हृतेन च ईयते भगवानेभिः स्वगुरोर्गतिर्गुणः स्वहृत् २४
भेदवृत्तैरिन्द्रियैर्नानाप्रतीयते चक्षुषाश्रुलङ्घति सरसने मधुर इति स्पर्शेन शीत इत्यादि तथा भगवानेव तत्र
पेणावगम्यते २३ शास्त्रमार्गानेव प्रयच्छति क्रिययेति त्रिभिः क्रियया कर्तृरूपया कर्तुमिरीगैः मर्शने
मीमांसा आत्मैन्द्रियं जयोनिषिद्धं वर्जनं उभयविन्देन सकामनिष्कामतत्त्वेन तमेवाह य इति सकाम

अनेन च ज्ञानयोगेन भगवानेव प्राप्योयथाभक्तियोगेनेत्याह नैर्गुणो ज्ञानयोगश्च मन्त्रिष्टोभक्तिलक्षणश्च योगः
तयोर्द्वयोरप्येक एवार्थः प्रयोजनं कोसौ भगवच्छब्दो लक्षणं ज्ञापको यस्य तदुक्तं गीतासु ते प्राप्नुवन्ति मामेव स
र्वभूतहिते रता इति २२ ननु ज्ञानयोगस्यात्मलाभः फलं शास्त्रेण वगम्यते भक्तियोगस्य तु भजनीये श्वरप्राप्तिः कुत
स्तयोरेकार्थत्वमित्याशंक्य दृष्टान्तेनोपपादयति यथा वदूनां रूपरसादीनां गुणानामाश्रयः क्षीरादिः एक एवार्थो मास
ज्ञानयोगश्च मन्त्रिष्टो नैर्गुणो भक्तिलक्षणं द्वयोरप्येक एवार्थो भगवच्छब्दो लक्षणं २२ यद्येन्द्रियैः
पृथग्भावे रथैर्वदूणाश्रयः एको नानियते तद्वद्भगवांश्चास्त्ववत्मीभिः २३ क्रियया कर्तुमि
ह नैस्तपः स्वाध्यायसंयमेः आत्मैन्द्रियजयेनापि संन्यासेन च कर्मणा योगेन विविधांशेन
भक्तियोगेन च बहिर्धर्मेणोभयविन्देन यं प्रवृत्तिनिवृत्तिमान् आत्मतत्त्वावबोधेन वेराग्येण
हृतेन च ईयते भगवानेभिः स्वगुरोर्गतिर्गुणः स्वहृत् २४
भेदवृत्तैरिन्द्रियैर्नानाप्रतीयते चक्षुषाश्रुलङ्घति सरसने मधुर इति स्पर्शेन शीत इत्यादि तथा भगवानेव तत्र
पेणावगम्यते २३ शास्त्रमार्गानेव प्रयच्छति क्रिययेति त्रिभिः क्रियया कर्तृरूपया कर्तुमिरीगैः मर्शने
मीमांसा आत्मैन्द्रियं जयोनिषिद्धं वर्जनं उभयविन्देन सकामनिष्कामतत्त्वेन तमेवाह य इति सकाम

१३७

ननु ज्ञानमात्रमात्मनः स्वरूपत्वान्नित्यप्राप्तमेवेति किमनेकसाध्येनयोगेनप्राप्यतेतदाह एतावानिति
युज्यतेप्राप्यतेप्रपञ्चसंगबुदासखयोगफलमित्यर्थः १७ ननु कथं प्रत्यक्षादिप्रतीतः प्रपञ्चो बुद्धिसिद्धं शक्यते प्रती
तेभ्रान्तित्वादित्याह ज्ञानमिति पराचीनैः पराङ्मुखैः शब्दादिर्धर्मो यस्य तेनार्थरूपेण ज्ञानरूपं निर्गुणं ब्रह्मैवावभाति
नत्वर्थः एतदस्तीत्यर्थः १८ अर्थरूपत्वमेवात्राद्यदर्शयति यथेति अहंरूपः अहंकारः सच चित्त्रिगुणात्म

एतावानेवयोगेनसमग्रेणेहयोगिनः युज्यतेभिमतोह्यर्थोयदसंगस्तुक्रतुशः १७ ज्ञान
मेकंपराचीनैरिन्द्रियैर्व्रह्मनिर्गुणं अवभात्यर्थरूपेणभ्रान्त्याशब्दादिधर्मणा १८ यथामहा
नहंरूपस्त्विहपञ्चविधः स्वराट् एकादशविधस्तस्यवपुरंजंगद्यतः १९ एतद्वैश्रव्याभक्त्या
योगाभ्यासेननित्यशः समाहितात्मानिःसंगोविरक्तःपरिपश्यति २० इत्येतत्कथितं गुर्विज्ञानंतद्व
त्सदर्शनं येनानुबुध्यतेतत्प्रकृतेःपुरुषस्यच २१

पुनश्च भूतरूपेण पञ्चविधः इंद्रियरूपेणैकादशवि
धश्च स्वराट् जीवरूपः तस्य पुरंजंगद्यतः यतोयेभ्योमहदादिभ्यः तथावभाति १९ ननु जनः किमित्येवं न प्रत्ये
तितत्राह एतेहृत् २० उक्तमेवार्थं सुखप्रतिपत्त्यर्थं संक्षेपेणानुवदति हेगुर्विषूज्ये २१ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥

भा० तृ०
१३८

अथेति वाकारं भे अजोपितववपुः केवलं दध्यो ननु दृष्टवान् सच स्वयं साक्षाद्यस्य जवरवाज्जातः स भवानेव
विश्वस्य सर्गादिविधत्ते ननु तव स्वर्गादिकर्तृकं चिदस्ति स एव भूतस्त्वमे मया कथं जवरैर्यथैतदिति त्रयाणाम-
न्ययः कथं भूतवपुः सत्त्वार्त्तं तत्र हेतुः अतः शलिलेशयानं कीदृशं भूतानि इंद्रियाणि च अर्थान् शब्दान् द्रव्य-
आत्मा मनः एतन्नयं एतैर्व्याप्तमित्यर्थः कुतः गुणानां प्रवाहो यस्मिंस्तत्र तत्कुतः अशेषस्य कार्यकारणस्य बीजं का-

देवदूतिरुवाच ॥ अथाप्यजोऽतः शलिलेशयानं भूतैर्द्रियार्थात्ममयं वपुस्ते ॥ गुणप्रवाहं सदशेष-
बीजं दध्यो स्वयंतज्जवरवाज्जातः स एव विश्वस्य भवान् विधत्ते गुणप्रवाहेण विभक्तवीर्यः सर्गा-
द्यनीहो विनथाभिसंधिरात्मस्वरात्तर्कसहस्रशक्तिः सत्त्वं भूतो मे जवरैर्यथाथ कथं नु यस्या-
दर एतदासीत् विम्वयुगांते वरपत्र एकः शोते स्म माया शिशुरक्रिपानः २

एवं कथं भूतो भवान् सर्गादिविधत्ते गुणप्रवाहरूपेण विभक्तं वीर्यं शक्तिर्येन सः शक्तिद्वारेण विधत्ते न साक्षादि-
त्यर्थः यतः अनीहो निष्क्रियः तर्हि कथं शक्तिद्वारेण पिसर्गादिविधानं तत्राह अविनथाभिसंधिः सत्यसंकल्पः
किमर्थं विधत्ते आत्मनां जीवानां भोगार्थमित्यर्थः ननु कथं विचित्रा भोगानेक एव विदध्यात् तत्राह अतर्कः सहस्रम-
परिमिताः शक्तयो यस्य किं व प्रलये यस्यादय एतद्विश्वमासीत् सत्त्वं मया जवरैर्यथ कथं भूतो धत्तः ननु शिशो मयि किमेत-
दुच्यते तत्राह वरपत्र इति अक्रिपादां गुणं पिबतीत्यं क्रिपानः इदमपि शिशुत्वं तद्वदेव माया इति भावः २

सू. विनीताय कर्हि चित् नस्तथा य न भिन्नाय नैव धर्मध्वजाय च न लोलुपायोपदिशेन्नर २

तदेवं ज्ञा योगसुपसंहृतस्य च भक्तियोगाद्युपसंहरति प्राक्चेवमिति द्वाभ्यां चतुर्विधं त्रिगुण निर्गुण भेदेन अंत
र्धावाते उत्पत्तिनिधनानि करोति अंगहेमातः २५ उपदेशेन अधिकारिणो दर्शयति नैतदिति द्वाभ्यां खलाय परे देवका
य भिन्नाय दुराचारय धर्मध्वजाय दामिकाय २६ अधिकारिणमाह अदधानायेति द्वाभ्यां २७ एतच्छ्रवणकीर्तनपर

प्राक्चेव भक्तियोगस्य स्वरूपं ते चतुर्विधं कालस्य चाव्यक्तगतैर्योः तर्धावत्तिजंतुषु जीवस्य संसृती
र्चदीरविद्याकर्मनिर्मिताः यास्वंगप्रविशन्नात्मानवेदगतिमात्मनः २५ नैतत्खलायोपदिशेन्ना
हंरुडचेतसे नाभक्ताय च मे जातु न मद्रक्तद्विषामपि २६ अदधानाय भक्ताय विनीतानस्त्यवे
भक्तेषु कृतमेवाय सुश्रूषाभिरताय च बहिर्जातिविशगाय शान्तचित्ताय दीयते निर्मत्सराय सुचये
यस्याहं प्रेयसां प्रियः २७ य इदं शृणुयादेव श्रद्धया पुरुषः स ह्येव यो वा मिधत्ते मच्चित्तः सद्योतिपद
वीचमे २८ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे तृतीय स्कंधे द्वाविंशोऽध्यायः २९ श्रीमंत्रेय उवाच ॥ एवं नि
शम्य कपिलस्य वचो जनित्री सा कर्दमस्य दयिता किल देवदूतिः ॥ विस्रस्तमो ह पटलात्तमभिप्रणम्य
तुष्टो बले त्वविषयां किं तसि ह भूमि ॥ १ ॥

स्यापि मत्पदप्राप्तिरेव फलमित्याह य इति ॥ अर्थार्थचकारः ॥ सोऽपि मत्पदवीमेति हि निश्चितं २८ इति तत्तमे द्वाविंशः ॥
२९ मयस्त्रिंशे तु तस्यैव कपिलस्योपदेशतः ॥ ज्ञानस्ताभेन तन्मातु जीवन्मुक्तिरुदीर्यते ॥ विस्रस्तमो हरूपपटलं आवर
णयस्याः सा तत्त्वान्ये च विषयः तेनां किं तासिद्धिः सारं ज्ञानं तस्य भूमिर्द्वैतं प्रवर्तकं ॥ १ ॥

या ३

भा० न०
१३५

प्रत्यक्स्वोत्तमिप्रत्याहृते आत्मनिमनसिसंविभावंसंचिंत्य वेदागर्भेयस्यसः ६ अविक्रयागंभीरया ७ तेतवसुसे
येनसुखंसेवेनमेमयाउदितेनआस्थितेनअनुष्ठितेन परकाष्टंजीवनमुक्तिंअवरोत्स्यसिप्राप्यसि ८ मायायाया
अतद्विदःमन्मतमविद्वंसः ९ अनुमतःअनुज्ञातः १० सरस्वत्याआपीडेपुष्पसुकुल्लस्य सरस्वत्येतिपाठ
तंतामहं ब्रह्मपरंपुमांसं प्रत्यक्स्वोत्तमस्यात्मनिसंविभावं स्वतेजसाध्वस्तगुणप्रवाहंवंदेविष्णुक
पिलंवेदेगर्भं ॥ श्रीभैत्रेयउवाच ॥ ईदितोभगवानेवंकपिलारव्यः परःपुमान् वाचाविक्रयेत्याहमा
तरमाहवत्सलः ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ मार्गेणानेनमातस्तेसुसेवेनोदितेनमे आस्थितेन परंका
ष्टमचिरदवरोत्स्यसि ॥ ८ ॥ अद्वैतमन्मतंमहं जुष्टं यद्वद्वत्वादिभिः येनमामभयंयायामृत्युमि
ष्यत्यतद्विदः ॥ ९ ॥ श्रीभैत्रेयउवाच ॥ इतिप्रदर्श्यभगवानुशतीमात्मनोगतिं स्वमात्राब्रह्मवादिन्यो क
पिलोनुमतंययो ॥ १० ॥ साचापितनयोक्तेनयोगादेशेनयोगयुक्तस्मिन्नाश्रमआपीडेसरस्वत्याः समा
हिता ॥ अभीक्ष्णवगाहकपिशान्जटिलान्कुटिलालंकारं आत्मानं चोग्रतपसाविभ्रतीचीरिणंकशं ११
मुकुटेनेवसंवेष्टितेविंदुसरसिसमाहितावभूव कथंभूतासतीसमाहिता तदाह अभीक्ष्णंत्रिषवणंअवगाहं
स्नानं तेनकपिशान्पिशंगान्स्तरएवकुटिलान् अलकान्केशान् तथाआत्मानंचदेहंचीरधारिणंकशंचविभ्रतीस

ये २

११

१८

१३५

अथ चानन्तं मया अयत्नान्तरवज्ज्वरे धृतः किंतु वाराहाय वतारवदिष्टये वा विभूतोसीत्याह त्वंदेह तंत्रः देहपरि
 कृतः स्वीकृतमूर्तिरसि पाप्मानं दर्शनां निदेशभाजां आशानुवर्तिनां विभूतये समृद्धये आत्मपथोपलब्धये ज्ञानमा
 गप्रदर्शनाय ३ अतस्त्वदर्शनादर्शनादहंकृतार्थोसीति कैमुत्यन्यायेनाह यन्नामधेयस्य अवलोकनमनुकीर्तने च त
 स्मात् केचित्कदाचिदपि श्रुतमतीति श्रुतः अपचः सोपि सवनाय सोमया गायकत्वं योग्यो भवति अनेन पूज्य
 त्वंदेह तंत्रः प्रशमाय पाप्मानं निदेशभाजां च विभो विभूतये यथावतारास्त्वसूकरादयस्तथायम
 मप्यात्मपथोपलब्धये ३ यन्नामधेयस्य अवलोकनमनुकीर्तनाद्यत्प्रद्वाराद्यत्स्मरणादकीर्तनात् श्रुतौ
 पिसद्यः सवनाय कल्पते कुतः पुनस्ते भगवन्तु दर्शनात् ४ अहो वतमपचोऽतो गरीयान् यज्जिह्वायेव
 र्त्तते नाम तुभ्यं ते पुस्तपस्ते जुहुवुः सत्सुराणां यो व्रतान्नुचुर्नाम गणंति ये ते ५
 त्वं लक्ष्यते ४ तदुपपादयति अहो वतत्याश्चर्ये यस्य जिह्वाये तव नाम वर्त्तते स अपचोपि अतः अस्मादेव हेतो गरी
 यान् यद्यस्माद्वर्त्तते नाम अत इति वा कुत इत्यत आह त एव तपस्तेषुः कृतवन्तः जुहुवुः होमं कृतवन्तः सत्सुः ती
 र्थेषु स्नाना आर्याः त एव सदाचारः ब्रह्मवेदं अनुचुः अधीतवन्तः त्वनाम कीर्तने तप आर्यं तर्भितमतस्ते पुण्यत
 त्मा इत्यर्थः यद्वा जन्मान्तरे ते स्तपो होमादि सर्वं कृतमिति त्वनाम कीर्तने नमो हा भाग्यादयादवगम्यत इत्यर्थः ५

नी० त०
१४०

विरहकृतध्यानफलमाह निस्पृहानिर्वीसना वत्सविदुर ततः स्वसुतः कपिलो यदा हतद्रुगवतोरुपं ध्यायं
तीतदात्मानं विश्वतो मुखं सर्वगं ध्यायंती ब्रह्मण्यवस्थितमतिर्विभूवेति पूर्वस्यैवानुषंगः केन ध्यायंती वि
शुद्धेनात्मना मनसा विशुद्धो करणान्याह भक्तिप्रवाहरूपेण योगेन वैराग्येण च युक्तानुष्ठानेन जातं यज्ज्ञा
नं तेन च युक्तानुष्ठानं गीतासूक्तं युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दु

तमेव ध्यायती देवमपत्यं कपिलं हरिं वभ्रवाचिरतो वत्स निस्पृहा तादृशे गृहे ध्यायंती भगव
द्रूपं यदा ह ध्यानगोचरं सुतं प्रसन्नवदनं समस्तवस्त्रविंतया भक्तिप्रवाहयोगेन वैराग्येण वलीय
सा युक्तानुष्ठानजातेन ज्ञानेन ब्रह्महेतुना विशुद्धेन तदात्मानमात्मना विश्वतो मुखं स्वानुभूत्या
तिरोभूतमायागुणविशेषणं ब्रह्मण्यवस्थितमतिर्भगवत्यात्मसंप्रये १४ निवृत्तजीवापत्तित्वा
तद्दीर्घकेशाप्रनिर्वृतिः नित्यारूढसमाधित्वात्परावृत्तगुणप्रभा नमस्मारतदात्मानं सर्वदृष्टमि

खहेति ब्रह्महेतुना ब्रह्मत्वापादकेन विश्वतो मुखहेतुः स्वानुभूत्या स्वरूपप्रकाशेन तिरो वो स्थितः १५
भूतमायागुणविशेषणं परिच्छेदो यस्य कथं भूते ब्रह्मणि आत्मना संप्रये भगवति १४ तस्या जीवन्मुक्तिमाह सार्धं स्वि
मिः तदा च निवृत्ता जीवापत्तिर्जीवभावो यस्य तस्य भावतत्त्वतस्मात् विगतकेशा प्राप्तिर्विनिश्चयसती आत्मानं देहं न स स्मारेत्युत्तर
एतच्चयः ननु तथापि गुणानां विद्यमानत्वात् कथमस्मरणं तत्राह नित्यगर्बोलब्धुप्रतिष्ठः समाधिर्यस्याः तस्या भावस्तत्त्वं त

स्मात्परावृत्तः शंतीगुणनिमित्तो भ्रमो यस्य सा १५
१४०

प्रजापतेः कर्दमस्य तपो योगाभ्यां विजृम्भितमतिशयितं स्वर्गार्हस्थं हित्वा पुत्रभूते श्वरविरहातुरासती वदनं
किंचिदनिर्वाच्यं शोकव्याकुलं चकारेति षष्ठेऽनन्वयः १२ तत्र गार्हस्थ्यं क्षीरफेननिभां मृदुषु भ्रातृशय्याः
आस्तरणानि आभांति दंतघटितामंचकाश्च स्वर्णमयापरिकराः आसनानि पीठानि सुस्पर्शान्यास्तरणानियेषु

प्रजापतेः कर्दमस्य तपो योगविजृम्भितं स्वर्गार्हस्थमनौपम्यं प्राप्य वैमानिकैरपि १२ पयःफे
ननिभाः शय्यादां ता रुक्मपरिष्कृताः आसनानि च हेमानि सुस्पर्शास्तरणानि च स्वस्फटिक
कुंडेषु महामारकतेषु च रत्नप्रदीपा आभांति ललनारत्नसंयुताः गृहोद्यानं कुसुमितैरम्यं वक्त्र
मरदुमैः कूजद्विहंगमिथुनं गायन्तं मधुव्रतं यत्र प्रविष्टमात्मानं विबुधानुचरा जगुः वाय्वा
मुत्पलगंधिन्यां कर्दमेनोपलालितं ३ हित्वा तदीयिततममप्याखंडलयोषितां किंचिच्चकार व
दनं पुत्रविस्मेषणातुरा ४ वनं प्रव्रजिते पत्या विपत्य विरहातुरा जाततत्त्वाप्यभून्नष्टवत्से गौरिव वत्सला

वदुभिरमरदुमैरम्यं २ यत्रोद्याने प्रविष्टमात्मानं देवदूतिं ३ आखंडलद्रुस्तस्य या योषितः तासामपीक्षितं तेमं
प्राप्तुमिष्टमंतर्हित्वा तत्राभिमानं त्यक्त्वा ४ सुहृद्वियोगस्य दुःसहतामाह वनमिति नष्टवत्से वत्सला गौ

भा० त्रि० दत्तमहर्षिर्निकेतनचयस्मै॥ उपशांत्यर्थं समाहितश्चास्ते॥ २२॥ प्रकरणार्थमुपसंहरति॥ एतदिति तव त्वया॥ २३॥
१४९

सिद्धचारणां धैर्वर्मुनिभिश्चाप्सरेणैः॥ स्तुयमानः समुद्रेण दत्ताहर्षणनिकेतनः॥ आसे योगं स
मास्थाय सांख्याचार्यैरभिषुतः॥ त्रयाणामपि लोकानामुपशांत्यर्थं समाहितः॥ २४॥ एतन्निग
दितं तात यत्पृष्टो हंत वानघ॥ कपिलस्य च संवादी देवकृतेश्च पावनः॥ २५॥ य इदमनुशृणोति
यो धिधत्ते कपिलमु॥ नेर्मतमात्मयोगगुह्यं॥ भगवति केतधीः सुपर्णकेतावुपलभते भ
गवत्पदारविंदं॥ २६॥ इति श्रीमद्भगवत्संवादे महापुराणे पारमहस्यसंहितायां वैयसिक्या तृ
तीयस्कंधे विदुरमुनेः संवादे कपिलोपाख्यानत्रयत्रिंशोऽध्यायः॥ ३३॥ श्री ह्ये नमः॥ ॥

एतच्छ्रवणकीर्तनफलमाह य इति सुपर्णकेतौ गरुडध्वजे उपलभ्यते प्राप्नोति॥ २६॥ इति श्री भागवतभा
ष्ये श्री कृष्णाय नमः॥ श्रीधरस्वामि विरचितायां तृतीयस्कंधे संधिर्नाम त्रयविंशतमोऽध्यायः॥ ३३॥

परतः पराभिरेव॥ कर्मसृष्टविद्याधरीभिः पोषः पोषणं यस्य॥ आधिर्मनोग्लानिः तदसंभवादकृशः॥ मलैरवच्छन्नाः
पिवभो॥ १६॥ दैवगुप्तं आरब्धं कर्मपालितं॥ १७॥ निर्णीतं नित्यमुक्तं॥ १८॥ हेवीरविदुर॥ १९॥ हेसौम्य॥ तस्यास्ततमर्त्यशरीरं सरि

तदेहः परतः पोषोपकृशश्चाध्यसंभवात्॥ वभोमलैरवच्छन्नः सधूम इव पावकः॥ १६॥ स्वांगंतपो
योगमयं मुक्तकेशं गतांवरं॥ दैवगुप्तं ननु बुधे वासदेवप्रविष्टधीः॥ १७॥ एवं साकपिलोक्तेन मार्गे
एण चिरतः परं॥ आत्मानं ब्रह्मनिर्वाणं भगवंतमवाप ह॥ १८॥ तद्विरासीतुरापतमंदोत्रं त्रैलोक्यवि
श्रुतं॥ नाम्ना सिद्धपुरं यत्र सा संसिद्धिमुपेयुषी॥ १९॥ तस्यास्तद्योगविधूतसार्त्तमर्त्यमभूत्सरि
त॥ स्वोत्तसां प्रवरा॥ सौम्यसिद्धिदा सिद्धसेविता॥ २०॥ कपिलोपिमहायोगी भगवानपितुराश्र
मात्॥ मातरं समनुज्ञाय प्रागुदीची दिशं ययौ॥ २१॥

संश्लिष्टभूत॥ कथं भूतं॥ योगेनावधूता विलीना मार्त्या दैहिका धातुमला यस्य॥ २०॥ कपिलो ययावित्युक्तं॥ तदे
व प्रपंचयति॥ कपिलोपीति त्रिभिः॥ समनुज्ञाय अनुज्ञां संप्राप्य॥ २१॥ राम राम राम राम राम राम राम

३॥

Shrimad Bhagavatham

Tretiya Skandha.

III

तृतीय स्कंधः